

БОНЧО НЕСТОРОВ
ПОВЕСТ ЗА МОЕТО ДЕТСТВО

chitanka.info

*На скъпата памет на родителите ми, които не
доживяха до тази книга, посвещавам със синовна обич,
признателност и тъга.*

Авторът

ОТВЪД ДОЛИНИ И ПЛАНИНИ

Да застанем пред картата на Балканския полуостров. С червена линия са очертани границите на държавите. Ето я и нашата родина България. Там, дето се среща западната с южната граница, е Рупелското дефиле. През него бърза река Струма.

Щом тръгнем по нейното течение, ще навлезем в друга държава. Това е Гърция, а земята, през която ще минем, е на Гръцка Македония. Вървим надолу, вървим... В далечината като огромно огледало блясва едно море — Бяло море. Стигаме до столицата на Македония — Тесалоники, който в нашата история е записан с името Солун. Продължаваме на запад, минаваме град Лерин, преименуван на Флорина. Вървим... Встрани, вляво, блясва и се скрива Костурското езеро и Костур, станал на гръцки Кастория. Костур, градът, който е дал името на нашия край — Костурски — и на хората — костурчани, — корави и непреклонни българи революционери. Вдясно синее на север Преспанското езеро, езерото на Самуил. Вървим... Пред нас се изпречва нова червена линия. Вече сме в друга държава — Албания. И веднага отвъд граничната бразда едно село изниква пред очите ни. Напразно ще го търсим на картата. То е малко и не е отбелязано. То е отбелязано в моето сърце, в сърцата на мнозина като мене.

Това село, което не е намерило място на картата, е Върбник. Моето родно село. Целта на нашето мислено пътуване отвъд долини и планини. И то като много други градове и села на Македония е преименувано. Сега е Верник. Така го наричаха гърците, така остана и при албанците. Но за мен и за моите братя от онзи край то си остава Върбник или по ново му — Връбник. С това име ще остане и в историята на нашия народ.

Върбник лежи самотно в котловинката. Самотно, защото граничната бразда с белите пирамиди минава току над селото. Тя го отделя от другите български села. Върбник остава в Албания. Оттатък, в Гърция, в долчинки и по ридове се таят други наши села — Въмбел, Смърдеш, Брезница, Габреш, Черешница, Руля, Лобаница, Косинец,

Дъмбени... Села, с които Върбник е живял векове заедно, с които има еднаква съдба. Села, които са сродени помежду си и образуват един голям род. Сега границата е откъснала моето родно село от този голям род, минава през землището му и го е запокитила в тази долинка като в чужда страна.

Петдесетина къщи се купчат в котловинката. Дворове, обградени с камък или плет. Пред селото лъкатуши малка бърза река. Ту се покаже на слънцето, ту се скрива в ливадите, където шумят кичести върби. Ето и отде води името си моето родно село. То е пред очите ми, макар да съм го напуснал тъй отдавна.

Една улица с отъпкана земя разделя селото на две — Долна махала и Горна махала. Виждам мекия път, който възвива в западна посока, минава край дворове, къщи... Ето познатото площадче. Насреща се открива еднокатна къща, пред нея — гумно. Над покрива се зеленее градината, опасана с каменен зид.

Това е нашата къща, родната ми къща. Петдесет години стои скътана в съзнанието ми и никога не бих я сбъркал с друга. Приближавам, както някога, когато бях босоного момче. Пътят, който води за дома, е малко издигнат над гумното. Натискам широката стара порта. Няма ли да чуя гласа на мама в двора? Малък сайвант. Вратата се отваря. Една голяма стая. Това е цялата ни къща. Това е оцеляло от пожарищата на Илинденското въстание, това е постегнал татко. Срещу вратата е огнището. От едната страна са полиците със съдините, домашни потреби, от другата — нощвите, хамбарът. До огнището — миндерите със скътаните постели. Две прозорчета — едното кръгло като око — пропускат дневната светлина. Таванът цял е набразден с потъмнели греди. Той зимъс оживява, когато по него провиснат низи лук и свински луканичета. Тъй запомних бащината къща, тъй я оставих.

Да, отново съм в родното си село. Отвред чувам гласове, български говор. Чудно е това мое село. Векове не е било тук българско. Отшумяла е държавата на Симеон, на Самуил, на Иван Асен, на Иван Александър. В моето детство тук бяха турците, после дойдоха гърците, а сега са албанците, но хората си останаха корави българи. Нищо не може да изличи спомена за българското царство. И така е по цялата земя наоколо. Стотици години тоя народ носи в

съзнанието си българското име. Един език има той в устата си — езика майчин, езика български.

Ето и сега го чувам този гонен и преследван, този мек и мил роден български език!

И виждам се отново момче, грабнат и понесен от спомените...

САМОТНИЯТ ЧОВЕК

Той е пред очите ми. Широк в раменете, набит, силен. Мустаците му... Те веднага правеха впечатление. Кестеняви, буйни, достигащи до ушите. Носеше шаячни дрехи, шити по градски, червен пояс. Плосък черен калпак едва се държеше на едната му страна.

— Ела!

Не чаках втора покана. Рипвах и тутакси се озовавах в силните му прегръдки. Вуйчо Кольо знаеше какво най-много обичам. Ще се изтегне на миндера, ще ме поеме с крака и ще ме подхвърля нагоре. Цялото му мургаво лице сияе от радост, а аз крещя, та изпълвам с виковете си цялата къща.

Когато се насищаме и двамата на играта, аз ще кажа:

— Вуйчо, кога ще излезем с тебе навънка?

— Е, някой ден и това ще стане.

Ала тоя ден не идваше. Вуйчо Кольо стоеше усамотен и затворен в бащината си къща. А е бил веселяк, песнопоец и хороводец. И той като всички мъже в селото, пък и от целия костурски край, ходел по гурбет за печалба. От малък заскитал по чужбина с чук и мистрия в торбата.

Бил буен младеж, непокорен, обичал пушката. Та кой тукашен мъж с юнашко сърце не е бил комита? Комитствувал и вуйчо, като захвърлял торбата с дюлгерските „алати“ и хващал оръжието. „Веднъж да го видиш, и ти стига — казваха за него хората. — В тъмни комитски дрехи, с каскет, цял опасан с ремъци и патрондаши, с дълга тъмна брада и завити мустаци над ушите. В селото — турски аскер. Той ще се промъкне, ще се види с хората и преди да изчезне, ще изпразни на Дъмбо пушката си.“

Една нощ някой тихо почука на нашето прозорче.

— Кой е?

— Аз съм...

Влиза вуйчо. Лицето му е мрачно, очите тежки. Обръснал е брадата си, без патрондаши, без оръжие. Мама, баба, брат ми не свалят

поглед от него. Всички мълчат сред стаята. Мама разбира, че Никола не е вече комита. Хем се радва, хем нещо ѝ стиска душата. Но нали трябва нещо да каже? Сестрата чувства, че не е било лесно за нейното братче да се раздели с другари, с пушката, с корията...

— Е добре си направил... Стига ти толкова... Време е вече да си погледнеш жената, къщата...

Вуйчо стои прав, пуши и не говори. Мама разгаря огъня в огнището, слага тигана, счупва няколко яйца. Баба изважда от ямата буца есенско сирене. Вуйчо мълчаливо отхапва няколко залька и спира. Вижда се — зальците запират на гърлото.

— Е, сполай ви — казва и излиза.

Два дни вуйчо стои затворен вкъщи. На третия ден при него идва Яни. Вуйчо снове по цялата къща, място не може да си намери. Яни пак идва. Дватамата стоят затворени в стаята, говорят. Гласовете им се издигат, изпълват цялата къща.

Вуйна тича у дома:

— Яни...

— Тоя Гагач! — вика мама, спуща ръкавите, оправя кърпата си и хуква към бащината си къща.

Мама е разтревожена. Братчето ѝ да се среща с Яни, когото прекоросват Гагачо?

Яни с брат си Лаки са единствените гъркомани в село. Цялото село презира тяхната къща — къща на изменници, предатели. Яни е андартин, гръцки капитан. И с тези хора да се сдружава нейният брат? Та нали гръцките андартни станаха за народа по-големи врагове от турците? Нали нашите чети еднакво воюват и с турци, и с андартни?

Мама е наглед дребна жена, ала е силна, упорита, волева. На един дъх взима високата стълба и влиза при вуйчо. Той се е излегнал на миндера и пуши. Мама е по-голямата сестра и започва направо.

— Е, идва. Да го изгоня ли? — мъчи се да се оправдае вуйчо. — Какво лошо има?

— Има! — крещи мама. — Да не е стъпил повече в нашата къща!

След една седмица вуйчо излиза и не се прибира. Скоро подир това селската чета улавя нейде отвъд Лапища дирите на гръцките андартни. Водил ги сам Яни Гагачо. Сред андартите нашите забелязали вуйчо Кольо. Двете чети не се удрят, защото андартите се отскубват към арнаутското село Битинско.

Събитието във Върбник не е откриването на андартите. Те отдавна шетат по нашия край. От времето, когато гръцката пропаганда нахълта в Македония. Андартите ту се покажат, ту изчезнат. Те са опасни, тъй като уж се борят против турците, за християнска вяра. Всъщност те са агенти на гръцките шовинисти в Атина, които искат да разпространят своето влияние по цяла Македония. И нейде успяват. Намират лековерни българи, и то главно в градовете. За пари и слава те забравят своя род и стават гъркомани. Ето кои са презрените люде — по-презрени от турците и техните наемници — арнаутите.

Една ранна утрин на нашата порта се показва възрастен човек. Беше селският войвода. Небръснат, без оръжие. Огледа се наоколо, помая се. Светлите му очи гледаха мрачно, загрижено:

— Ильовице, де е брат ти?

— Тебе трябва да питам аз — отвърна мама.

— Ще ти кажа — при андартите!

Мама изпусна оглавника на магарето.

Отвътре изскочи баба:

— Що има бре?

— Кой го видя? — премаляла попита мама.

— Четата.

Селският войвода си тръгна.

— Та да знаете — рече той и се изгуби.

Мама стоеше вцепенена сред двора. Думите на селския войвода значеха, че андартите ще бъдат преследвани. И тогава всичко можеше да се случи. Ще паднат хора. Всичко се завъртя пред очите на мама. Забрави за какво бе тръгнала, завайка се.

Баба взе да чумосва Яни Гагачо:

— В трапо да изгниеш!

— Ах, що ни стори, що ни стори! — завика мама по двора. — Как ще излезем пред людите?

— Та да не е откраднал? — прекъсна я баба. — Да не е убил?

— По-лошо, по-лошо...

Мама се втурна към портата:

— Ще бегам при Депа!

Аз припнах подир нея с плач.

Тета Депа живее в Горната махала, почти на края на селото. Насреща шуртят водите на Барбура. Къщата е двукатна, отвън

измазана, белее се отдалеч.

— Депо! — вика мама.

Тета има хубаво спокойно лице. И тя е възниска като мама, снажна, силна. Много си приличат с вуйчо. Тъмните ѝ очи трепнаха и тя рече:

— Сам си е виновен. Ако си изпати, ще си изпати от главата си...

Ала и нейният глас пресипна, задави се от вълнение. И тя не помалко обичаше брата си.

— Сестро, как ще се покажем в село? — пак писна мама.

— Ще се покажем — отвърна тета, като задържахше вълнението си. — Та цялото село знае, че татковата къща не е гъркоманска!

Мама искаше да каже нещо, но тета продължи:

— Гъркоманска ли е твоята къща? Моята? Не са. Селото знае. Всички села знаят. И твоят Ильо, и моят Митре са носили пушка. И пак може да носят...

Тета вдигна очи към прозореца. Погледът ѝ се зарея навън, нейде над Дъмбо, корията... Беше спокойна, но навярно след като си излезем, ще даде воля на сълзите си.

После тръгна към нощвите и като загреба от брашното, тихо прибави:

— Ще се опомни, ще видиш.

Откъм ъгъла се понесе хълцане. Плачеше Диманка, братовчедката. Ревнах и аз. Какво ще стане с вуйчо Кольо?

ТОЙ СЕ ЗАВЪРНА

Мина около месец. През това време само веднъж се разчу за андартите. Мярнали се към село Трени. Водил ги Яни Гагачо. Нашата чета ги ударила, онези открили огън, но сражението било кратко. Приказваше се, че между андартите видели един, който не бил облечен като евзонин — с фустанела, фесче и опинци с големи джувки. Сред белите униформи на андартите отдалеч се виждали шаячните му дрехи. Досуц приличал на български комита.

— Да не е бил я пленен, я нещо друго?

— Не. Човекът си беше въоръжен.

Това беше вуйчо Никола. Хората в село се чудеа най-много на това, че новият андартин не бе облякъл евзонската униформа. Дали за това те се въздържаха да го нападнат с лоши думи? Дори се разнесе слух, че Никола не бил стрелял срещу довчерашните си другари.

— Има нещо, има... — приказваше се из село.

Ние мълчахме и като че се криехме от хората. Мама, толкова жива и общителна, гледаше все да си седи дома. Щом срещне някого на улицата, ако не може да го отмине, ще кимне за поздрав и ще се отдалечи. Пък и хората, види се, разбираха мъката ни, та и те взеха да ни отбягват.

Една тъмна нощ на кръглото прозорче тихо се почука. Мама повдигна глава от постелята и се послуша напрегнато. Ние спяхме, наредени един до друг, встрани от огнището. Огънят беше загаснал, но под пепелта още проблясваха живи въгленчета. Мама, както се послушваше, разрови огнището с една черна главня. Жарта засветля като нажежена плоча и метна кротка виделина наоколо.

Пак се почука. Плахо, сдържано. Тук всяка къща изтръпва при всяко почукване. Обикновено ударите заваляват на портата. Разтърсват цялата къща, събуждат махалата, цялото село. Така чукат, когато в село нахълтат турци. А нашата къща е на края, на път за Билища. Кой както мине, ще прекоси нашето гумно и ако е за селото, ще потърси нас.

Чукат и комитите. Техните удари са внимателни, особени и както тая нощ, те се посипват на едно от двете прозорчета.

Мама стана да отвори. В стаята влезе вуйна Кольовица. Беше без власеник, само пребрадена с пъстра кърпа. Още невлязла, и баба ѝ се сопна:

— Невесто, що има, та посред нощ?

— Дойде си Никола — промълви тя, като виновно гледаше в земята.

Да, тя не знаеше — да се радва ли, или да се тревожи, че мъжът ѝ се е върнал. Хубаво е, че е оставил ония, но как утре ще го посрещне селото?

— Да го видите, няма да го познаете — заговори вуйна. — Изпит, черен, мрачен. Дума не продумва. Влезе, рече едно „добър вечер“, и толкоз. Заговарям му, мълчи. Давам му да вечеря, едва посяга към сиренето. „Да ти изпържа яйца?“ — Маха ми с ръка — не ще. „Какво ти се яде?“ „Нищо“ — вика и все мълчи.

— Вуйно, с пушката ли си дойде вуйчо? — пита брат ми.

— Не му видях пушка, Дико.

— Ама защо? — навирам се и аз в полите на вуйна. — Та все с пушка помня вуйчо!

— Стига с тия пушки! — викна мама. — Няма ли за вас, мъжете, друга работа? Пуси да ви опустеят пушките!

Да, преляло ѝ беше на мама. Откак се помни, все пушки вижда, все гърмежи чува. Така е с всяка тукашна жена. Пушка вижда в ръцете на баща си, на братята си. Когато се омъжи и отиде в друга къща — там, пак пушки. Пушка в ръцете на свекъра, на мъжа ѝ. После пушката минава в ръцете на сина.

Мъжете или са по гурбет на печалба, или когато са дома, похващат това-онова — и ха при четата. Сякаш са се наговорили да се редуват. Защото селото не остава без мъже. Жените си поплакват. Ала и те най-добре знаят какво би станало първо с тях, ако в село или по Корбец няма комити. Кой ще пази тях, кой ще пази селото от турците, от башибозука? Та Битинско, Билища, Трени са оттатък Върбник!...

Мама викна сега против пушката. Но нали тя е скрила пушката на татко, цялото му оръжие, когато той замина за Америка? И тя знае, че това оръжие един ден пак ще излезе наяве. Ако не си дойде скоро

татко, ето брат ми вече е израснал. Още годинка-две и мама знае, че Дико ще се изправи пред нея и ще ѝ каже:

— Мамо, дай татковата пушка!

Хората иначе тук са мирни, работливи. Орат бедната камениста земя, хвърлят семе, искат да живеят тихо, да гледат дом и челяд. Ала какво са виновни те, че са под робство? Векове не са се примирявали с това робство и няма да се помирят. Не от любов към пушката трябва често-често да захвърлят ралото.

— Не ми даваше душа да чакам да съмне, че тогава да дойда — започна да се извинява вуйна. — Дойдох, без да го питам.

— Хайде у вас! — извика мама.

В тъмното кучето със скимтене се навря в краката ми. Усетих по ръката си горещия му дъх. Искаше да го вземем, но мама тихо го отпъди. Мурджо недоволено се върна на мястото си в двора. Очите му просветваха в нощта като големи светулки.

Портата беше отворена и пипнешком преминахме трема. Стълбата изскърца под нас. Щом я преполовихме, и една червена рязка очерта насрещния праг. Сърцето ми заби. Оттатък беше вуйчо.

Той беше прав сред осветената стая и сякаш ни очакваше. Веднага забелязах, че мустаците му не са вече тъй големи и унило висяха надолу. Те го правеха съвсем друг, да го не познаеш. Беше по бяла риза, по чорапи. Изглежда ни, после се опита да се усмихне. Но усмивката му излезе тъжна. Всички мълчахме, като че нямаше какво да си кажем.

Аз се откъснах от мама и се хвърлих с вик:

— Вуйчо!

Отслабналото и печално лице на вуйчо изведнъж някак просветна. Той ме грабна, издигна ме и аз допрых буза до горещото му четинесто лице.

— Я колко си пораснал! — проговори вуйчо, като ме галеше по чорлавата глава. После погледна към мама и рече: — Сестро, няма ли да седнеш?

Мама се намести на миндера, подви нозе под себе си и както правят всички тукашни жени, пхна ръце под престилката. Вуйчо, без да ме пуска, леко се сви и кръстоса крака срещу мама. Очите им се срещнаха. Очите на вуйчо сякаш молеха мама за прошка, молеха да не му се кара като по-голяма сестра, той най-добре знае вината си.

Мама помълча, помълча — и не разбрах дали бе прочела молбата в очите на брат си. Ала кротко попита — не със своя бърз и припрян глас:

— Свърши ли с андартлъка?

— Свърших.

Аз се боях и треперех да не почне мама да навиква вуйчо. Мама никога не започва и не свършва с една дума. Така ми беше жал за вуйчо, като го гледах отслабнал и с тия паднали мустаци, плах и тих, виновно да седи срещу мама.

Мама стана. Не допусках, че тя няма какво да каже. Но, види се, мама бе разбрала, че тая нощ трябва да мълчи, че тая нощ брат ѝ има нужда от тишина, да бъде сам с мислите си.

— Хайде да си вървим! — рече мама и посегна да ме забере.

Аз се таях в скута на вуйчо с ококорени, немигащи очи. Така ми беше хубаво с него!

Вуйчо ме погледна, смигна ми, както някога, по детски и рече на мама:

— Търпено, остави го при мене.

Мама си отиде и аз щастлив преспях у вуйчо първата нощ от неговото завръщане. На сутринта си мислех, че вуйчо ще се залови за някаква работа, а аз ще се въртя около него...

Вуйчо не напусна стаята, не слезе в трема, не отиде в градината, която е зад къщата. Двамата мълчаливо изядохме по една паница с млечна попара. Стори ми се, че след всяка лъжица той се поспираше и въздъхваше. Очите му бяха тъжни и сякаш ще се разплачат. А мустаците му продължаваха да висят надолу. Не се стърпях и се залових с тях, като се мъчех да ги завия зад ушите. Вуйчо ме търпеше, но чувствавах, че мислите му са другаде.

Не само този ден той не излезе. Още много дни след това вуйчо не се показва навън.

Нямаше ден мама да не изтича до бащината си къща. Често сварваше там тета Депа.

— Докога мислиш да живееш така? — питаше мама, пхнала ръце под престилката.

— И аз сам не зная — отвръщаше вуйчо, кръстосал крака на миндера. — Кажи, какво да правя? — Гласът му потръпваше, наситен с мъка.

Самотни затекоха дните на вуйчо. В къщата му идваха само близките роднини. Къде са другарите му, селяните? Той обичаше разговорите, веселбите, задружната работа. А его сега нямаше никого около него. Вуйчо съзнаваше, че е извършил тежка простъпка. Разбираше, че сам той бе се отделил от селото, като бе станал андартин. Та влизаше ли някой в съседите, в къщата на Гагачовите? Не знаеше ли той какво говореха в село за двамата братя Яни и Лаки, които бяха станали гъркомани? Та нали и той до неотдавна говореше против тях?

Веднъж през тези дни мама му рече:

— Иди сред село и кажи на хората — виновен съм, искам прошка!

Вуйчо бързо сновеше из стаята, хапеше долна устна, размишляваше. Беше премного горд, за да се вслуша в съвета на мама, в съвета на разума.

ГЛАС ОТ БЪЛГАРИЯ

Само веднъж вуйчо Колю излезе навън.

Беше хубав пролетен ден. Топло слънце грееше право в стаята на вуйчо. Бях при него и както много пъти, се опитвах да се боря. Той снизходително ме търпеше и излегнал се на миндера, уж участвуваше в борбата.

Изведнъж през отворения прозорец нахлу шум от много гласове. Сkochихме и се долепихме до прозореца. Откъм училището се задаваше дълга редица. С учениците вървяха с бодра стъпка самите учителки Тодорка Сливенова и Дана Шопова.

— Дико, Дико! — развиках се аз, като зърнах брат ми.

Дико ни видя и започна да ни маха с ръка. И други ученици взеха да ни махат. Към прозореца погледна и Тодорка. Ето тя се усмихна, махна ни с ръка и тя. Мигом се извърнах към вуйчо. Той стоеше пребледнял, задъхан. И като че искаше да се отдръпне, да се скрие, а не можеше. Улицата го държеше здраво. Учителката пак се извърна. И ми се стори, че този път тя ни викаше да слезем. Вуйчо стоеше до прозореца, без да помръдне. Този беше първият поздрав, който получаваше, откак се бе усамотил.

Скоро видяхме, че учениците не са сами. Подир тях бяха наизлезли много деца, имаше и жени, и мъже. Гълчавата навън растеше, обхващаше цялото село. Втурна се вуйна. Откога не бяхме я виждали усмихната!

— Ще посрещаме инспектора! — извика тя.

Вуйчо я погледна въпросително.

— Училищният инспектор — поясни вуйна. — Цялото село излиза да го посрещне. Идва откъм Билища. Хайде и ние! — подкани тя и побърза да излезе, увлечена от общото настроение.

Тогава не разбирах какво толкова особено има в това, че пристига училищният инспектор. Защо трябва не само учениците, но и всички да излязат, за да го посрещнат извън село? Да, тогава не разбирах... Училищният инспектор олицетворяваше старото отечество

България, копнежа към просвета, към свобода. България беше далеч, много далеч от Върбник, ала ето тя не забравя малкото, захвърлено нейде на югозапад селце. Идваше инспекторът и с него долиташе глас от България.

Стои ли се в такъв час затворен в голямата къща?

— Вуйчо, хайде! — развиках се аз и го задърпах.

Той не се възпротиви и се остави да го повлека навън. Майското слънце блестеше на синьото небе. Денят бе топъл, ведър. Долу край реката цъфналите върби весело шумоляха. Лицето на вуйчо беше изопнато, очите му горяха. Ние вървахме подир върволицата, която завиваше над черквата. Усетих как вуйчо забави крачки, поизостана от моето бързане. Затеглих го, защото ми се струваше, че много бавно пристъпваме, че ще закъснеем за нещо голямо, което може да стане без нас.

Цялото шествие с учениците напред се точеше по пътя за Билища. Мигар ще отидем чак до Билища? Малкото скупчено градче беше оттатък височината. Изкачиш ли се на билото, и пред погледа ти в низината се провиждат къщите му. Там ходехме на пазар, когато не отивахме до Костур или Лерин.

Изведнъж по пътя откъм Билища се зададоха двама души. Видяхме как учениците и тези, които ги следваха, се спряха. После чухме да се извисява нагоре едно разбъркано ура. Викаха учениците.

— Инспекторът — рече вуйчо. Гласът му потрепери.

Скоро наизлезлият народ заобиколи един възрастен човек. Той беше с черна широкопола шапка, сиви мустаци и малка брадичка. Зад него стоеше гологлав младеж по риза и с торбичка на рамо. Напред излезе със смутено, зачервено лице учителката Тодорка. Беше висока, тънка, с прибрана на тила тъмна коса. Започна да говори. До нас достигнаха само откъслечни думи, тъй като ние не се смесихме с множеството, а останахме настрана:

— Учениците... успехът... нашият роден език...

После един силен звучен глас затрептя във въздуха. Неусетно приближихме. Говореше училищният инспектор. Свалил черната си мека шапка, той се обръщаше ту на една, ту на друга страна, простираше ръце, сякаш искаше да прегърне този народ, излязъл да го посрещне вън от село. Наоколо хората пламенееха.

— Просветата е не по-малко силно оръжие от пушката и бомбата... Учението отваря очите към света... Който е държал читанка в ръка, от него мъчно става роб... Българското име няма да умре, българинът няма да се затрие, докато е жив езикът и писмото му...

Една ръка се издигна нагоре и мигом след това тресна изстрел. Сякаш това бе знак. И други мъжки ръце се вдигнаха нагоре с пълни револвери. Като че всички мъже бяха се наговорили да излязат с оръжие, та кой вече не гърмеше. Учениците, които досега стояха мирно, наново завикаха ура. Дошъл бе не училищен инспектор, просветител, а войвода, и то най-първият, та мъжете стреляха ли, стреляха. Стреляха, тъй като това бе най-високата проява на свободолюбие. Нямаше друг начин за потиснатия да изяви своята жажда към свобода. А беше робско време и на половин-един час оттук се излежаваха заптии и башибозук...

Стрелбата престана. Мъжете отново пъхнаха тежките револвери в поясите. Инспекторът, с все още блеснали очи, се огледа наоколо. Един сив кичур се вееше над челото му. А над множеството зацари такава тишина, че още по-ясно се разнесе песента на птичките, довя и бързият шепот на крайречните върби. Ненадейно погледът на инспектора прехвърли главите на хората и се спря на нас двамата с вуйчо, които стояхме настрана. По неговия поглед тръгнаха всички и ни загледаха. Вуйчо потрепери до мен, миг-два се помая, после измъкна и той револвера от пояса си.

Един уплашен глас извика.

Вуйчо гневно се извърна натам, ала тутакси лицето му се смекчи. Той погледна към инспектора, ниско му се поклони, после вдигна ръка нагоре и стреля. Веднъж, дважд, трижд. Три пъти ехото радостно и призивно тресна над Дъмбо.

Инспекторът се огледа наоколо с озадачени очи.

— Кой е този човек? — попита той и посочи с ръка към вуйчо.

Хората се размърдаха, ала отговор не се чу. По-близките до инспектора смутено наведоха глави.

А вуйчо чакаше. Тръпнещата му гореща ръка стискаше моята малка ръчица. Вдигнах очи. По лицето му се стичаха браздулици пот.

Най-послед един проглушен глас се обади:

— Гъркоманин.

Училищният инспектор свъси гъсти вежди, погледна към страната, отдето дойде гласът. Замисли се. После повдигна глава и тръгна насреща ни. И рече:

— Не зная кой е този млад човек. Но и той е дошъл да ме посрещне и стреля като българин.

Приблужи и подаде ръка на вуйчо.

Вуйчо грабна ръката му, целуна я, както се целува ръката на татко, на близък възрастен човек. Инспекторът се усмихна, простря ръка над мен и се върна на мястото си. А наоколо беше все тъй тихо, че се чу диханието на хората, трептението на пролетния вятър...

Вуйчо се извърна, дръпна ме за ръка. Тръгнахме назад. Погледнах го крадешком. Той плачеше. Не бях го виждал досега да плаче. Та той е бил комита! Плаче ли комита? Вуйчо плачеше и бягаше от хората.

Скоро двамата влязохме в селото, скрихме се в голямата къща.

А навън вече се лееше песента на учениците, които се завръщаха.

НЯМАШЕ ГО НЕГО

Вуйчо продължи да живее усамотено. Онова, което се случи при посрещането на училищния инспектор, не промени живота му. Не направи ли той първата крачка? Не поиска ли той прошка от народа? Какво още трябваше да направи? Кой знае... Никой външен човек не прекриваше високия праг на бащината му къща.

Една вечер той не ме пусна да си отида. Задържа ме да спя при него. Мигар можех да предчувствувам, че това ще бъде последната наша нощ?

Дойде мама, тета Депа, брат ми, братовчедите Христо и Диманка. Наредихме се около голямата софра. Но защо залците на всички спират на гърлото? Защо е мъчително тихо в стаята? Очите ми неспирно питат. Но кой ще ми отговори? Големите минаха в другата стая и дълго си говориха там. Мама си отиде разплакана.

Когато на утринта се събудих и потърсих вуйчо до мене, него го нямаше.

— Вуйчо! — извиках аз, боднат от лошо предчувствие.

Вуйна ме прегърна и се разрида.

— Вуйчо! Вуйчо!

Виковете ми кънтяха в празната къща. Вуйчо не ми отвърна...

И както бях бос, припнах надолу към дома. Спънах се, паднах, разбих си носа. Кръвта се смеси със сълзите.

— Мамо, къде е вуйчо?

Мама беше се наплакала през нощта, та очите ѝ бяха сухи, подути и зачервени. Не ми отвърна веднага. Аз чаках, обгърнал силните и работни нозе.

— Няма го вуйчо ти, сине...

Нямах сълзи да плача. Още по-силно се притиснах в нея.

Мама се опитваше да ме успокоява:

— Той ще се върне... Той ще се върне...

— Кога ще се върне? Защо не взе и мене?

Вуйчо не се върна. Никога не се върна...

После научих. Вуйчо решил да замине за Америка. Нямаło вече живот за него във Върбник, сред своите хора. Може би с време хората щяха да забравят простъпката му. Но щеше ли да бъде спокойна съвестта му? Той беше много чувствителен и буен. И решил да изчезне, да захване друг живот, далеч от всичко, което му е мило и скъпо...

Мама искала да го изпрати чак до Солун. Вуйчо не дал. Как ли са се простили вуйна, мама и тета, след като са знаели, че няма да го видят вече? Тръгнал още по тъмно — никой да го не зърне, никой да не чуе стъпките му. Трябвало да пътува скришно — да го не усетят гъркоманите, Гагачовите. И тъй тайно по целия път, с чуждо тескере, докато се качи на кораба в Солун.

Вуйчо замина за Америка, а в Америка беше татко, тетко Митрето, стрико Цильо, други върбчени, много костурчани, избягали след Илинденското въстание. Замина и вече не се видя, не се чу... Голямата къща остана пуста и с една сиротна душа да чака. Вуйна Кольовица... Така вуйчо реши да изкупи тежката си вина пред своите.

Когато в село се разчу, че вуйчо е заминал, хората заговориха за него. Заговориха като за близък, за скъп човек.

Ала беше вече късно...

ГРАД НАД ЕЗЕРОТО

Какви приготовления бяха, когато вкъщи се реши, че брат ми ще продължи учението си в Костур! Дико беше свършил в село четвърто отделение при учителката Тодорка Сливенова. Тя много се радваше, когато нейни ученици отиваха да се учат в класното училище в Костур. Самата учителка подканяше родителите да изучават повече децата си.

Още от лятото започнаха да стягат брат ми за Костур. Една събота мама ни заведе с Дико в Билища.

Пътят от Върбник просто се влива в чаршията на това градче. Тук имаше най-различни дюкяни. Повечето ги държаха наши българи от близките села.

Един от големите дюкяни беше на бабини роднини от Косинец. Всичко се продаваше в този дюкян. Тук намисли мама да издокара брат ми. Дико отдавна беше хвърлил доламката и като ученик носеше панталони до под коляното. Доламка носех аз и всички деца на моята възраст. Това беше дълга вълнена дреха като рокличка, понякога, до глезените. Брат ми свали панталона от черен шаяк и се премени в готови дрехи от по-тънък плат — дълъг панталон и куртка, закопчана под брадичката. Няколко ката смени брат ми, докато сгоди най-добрите.

Аз харесах всичко, но най-много куртката. Тя имаше много джобове — четири отпред с капачета и два от вътрешната страна. Час по час Дико се откопчаваше, бъркаше в джобовете, замисляше се, сякаш се чудеше в кой джоб какво ще сложи...

Когато свършихме с дрехите, минахме към рафтовете с обуца. Брат ми за пръв път щеше да носи обуца. Ние, децата, носехме опинци от нещавена свинска кожа. Беше голяма радост, ако можехме да имаме опинци от гьон. Ето сега Дико щеше да носи истински обуца, с каквито идваха хората от гурбет. А избор — голям. Кой да оставиш, кои да вземеш? Най-после мама се спря на едни високи, черни, с широко набъбнали бомбета.

Брат ми гореше от желание да се издокара в новите дрехи и обуща и така пременен, да влезе в село. Мама не му разреши.

— Като тръгнеш за Костур — отсече мама. — Да се знае защо ти ги купувам.

Като погостувахме на бабини роднини, след обяд си тръгнахме за село. Насред пътя аз се спрях, хванах мама за власеника и като се подигнах на пръсти, казах с нажален глас:

— Мамо, а на мене?

Мама много не се разнежваше — така я бе научил животът. Ала сега, като ме погледна, изведнъж се просълзи. Наведе се и ме издигна до гърдите си. Почувствувах майчината топлина, устните ѝ. Сълзите ѝ овлажниха лицето ми.

— И на тебе, майка... Порасни, тръгни на училище и мама ще те премени!... Какъв ученик ще ми бъдеш ти! — изхлипа мама.

— Мамо, кога ще бъда ученик?

— Догодина, сине. Сега ще стягаме брат ти за Костур.

— Не ща тая доламка! Искам панталони! — виках аз, като презрително оглеждах шаячната си дреха.

В края на август брат ми беше готов за път.

Една вечер, като станяхме от софрата, мама рече:

— Утре рано-рано тръгваме за Костур.

Гледах удивен ту мама, ту брат ми.

— Нека и аз да дойда!

— Хайде сега да спиш. Ако се събудиш с нас, ще те вземем.

Мама набързо разстла постелите върху рогозините и аз се катурнах на мястото си. Спях между мама и брат ми. Нареждахме се така: баба, Дико, аз и мама. Мама лягаше най от края — да ѝ бъде сгодно и за лягане, и за ставане. Не помня да съм усещал кога ляга мама, кога става. По това време аз спях. Чувствувах мама и се гушех в нея, когато през нощта се събуждах за нещо или когато не ми беше добре.

Мама спеше малко — лягаше късно и ставаше рано. Цял ден беше на крак. Ако не е вкъщи — на двора, в градината, на ливадата, на нивата. Мама беше изпечена, яка, работлива. Такива бяха нашите майки. Те бяха за всичко — и за жени, и за мъже. Бащите ни рядко се вестяваха в село. Ако не бяха комити, ще бъдат на гурбет. И не за месец или година, често по за 5 и 10 години. Имаше някои — макар и

рядко, — които изобщо не се връщаха. Пропадаха нейде по широкия свят...

Дълго се въртах, докато заспя. Живо си представях как ще станем по тъмно, ще натоварим магарето, как ще преминем по Дъмбо, оттам за Въмбел, Смърдеш, Косинец... По-далеч не бях ходил, не можех да си представя пътя. Ще отида до Костур... Спи ли се при тая радост?

Все пак трябваше да съм заспал, защото мама викаше над мене:

— Ще ставаш ли? Тръгваме с брат ти за Костур!

Костур! Като ужилен подскочих. Никога тъй бързо не съм се приготвял. Та какво приготвяне! Надянах върху ризата доламката, изтичах на двора, грабнах от котела няколко шепи вода, лиснах ги по лицето — и бях готов.

Дворът вече бе побелял от ранното утро. Над Дъмбо надничаше червеното слънце. То трептеше набъбнало, нажежено — всеки миг щеше да се разпука и заблика. Кокошките скачаха от курника на земята. Волът измуча гладен от обора. Обади се и кравата. Отсреща у стринка Гелка гореше газената лампа. Стринка се показва на вратата — ще ни изпраща. От улицата долетяха стъпки, говор. Селото ставаше, хората се залавяха за работа. Портата се отвори. Влезе тета Депа, след нея се показаха Диманка, Христо.

— Боне, много си подранил! — закачи ме братовчедката. — Трябва да спиш. Няма да пораснеш!

— А-а — отвърнах намусено. — Отивам в Костур!

Портата отново изскърца. Зададе се вуйна Колювица. След нея — тета Сотира, сестрата на татко. Дворът се изпълни с изпращачи. Не бе малко това — ученик за Костур. А ученикът, пременен с новите си дрехи, сновеше по двора като петле. Всеки го оглеждаше, опипваше, поклащаше одобрително глава, радваше му се...

Най-после баба изведе магарето от обора, стегнаха самара. На една страна прикrepиха дървеното сандъче, от другата — денк с постели. През самара мама праметна пълни дисаги. Тук имаше храна за из пътя и за Дико в пансиона. Бурек — както викахме на витата баница, — зелник, погача, две варени кокошки, голяма буца есенско сирене, яйца, орехи... Един бурек и една кокошка мама беше свила отделно. Това щеше да бъде за директора на класното училище, приятел на татко от комитетските години.

Излязохме на гумното. Тета прегърна брат ми:

— Да се върнеш учен... Да станеш учител... И по-нагоре да отидеш... Да се учиш, та да зарадваш татко си в Америка, майка, всички ни...

Вървахме с часове. Минахме през няколко села. Хората ни пожелаваха добър път, а на брат ми заръчваха да слуша учителите, да се учи. Спряхме до едно изворче да обядваме и пак продължихме. Беше краят на август, топло, ала ние все вървахме. На два-три пъти срещнахме пътници като нас. Те бяха от околните села. С всички мама се заприказваше, бяха й познати.

Най-после се показва и Костур. Отдалеч видяхме един хълм, на който бяха накацали купчини къщи. Зад завоя хълмът с къщите се скри и пред очите ни се разля синьо поле. Сякаш това бе голям къс от ведро небе. Брат ми, който вече бе идвал с мама, извика:

— Езерото!

Скоро езерото се приближи и разкри цяло. Полегатите лъчи на слънцето се плъзгаха по гладката му повърхност. Езерото блестеше с безброй сребърни звезди. Синият цвят бе изчезнал. Едно голямо бяло огледало искреше на слънцето. Затворих очи, за да свикна с тая необикновена светлина. Когато ги отворих, гледката стана още по-чудна. По средата на блещукащата водна равнина се спущаше суша. Това бе хълмът, който бяхме видели отдалеч. Ето ги и къщите. Те бяха една над друга, сливаха се и приличаха на огромна многокатна къща.

Ние бяхме пред Костур, града, заграден от три страни с вода.

Забързахме. Заситни и магарето, което изведнъж се освежи от хладината на езерото. Доста вървахме покрай брега. На места брегът беше висок, заварден от струпани скали, на места пък беше нисък и кротката вода плакнеше ситен пясък. Тук-там се виждаха рибарски чунове, досущ като тия, които бях виждал в Преспанското езеро. Едни от чуновете стояха застинали, други се плъзгаха по спокойната вода, управлявани от яки рибарски ръце.

Ето го и самия град. След Билища това бе вторият град, който виждах. Ала каква разлика между единия и другия! Чаршията беше дълга и широка. От двете ѝ страни се редяха дюкяни. Зад витрините, запалени от захождащото слънце, се виждаха какви ли не стоки. Надолу-нагоре сновяха хора. Някои бяха на коне, други водеха натоварени мъски или магарета. Отвсякъде се носеше говор.

Езерото, което беше се скрило, отново на една пресечка блесна с огледалните си води.

— Езерото, езерото! — развихах се аз. — Ето го пак, ето го!

Нито мама, нито брат ми откликнаха на моя възглас. Мама вървеше нещо замислена пред магарето. Дико, не по-малко удивен от мен, въртеше очи и не знаеше къде по-напред да погледне. Ето къде щеше той да живее, да се учи. Може би всеки ден ще минава по тази хубава улица с толкова дюкяни и хора по нея.

Озовахме се на един площад. Две улици извеждаха встрани. Коя да хванем? Три момчета бяха наблизко. Едното се приближи до нас:

— Кого търсите?

— Де е тука училището? — попита мама.

— Ама кое училище?

— Класното — поясни мама.

— Кое класно?

— Че българското бре, дете! — извика мама нетърпеливо.

Отде ще знае мама, че има и друго училище в Костур, освен българско. Че има и гръцко.

— На онази улица е — посочи с ръка момчето. — Третото здание.

— Гръцко училище... — говореше си мама възбудено, докато пресичахме площада. — Че има някой грък търговец — има, че има и някои българи гъркомани — има, но пък и училище да им отворят?

Спряхме пред голяма двукатна къща с широка врата и много прозорци. Огледахме се, помаяхме се. Над вратата имаше потъмняла табела с надпис. Брат ми зачете на глас:

— Българско класно училище „Свети Кирил и Методий“.

— Тук е — рече мама и като подаде оглавника на Дико, заръча: — Ти подръж магарето, аз ще вида...

Един непознат човек приближи, нагани се да влезе, но като ни видя, се спря. Беше облечен в тъмни дрехи, със сива мека шапка. Лицето му бе покрито с дълга червеникава брада. Очите му се усмихваха кротко:

— Деца, кого чакате?

— Мама — отвърна брат ми.

— Е, хубаво — рече той и си влезе.

Не чакахме дълго. Вратата се отвори, мама се подаде отвътре. Позачервена, усмихната. Зад нея надничаше гологлав старец с дълги провесени, мустаци. Мама взе оглавника от Дико и се обърна към стареца:

— Ето.

Старецът поведе магарето край училището и се скри.

Влязохме в малко салонче. Нагоре водеше извита стълба, а встрани се простираше дълъг коридор. Тихо, сякаш човек нямаше тук. Изкачихме се на горния етаж. Една врата се отвори току пред нас. Надзърна гологлав човек. Веднага го познахме и се спогледахме с Дико — беше човекът с дългата червеникава брада, който ни заговори пред вратата долу.

— Заповядайте!

Като се побутвахме един друг, ние предпазливо минахме напред. Мама успя да ни прошепне:

— Това е учителят... директорът...

Влязохме в голяма стая с два прозореца, които гледаха към други къщи. Стените бяха украсени с големи портрети и картини. От портретите ни посрещнаха мъже с бради, с бели корави яки. Директорът седна зад бюрото си, мама — насреща в плетен стол, а ние с брат ми останахме прави. Директорът ни гледаше със сините си очи и се усмихваше. Главата му беше почти гола, само около ушите се къдреха прошарени коси.

— Невесто — обърна се той към мама, — това ли са юнаците на Ильо?

Мама познавах като отворена и смела жена, а ето сега явно се смущаваше пред този възрастен човек с кротки очи. Може би защото той беше директорът на Българското класно училище. Директорът... Това звучеше някак непознато и силно.

Той не дочака отговора и като ни изгледа, продължи:

— С татко ви се знаем. Заедно бяхме във въстанието, че и после. Делили сме залъка, мъките, радостите и... покрусите.

Помълча, изтегли едно чекмедже от бюрото си и рече:

— Имам писмо от татко ви...

— А! — възкликна мама неусетно и постана от стола.

Той спря поглед на брат ми:

— За тебе пише татко ти. Иска да се учиш. Изпратил и таксата, но още не е получена в училището.

Гледах като омаян. Писмо от татко!... Не бях виждал татко, знаех, че е много надалеч, през планини и морета, в друг свят... И ето това писмо, което директорът държеше в ръка, бе написано от татко. То бе пътувало от Америка до Костур и бе дошло до Българското класно училище, влязло бе в тая стая и отворено от този добър човек с брада, който беше приятел и другар на татко.

Директорът свърна очи към мама. Мама стоеше пребледняла. И тя беше развълнувана. Мигар ѝ беше леко! Слушаше да се говори за стопанина ѝ, гледаше писмото, писано от неговата ръка. Горката мамамъченица!

— Всичко е наред — каза директорът. — Момчето е записано в първи прогимназиален клас. Да нямате грижа за нищо. Вие сте нещо подранили... — Той се усмихна, слабото му лице се разхубави. — Но това не е беда. След няколко дни ще дойдат всички ученици. Андрей ще настаним в пансиона, той е в двора на нашата митрополия. Там има всичко — легло, храна...

Брат ми слушаше с наведена глава. Вратът му гореше от смущение, горяха и ушите му. Тъй червен не бях го виждал.

— От него не се иска нищо друго, освен да бъде послушен ученик, да се учи прилежно. При нас ще бъде три години. Като свърши нашето училище, от него ще зависи дали да учи по-нагоре. Татко ти пише, че ще те изпрати да учиш в Солунската гимназия. Може в Битоля, че и в Скопие.

Директорът се облегна на стола, притвори очи, помълча.

— Какви хора излязоха от тия гимназии! Едни паднаха в бой, други гниха по затворите, в заточение, които оживяха, поддържат в народа любовта към свободата, трети отидоха в България и участвуват в наредбата ѝ...

Прокара дълги пръсти по лицето си, разтърси глава, сякаш да пропъди връхлетелите го спомени, стана.

— Свършихме си работата. Момчето остава тук. Аз ще се погрижа да го настанят веднага в пансиона. А ти, невесто, с малкото кога ще се връщате във Върбник? Тая нощ ще бъдете в Костур, и то на гости у дома.

Мама се изправи, преглътна, в очите ѝ плуваха сълзи:

— Учителю, на тебе оставям сина... Ти ще му бъдеш и татко, и майка. А за другото... Сполайти за всичко. Няма да забравим добрината ти. Ние сме прости и неуки люде, ала искаме да се отворят очите на децата ни. Сполайти!

— Няма за какво — рече директорът с вълнение. — Докато в гърдите ни бият български сърца, това училище ще прави слепите окати и жива ще бъде българщината.

— Тогава да си вървим — каза мама и потърси ръката ми. — А за другото... сполай, дете ни покани у дома си. Няма да ви главоболим. Имаме нашенци в Костур, ще се видим, ще се разговорим. Така...

— Моята невеста много ще се израдва...

— Сполай, сполай — прекъсна го мама. — Има време за гости. Та нали чедото ще учи тук три години? Колко пъти има аз да идвам в Костур!

— Е, както речеш — примирително каза директорът.

Той погледна весело към брат ми и като тръгна към вратата, рече:

— Сбогувай се с майка си, с братчето си.

Останахме сами в голямата стая.

— Дико, Дико... виж в ръцете на какъв златен човек те оставям! — Мама преглътна сълзите си. — Да не посрамиш татко си и мене!

Брат ми стоеше с наведена глава. Раменете му потръпваха. По лицето му се стичаха мълчаливи сълзи. Той никога не бе се отделял от дома, от мама, от близки! Всичко около него щеше да бъде ново и непознато. Училище, учители, другари, град... Деня и нощя ще бъде сред чужди хора. И на улицата като излезе — пак чужди хора...

— Хайде, ние си отиваме с Бони — рече мама и крачна към вратата, като извърна глава — не искаше Дико да види сълзите й.

— Мамо! — извика Дико и я сграбчи около кръста, ридаейки.

Заплаках и аз, гълтайки обилните си сълзи.

Мама притисна и двамата ни, после разтърси силна снага, два-три пъти стисна очи и посъвзела се, каза:

— Недейте така. Може да влезе учителят... А ти да пишеш писма.

Излязохме. Отвън чакаше директорът.

— Сбогом, невесто Ильовице!

— Сбогом.

СВЕТЕНАТА ВОДА

Бях се разболял. Какво не правеха мама и баба да ме излекуват. Лекари по нас нямаше. Всеки се цереше, както може. Мазаха ме с разни мехлеми, водиха ме и на Крестна, където ме прекараха през параклиса. Някой каза да ме заведат в Косинец. Там имало изворче със светена вода. Който се измие с тая вода, оздравявал.

— Бре! — плесна баба. — Как се не сетих?

Една ранна утрин ме вдигнаха от постеля. Още със затворени очи, мама ме закрепил на самара. Дремал съм чак до Въмбел.

— Бабо, къде отиваме?

— В Косинец, баби, на гости.

Магарето бързо-бързо ситнеше по мекия път. Минахме Въмбел, Смърдеш. Една река се изпречи пред нас. Тя беше къде-къде поширока от нашата. Бучеше, обливаше се в пяна, подскачаше около големи обли камъни и бягаше надолу. Мост не видяхме наблизо и трябваше да я прегазим. Магарето се спря на ронливия бряг, не ще да влезе във водата. Баба ме свали от самара и се залови да го тегли. Събула си опинците, нагазила до колене във вода, тя се провикваше и дърпаше магарето за оглавника. Ала, изглежда, нямаше сила, която да накара Сивчо да премине реката.

Кой знае докога бихме стояли така — баба във водата, а аз и магарето на брега. Зад нас се чу врява. Показаха се няколко жени. Тук хората се познават, та един глас се разнесе над реката:

— Лазовице, що има?

Баба отвърна, като кълнеше магарето:

— Пусто да остане, да тресне... Отиваме в Косинец.

Сред жените имаше и един мъж.

— Чакай — рече брезничанинът, като разбра каква е работата.

Той поведе своето магаре, доближи го до нашето. Двете магарета се подушиха, изреваха, сякаш се поздравиха. Селянинът яхна магарето си и нагази в реката.

— Ха сега терай по нас, Лазовице!

Баба опъна оглавника и за голяма моя изненада Сивчо кротко тръгна след нея. Брезничани и баба вече бяха минали средата на реката, когато аз заплаках. Уплаших се, че баба може да ме остави на отсамния бряг.

— Чакай бре! Защо ревеш?

Баба се върна по същия път. Метна ме на гърба и пак нагази в реката. Пенестата вода сякаш вреше около краката ѝ. Зави ми се свят, клюмнах на рамото ѝ. Когато отворих очи, бяхме вече преминали оттатък. Баба obu вълнените чорапи и опинците и като се разделихме с познатите, хванахме нашата си посока.

Не бяхме се скрили зад къпиновите храсти, когато наблизко се чува викове, после тресна гърмеж. Баба ме грабна в обятията си и ме свлече в близкия къпинак. Магарето спокойно си остана на пътя. От мястото, дето се бяхме спотаили, се виждаше добре. Брезничани бяха нападнати от въоръжени хора в бели ширитлии дрехи.

— Башибозуци, хайдуци! — изстена баба.

Разнесоха се още два изстрела. Кълбенца дим се вдигнаха над дърветата. След това всичко утихна. Разбойниците бяха изчезнали на конете си. Баба разбра какво бе станало, та извика:

— Обрах ли ви?

— Грош не ни оставиха! — завикаха жените. После се нахвърлиха върху мъжа: — Ти бре, барем да беше креснал!

— Да не съм жена! Първо на мен се нахвърлиха, та не можах поне да изям някого! — отвърна селянинът, като се оправяше, че бе раздърпан от боричкането.

— А сега? — попита баба.

— Ще се връщаме. Без пари що ще чиниме в Костур?

— Не познахте ли някого?

— От тукашните трябва да са. Хванаха към Билища.

Пак се разделихме с брезничани. Баба гледеше натам, където се скриха. Дали да продължим за Косинец? Няма ли да ни посрещнат същите разбойници по-долу?

— Няма какво да ни вземат — си рече баба и подкара магарето.

Ето показва се и Косинец. Къщите му бяха полегнали на един рид. Гъста гора тъмнееше над селото. Още на първите хора, които срещнахме, баба обади за нападението.

— Четата е тук — каза един мъж и се върна от пътя си.

Спряхме пред широка порта. Това беше бащината къща на баба, на Калиновци. Няколко жени излязоха да ни посрещнат. Влязохме в просторна стая. Скоро се изпълни с жени и деца. Баба не успяваше да отвърне на всички. Някои се приближаваха до мен, оглеждаха ме — от що съм болен.

— Бре, бре, пораснал е... Нищо, нищо ти няма... Какво аязмо има тук! — рече Софа, сестра на баба.

Изведнъж в стаята нахлуха двама въоръжени мъже.

— Войводата! — разнесе се шепот.

— Коя е върбченката? — попита войводата.

Баба стана от перницата.

— Бабо Петро, що видя?

Войводата беше млад човек, голобрад, с тънки завити мустачки, с патрондаш и кобур на кръста. Другарят му беше по-възрастен, със спуснати мустаци, капа и пушка в ръка.

Баба разправи какво се случи с брезничани. Войводата поразпита баба — колко били ония, как бяха облечени, накъде хванаха... Каза на

всички „сбогом“ и изчезна с другаря си.

Аз бях забравен. Всички в стаята говореха за нападението, за своята неволя, за четата, която навярно вече е излязла от селото. В Костур имаше турска власт, каймакамин, имаше и в Билища, но хората не се оплакваха на тая власт от зулумите. Хората търсеха своите закрилници — комитите. За българите нямаше друга власт, освен комитетската. На нея те се жалеха, от нея търсеха защита.

Чак привечер се сетиха за мен. Баба Софа с две други жени ни отведоха до селската черква. Вътре беше хладно и здрачено. Две-три воценици прорязваха мрачината. Спряхме пред олтара. Стоях изтръпнал, занемял.

— Ела — придърпа ме баба Софа към себе си.

В краката си зърнах кладенче догоре с вода. Това беше аязмото със светената вода.

Приближих се смирено. Тя ми оголи врата, наведе главата ми и аз почувствувах по кожата студената милувка на водата. Три пъти баба Софа ме обливаше, като говореше:

— Всичко лошо да избяга! Всичко лошо да избяга...

Струйки вода проникнаха под доламката ми до кръста, потреперих, задърпах се.

— Не се тегли бре! — викна баба над мен.

— Олеле, студено ми е!

— Нищо, нищо — успокоявах ме.

Тъй, без да ме избършат, с мокър врат, гърди, гръб, корем, тръгнахме назад. По пътя разправяха на баба колко люде се изцерили от тая светена вода.

— Ти не знаеш ли за аязмото, та сте чакали толкоз време? — укориха баба.

— Ама ха де... Мислехме, че ще мине...

— Не минава то така лесно. Но сега ще мине.

За другите не зная, но на мен светената вода нищо не помогна. Пак ме тресеше, хвърляше ме в огън. Но лека-полека се съвземах и не след дълго се почувствувах здрав.

ВОЙНА!

Беше навъсена есенна утрин. Забуленото слънце мъчително надничаше току над Дъмбо. Но селото беше вече разбудено. По улиците се носеше глъчка, чуваше се мучене на добитъка, който се отправяше на паша.

Тъкмо в тоя час наизлезлите хора видяха един човек да тича към долната чешма. Кой няма да го познае — това беше нашият поляк. Преметнал през рамо дългата пушка, без да поглежда някого, арнаутиът прекоси нашето гумно и запраши по пътя за Билища.

— Що ли му е на поляка?

Ние, подранилите деца, весело заподскачахме от радост. Емениите на арнаутина се белееха чак до кръста му, а пушката му мятеше ли се, мятеше на гърба. Разбирахме ние, че не току-тъй той бяга като луд. А че бягаше — личеше по всичко. Знаехме как изглежда, когато полякът подгони някого.

Той не беше се скрил от погледите ни, когато откъм изток се чува гърмежи. Площадчето пред нашето гумно се изпълни с хора. От Горната махала се спущаха жени със запретнати ръкави, с повдигнати кърпи — тъй както бяха се заловили за сутрешните си работи.

— Кой гърми?...

Очите на всички бяха отправени към Дъмбо. Оттам дойдоха гърмежите.

И ето на пътя, който се сурва през все още зеления склон, изскочи въоръжена група.

— Комити! — завикаха наоколо.

По лицата на жените заиграха смесени чувства. Комитите бяха наши закрилници, ала това предполагаше бой, среща с поробители, проливане на кръв.

Ние, децата, не можахме да си намерим място. Въртахме се, викахме. Комитите! Ето пред кои ние изпадахме във възторг. Та нали най-обичната ни игра беше на комити и турци? Та нали, подражавайки

на комитите, се биехме с прашки с децата от Билища, та и горе по Лайца с онези от Битинско?

Комитите още не бяха дошли до долната чешма, и ето селската чета излезе да ги причака. Това бяха петима-шестима мъже, които се намираха в село. Щом чуха изстрелите, те изоставиха работата си, набързо се въоръжиха и бяха готови — ако трябва — за бой.

Неколцина се спуснаха към селския войвода.

— Сега ще разберем — отговори той сдържано.

Четата приближаваше. Майките не можаха вече да ни задържат. Ние се спуснахме към комитите. Ето ги десетината мъже с бради и дълги коси до раменете, в еднакви шаячни дрехи, с патрондаши, пушки, ремъци, кюстеци по гърдите. Истински комити! Всичко светеше по тях, звънеше. Ние тръгнахме редом с тия наши юнаци, стегнати в комитски дрехи, обути в яки опинци.

Двамата войводи тръгнаха един срещу друг, прегърнаха се.

— България ще се бие с Турция! Почва се!

Да, беше почнала Балканската война. 1912 г.

Това бяха първите думи, които дошлият войвода изрече. Война! Хората сякаш недоумяваха. Война! Споглеждаха се, въртяха се на място. Някои вече се спуснаха да разпознават сред комитите близки, познати. Ала объркването не трая дълго. Скоро се разнесоха радостни възгласи:

— Война на Турция! Война на Турция!

— Иде България!

Един старец си пробиваше път до войводата, питаше прегракнало:

— Де е българската войска, де е?...

— Ще дойде, дядо, ще дойде!

Двамата войводи се отстраниха, заговориха оживено. Всички ги гледаха. После войводата, млад мъж с капа и мека брада, извика:

— След мен!

Двете чети се съединиха и както бяха вкупом, бързо прекосиха нашето гумно и взеха пътя за Билища. Ние мълчаливо наблюдавахме как приближиха черквата. Там се спряха и вместо да продължат, разгънаха се и бързо запъплиха по височините на Лайца. Гледахме натам, докато те не станаха на точки и не се прехвърлиха оттатък.

Площадчето, заградено от нашата къща и от къщите на Кирковци и Жуковци, отново зашумя. Хората знаеха какво е размирица. Мине ли такава чета, ще има сражения, палежи на къщи, убити... Живо беше Илинденското въстание, живи бяха и годините след него. Е, сега беше по-друго — ще дойде българска войска. Но кога?...

Българска войска! Въртяхме се на всички страни. Отде ще дойде тая българска войска? Откъм Дъмбо ли, откъм Крестна ли?... И как ли изглежда? Турски войници бяхме виждали не един път. Веднага си представяме сини шалвари и фесове. Всичко се изпокрива, когато нахлуят в село. Тършуват по къщите и питат за комити, карат нашите майки да им месят буреци, да им колят кокошки... Мразехме ги. Те бяха нашите потисници. Мразехме и андартите с белите гащи и белите фустанели, които искаха да ни погърчат.

Изведнъж площадчето занемя. Откъм Билища долетяха гърмежи.
— Удариха се! — завикаха наоколо.

Никой не попита — кои? Ударили се бяха комитите, които минаха през село, с турците, с башибозука. Друг път, щом екнат изстрели, жените се изпокриват, прибират децата, а мъжете грабват кой каквото оръжие има и завардват селото. Сега никой не се пръскаше. Площадчето шумеше тревожно. Какво ни очаква?

— Ето ги!

По склона на Лайца се изсипваха хора.

— Комитите!

Народът се втурна да ги посрещне към черквата. Нищо хубаво не носеше това тяхно бързо завръщане. Комитите, който преди час-два минаха оттук, бяха разгърдени, сгорещени. Бяха помирисали барут и очите им шареха на вси страни.

Цялата тълпа се струпва около селския войвода. И работата веднага се разбра. Четата, която мина, е само малка част от голямата чета на Васил Чекаларов. Войводата събира хората си нейде в корията над Брезница. Изпроводи малката чета, за да разбере движението на турците по река Девол, в арнаутските села, пъпленето на башибозука. Четата нямала за задача да се опре и влезе в сражение. Пък и това било безполезно. Какво ще направят петнайсетина пушки? И четата, щом огледала местата отгатък Лайца, изпразнила пушките. Сега бързаше да се присъедини към силите на войводата Чекаларов.

А какво ще стане с Върбник? Пак ли ще бягаме? Пак ли ще гори селото, пак ли ще бъдем грабени?

— Няма да е, както по-рано, че сега е захваната голяма война — рече селският войвода. — Българска войска се бие. — Той помисли и продължи: — Няма да е добре, ако се остане в село. Току грабвайте, каквото можете и към Брезница. Как и да е, тук ще се развие бой — ако не между двете войски, то засега между турците и нашите чети.

Площадчето на часа опустя. Хората се пръснаха по домовете си. Трябваше да постегнат това-онова и го понесат на гръб, да натоварят мъска или магаре.

Скоро два денка с постели и дрехи бяха свързани у дома. Мама откри ямата и започна да нахвърля всичко, което не можеше да вземе. Мяташе и сама си говореше:

— Чунким пак няма да я намерят! Ама на...

— Чакай, невесто — рече баба и се спусна по тясната стълбичка.

След малко баба се показа с каченце в ръце. Не можеше баба да остави есенското сиренце на грабителите.

— Та как ще го носим ма, мамо?

— Ще го носим — отвърна баба.

— Дико! — извика мама от прозорчето.

— О! — обади се брат ми отвън.

— Де беше бре? — Мама изскочи на двора, спусна се да го удари, но ръката ѝ този път тъй остана във въздуха. — Дръж да натоварим магарето!

Стринка Гелка беше метнала на гръб един товар ѝ беше готова за път. А селото шумеше. Ревяха магарета, мучаха крави, проплакваха малки деца. От Горната махала вече течеше жив керван за към Дъмбо. Ето я и вуйна Кольовица — бледа и без огън в очите. Повече от година как живее самотна в голямата къща. Показаха се и Шемковци. От навалищата излезе запъхтяна тета Депа.

— Готови ли сте? Христо и Димана ще ни чакат при долната чешма.

Тръгнахме. Мама се извърна и чак сега заплака. За къщата ли, за покъщнината ли, за онова, което ни очаква ли? Плачеше не само тя. Много жени бършеха сълзите си.

— Ами воловете... кравите?

Още по ранина селският говедар бе ги отвел на паша. Колко бяха останали в селото...

— Ами овцете?

И те бяха рано-рано изкарани. Хората бягаха с празни ръце. Какво ще правят без добитък, без овце? Още се помнеше Илинденското въстание. Няма десетина години оттогава. Нали пак така се юрнаха към Дъмбо и оставили всичко на башибозука? И когато след няколко месеца се показали над малката кория, какво да видят... От Върбник били останали само почернели стени, пепелища. Ни вол, ни крава, ни кокошка, ни куче... Пак ли ги очаква сега същото? Ще се върнат — в това те не се съмняват. Но какво ще заварят, като се върнат?

С такава тревога народът пълзеше нагоре и все нагоре. Минаха Въмбел, настигнаха хората му, които като тях мъкнеха каквото можеха да носят. Срещаха се роднини, близки, вайкаха се за онова, което бяха оставили в селата си.

Ала всички казваха — не, не беше, както по време на Илинденското въстание. Тогава те бягали към Какасул, след като четите били разбити от многобройния аскер, когато надеждата за освобождение била рухнала. Башибозукът стрелял, пред очите им

отсичал глави. Сега те се изтегляха назад, докато дойде българската войска.

— Кога ще се покаже нашата войска?

— Ще горят, ще грабят, но има да си патят после! Веднъж да се освободим!

Нейде над Смърдеш бежанците зърнаха по пътя за Корча дълга колона. Тя вървеше с усилен марш.

— Четите! Четите!

Четите се движеха по големия път. Там надолу щяха да пресрещнат турските войски, които настъпваха откъм Янина, Корча. А те може вече да са наблизо, да са стигнали река Девол, Билища.

Един конник се отдели от колоната и запраши насам по стърнищата. После хлътна в една падина, но пак се показва, вече поблизо, зачервен, гологлав, с веещ се чер перчем.

— Чекаларов! Чекаларов!

Та кой не познаваше войводата? Човешкият поток се позабави, спря. Конникът, излязъл наравно, галопираше право към нас. Ние се отскубнахме от майките и припнахме срещу него. Конят, потънал в пяна, се хвърляше напред. Войводата приближи, конят се завъртя на място. Войводата не слезе, огледа народа и тутакси острите черти на слабото му лице се смекчиха, тъмните му очи засвяткаха, сякаш беше открил в тая върволица нещо мило и радостно. Той замаха с ръка за поздрав. И не на този или онзи, а на всички тези хора, мнозина от които той лично познаваше.

— Братя, не бойте се! — звучно проехтя силният му глас.

— Василе, на кого ни оставяте? — извика един старец, като посочи с ръка четите, които продължаваха нататък марша си.

Войводата улови тоя жест на стареца и отвърна:

— Оттам идват турците, дядо Гюро. Трябва да ги посрещнем и ударим. Първо ние трябва да ги бием, да не оставим на нашите приятели да дадат кръв.

— Василе, кога ще дочакаме българската войска?

Чекаларов на часа пребледня. Помълча, огледа с орлов поглед народа и се поколеба. Да им каже ли истината?... Той вече знаеше, че българската войска тук няма да дойде. Българската войска сега настъпваше в Тракия, навярно в тоя ден биеше турците при Лозенград, Люлебургас и напредваше неудържимо към Булаир, Чаталджа...

Войската бяха те, комитите, съединените чети, всички въоръжени костурчани, които той водеше с другите войводи — Христо Силянов и Иван Попов. По пътя откъм Лерин настъпваше войска, наистина съюзническа, но тя беше гръцката войска. На нея четите помагаха сега да се справи с турската съпротива.

Има ли право войводата да каже горчивата истина? Той смуши коня, конят заигра, залиса се с него, та хората наблизко да не видят мъката в очите му. Повече от десет години води той дружина юнаци. За какво? Да се освободи народът, да зацари по тази вековна земя българското име...

— Със здраве! — извика войводата и се понесе на белия си кон към отминаващите части.

О, Чекаларов се досещаше! Битката ще продължи... Ала сега беше безпомощен. Не трябва да изстудява сърцето си. Нека да е горещо, защото му предстои да влезе в тежък бой...

ПОКРУСА

Мина едно денонощие, две. Октомври се случи топъл. Спяхме на открито. Майките се свиваха до някое дърво, тъй, подвили крака, а ние, децата, се завирахме в полите им. Горяха огньовете, пламъците се извишаваха нагоре, дим пълзеше по склоновете, забулваше дървесата.

Ала това не беше за дълго. На третия ден небето над нас се задръсти от тъмни облаци, смрачи се, притъмня, сякаш бе привечер. Задуха студен вятър и като че листата изведнъж пожълтяха, закапаха. Към обяд заудряха първите тежки капки и след малко рукна пороен дъжд. С викове и писъци се нахвърлихме да търсим сушина. Само до някое време кичестите дървета ни запазиха от дъжда. Те натежняха от вода и прокапаха. Каквото имахме — дрехи, черги, — мятахме въз нас и се свивахме до дънерите.

Една жена се развива към мъжете:

— Как никой не се сети да направи покрив?

Наоколо се виждаше тук-там по някой мъж, и, то старец. Пък и той, грабнал старата пушка, вардеше подстъпите. Кой щеше да прави подслон за бежанците?

Дъждът, макар и поуспокоен, се цеди до другата сутрин. Всички бяхме мокри. Нито чергите, нито гуните можаха да ни спасят. Но заедно с утрото над нас започна да засиява измитото небе. Зад Брезница гъстата букова гора почервения. Не, не беше пожар. Скоро алените корони засветляха и оттам бликна поток огнени лъчи. Слънчицето! Всеки напускаше влажното леговище, отхвърляше прогизналите покривала и излизаше на открито. Каква радост да те огреят топлите слънчеви лъчи! Завчас забравихме, че сме бежанци, че сме във война, че откъм Въмбел може да загърмят пушки и да се покажат червените фесове на турските войници, чалмалиите глави на башибозука...

Най-напред се съживихме ние, децата. Просто се излюпихме изпод майчините скути и заприпкахме по още мокрите полянки. Майките викаха ту на една, ту на друга страна. Шумът растеше. Някои

се опитваха да подхванат загасналите огньове. Викаха на по-големите деца да намерят нещо сухичко за подпалване. И ето тук-там над старите огнища започна да пълзи дим. А слънцето се изкачваше все по-нагоре и по-силно грееше. Ала от дъжда, от влагата мнозина бяха простинали. Чуваха се тежки старчески кашлици, малки деца се задавяха. Една бабичка наблизко мъчително стенеше и нареждаше:

— Дойде умирачката...

Друга, надвесена над нея, я утешаваше:

— Та ние въстанието изкарахме! Къде-къде по-лошо беше на Какасул! Сега още турци не сме видели, кръв!

— Аз няма да видя, вие ще видите...

Към обяд до лагера достигнаха далечни гърмежи. Заглъхваха и пак се усилваха. Разпростря се тревожна тишина. Къде се водеше бой? А гърмежите идваха и откъм Брезница, и откъм Въмбел. Може би вятърът ги въртеше на всички страни, та ни се струваше, че се гърми отвсякъде. Хората се гледаха в очите и мълчешком се питаха — какво ще ни сполети? После щеше да се разбере какво е било това. От изток напредваше гръцката войска, като изтласкваше малките турски гарнизони. Турците бързаха за към Янина, да се затворят в крепостта и там да дадат отпор. А стрелбата от запад идеше от боя, който нашите чети водеха оттатък Върбник, около Билища, и не позволяваха на войска и башибозук да нападне селата, нашия лагер.

Надвечер по пътя откъм Брезница се сурнаха бели потоци. Това бяха подплашени стада от български и турски овце, които с блеене се точеха пред челната колона на гръцката войска. Скоро на захождащото слънце проблеснаха ножове, стремена, вятърът довя тежък тропот. Не, не бяха комити. Колоната вече се виждаше. Настъпваха въоръжени хора, облечени с еднакви жълтеникави униформи.

— Войска!

— Българска ли войска?

Бабата, която се канеше да умира край огнището, се понадигна, чула свещената дума:

— Де е мари?

Майките вече не можаха да ни задържат. Напразно викаха подир нас да не се пилеем, че може да се загубим. Да се загубим сега, когато идва нашата войска? Брат ми отдавна не го виждахме. По-големите момчета бяха изчезнали натам, където проблясваше воинското оръжие.

Първите брави овце с блеене и уплаха се разливаха по нашия разхвърлян лагер. Хората бяха гладни, ала на никой не му идваше наум да улови овца, да я гътне, одере и опече на огъня. Подгонените овце се щураха насам-натам, прескачаха малките деца, огнищата, търсеха около дънерите зелена тревица. А бежанците, станали прави, до един се взираха на изток, където по brezнишкия път се спущаха гъстите войнишки редици.

Ето по-големите момчета се връщаха. Тичаха презглава кое по-напред да стигне до лагера. Първите две деца се препънаха и падайки, извикаха задъхано:

— Гърци!

Дотича и брат ми, като едва си поемаше дъх:

— Гръцка войска приближава!

Първото вцепенение отмина. Хората се разшаваха, заговориха високо. Един глас се опита да внесе успокоение:

— А бе децата казват... Какво знаят децата?

Ала ето откъм завоя се изсипа конски тропот. Хората нямаха време да се подготвят за посрещането. Показаха се няколко конници, които, пришпорили конете, за минутка-две бяха в лагера.

— Калимера! — извика един от тях, млад офицер с издължено мургаво лице.

Калимера. Добър ден... Та кой наш стар човек не знае тази дума? Калимера... Дошли бяха гърците. Хората наведоха глави. Но те всички бяха добри и гостоприемни хора, как можеха да не отговорят на поздрава, па макар и на гръцки?

— Калимера — отговори един старец за всички.

Черните очи на офицера блеснаха:

— Вие сте гърци, нали?

Хората наоколо мълчаха. Офицерът се усмихваше и чакаше.

— Не, не сме гърци — му отвърна на гръцки старецът.

— А защо знаеш гръцки?

— Работили сме в Гърция, затова...

— А какъв език говорите?

— Нашия си, език български — рече дядото все на гръцки.

— Хм...

Откъм завоя долетя шумът на много стъпки. Навлизаше първата колона гръцки пешаци. Приближаваха се прашни, изморени, със сухи,

тъмни лица. Дълги пушки се поклащаха на раменете им, кожени паласки стягаха кръстовете им, четвъртити раници висяха отдире им. Бяха облечени в жълтеникави вълнени униформи, носеха обуца и над тях до колената навити партенки от същия плат като дрехите.

Челните войници се поспряха, огледаха поляната с разхвърляния лагер. Офицерът пришпори коня, метна се към тях, извика им нещо на своя език, като посочи пътя, който се извиваше напред. Пешаците отново потеглиха. Народът се отдръпна бързо, на поляната се отвори широка пътека.

Колоната още се изнизваше през лагера, когато покрай нея префучаха в галоп трима конници. Този път хората не сбъркаха. Конниците си бяха наши, комити. Конете се завъртяха на място, късите пушки се замятаха на гърбовете им. Както се разбра, комитите сочеха пътя на гръцката войска.

— А българската войска? — попита дядото с белите мустаци и сивата гуна.

— Не дойде — отговори един от комитите.

— Де ви е войводата Чекаларов? Другите войводи?

Четникът сякаш се пообърка. Той беше едно почти голобrado момче, но яко, с надвесена над дясното око капа. Дядото така го изглежда пронизително, че той промълви:

— Чекаларов... те са напред.

Извърна коня, сръга го в слабините и се понесе подир войнишката колона. Двамата му другари го последваха с разиграните си коне.

Дядото обгърна с присвити очи лагера, жените и децата наоколо, димящите огньове, колоната гръцки войници, която продължаваше да се източва на запад.

— Няма да бъде тук българско — рече той изтежко.

Замълча, умисли се старецът. Замълчаха и хората край него, и ние, децата. Всичко се умълча. Останаха да ехтят стъпките на отминаващите гръцки войници.

НА ЛАГЕР

Хората започнаха да се успокояват. И да се зададе турска войска, гърците ще я пресрещнат. Пък и натам бяха нашите комити.

Гладът отново се обади. Деца заплакаха. Тогава дядо Гюро се разпореди — да се уловят от овцете. По-големите момчета тозчас се развъртяха. Старците пък се заловиха с уловените овце. Скоро над разпалените огньовете взеха да се въртят шишове. Сладка, дразнеща миризма се понесе над лагера. Ние се мятахме ту към тоя, ту към оня огън. Устата ни бяха пълни със слюнки и жадно се кокорехме пред зачервяващите се шишове. Струваше ни се, че печеницата никога няма да стане. Бяхме страшно гладни и няхаме търпение.

— Първо на децата — рече дядо Гюро.

Все някой трябваше да се разпорежда и това беше той.

Никой не го избра, никой не го посочи. Дойде естествено. Всички се обръщаха към него за съвет, искаха едно друго. И той, както си беше стар, побелял, ала внушителен и държелив, се превърна в старейшина на бежанския лагер. И то не само на върбчени, а и на хората от Въмбел, от Смърдеш, с които се бяхме смесили. Та хората не бяха само от три села, те образуваха един голям род, тъй като повечето бяха и роднини помежду си.

Родът на мама беше от Въмбел. Ние потънахме сред вуйчовци и братовчеди. Този род бе дал хора в Смърдеш и ето ние се озовахме сред смърдешките роднини. И така беше с много домове. На къра се образува едно голямо семейство, напуснало родните огнища. Хора се търсеха и като се намираха, със сълзи се прегръщаха, разпитваха за близки, сякаш не бяха се виждали от години. А те бяха се срещали или на гости, или на пазара в Билища.

Огньовете ту затихваха, ту отново лумваха, щом някой метне цепеница. Пламъците осветяваха лицата на бежанците. А те на купчинки, на купчинки стояха будни и си говореха. Печеницата беше утолила глада и на малки, и на големи. Майките бяха вече спокойни, прибираха децата край себе си и ги гласяха да спят. Те няма

да спят. Те ще бдят над тях, както са бдели на Какасул през въстанието и много пъти, когато турци са влизали в селото, когато наблизко или в края на селото са еквали гърмежи.

Мама ме притисна до себе си и от време на време надава вик:

— Дико! Дико!

Брат ми е при големите момчета. Той е на четиринадесет години. Очите му останаха при войниците, при пушките и паласките. Той и другарите му са си отрязали по една дебела дряновица. Ако нямат пушки, то поне по една остенгарка да държат в ръце. В лагера мъжете са те. От дядовците може да се очаква команда, съвет, но силата са те, по-големите момчета. И те чувствуват това. Пипнали остенгарките, те сноват из лагера, обикалят наоколо, ще се посмеят на някой старец, който държи стара кремъклийка, и вардят да не бъде нападнат лагерът.

Разговорите наоколо не стихват. Отдавна е нощ. Децата спят в skutите на майките си. Аз дремя. Хубаво ми е сгушен в мама. Отпред ме лъха светлеещата жарава, сит съм от сладката печеница. Мама тихо разправя правя за Какасул. Всичко това е говорено неведнъж, познато е на всички, но наоколо пак слушат. Мама разправя как е загинал Сотир Пандовски.

Сотир е от нашето село. По време на Илинденското въстание всички мъже са при четите. Старците и жените грабват каквото могат и хващат пътя за Брезница... Като се извържат назад, какво да видят — над Дъмбо се вият пушечи. Горят селата. Жените кълнат поробителите, оплакват злочестата си участ. И бягат все по-нататък, та дано спасят децата си от ятагана. Спират на Какасул — гъстата гора над Брезница. Но и тук ги настига башибозукът. Сред турците има и арнаути. И между тях откриват познати от Билища, от Битинско, от Трени, от Корча, с които са общували, ходили са си дори на гости. Нападателят са озлобени на „каурите“ — така наричат те българите. Гърмят, въртят ятагани и ножове, търсят пари, ценности, по-скъпи дрехи. Търсят и укрити мъже.

Мъже няма. Има само един — и той е Сотир Пандовски. Тежко е на Сотир да остави млада невеста и малко детенце. Старците и жените го гледат накриво, че е в полите на жена си, а не при другарите си в четата. Сотир се свива, срам го е, силен и здрав мъж, и гледа да не се мярка пред очите на околните. Ала ето го и башибозука. Пищят жените, плачат децата.

— Сус! Сус! — крещят нападателите.

— Ах, Сотир, Сотир! — чупи ръце младата невеста и се мъчи да скрие мъжа си.

Какасул е обграден и никой не може да се измъкне. Башибозуците тършуват из вързопите, разсъбличат жените. Неколцина се приближават до мястото, където се е свил Сотир до жена си. Жена му го е облякла във власеник, завързала е кърпа на главата му, а той, взел детенцето си, страхливо се спотайва. Дебнещите очи на един башибозук го откриват:

— А, гиди, каур!...

Спуца се, грабва онемялото детенце и го захвърля напосоки. Сотир няма време да притисне детето си. То замлъква до един камък. Башибозукът разчеква уста от злоба, отдръпва се на две-три крачки и насочва пушката си. Изстрел. Сотир се търкулва с пръсната глава.

Чувам, сякаш идва отдалеч, притихналият глас на мама:

— Къде да иде по-напред Сотирица? При детето ли, при мъжа ли?...

Детското ми въображение е пламнало. Мама, околните, огънят... всичко изчезва в нощта. Аз съм на Какасул. Лагерът. Той прилича на нашия. Ето ги и онези... Те нахлуват ей от тази страна... Още малко, и ще бъдат при нас... Аз съм на рамото на този Сотир... Една ръка се протяга, грабва ме и аз полетявам нейде по камъните... Гърмеж...

— Мамо! Мамо! — крещя.

— Нищо, нищо, чедо... — Мама ме гали и успокоява. — Спи, спи...

Треперя, челото ми е оросено. Търся майчината престилка да се покрия. Искам да се скрия от онзи турчин...

ОТНОВО У ДОМА

На сутринта лагерът беше на крак. Огньовете вече димяха. Повдигнах глава от скута на мама и какво да видя — през нощта бяха дошли нови гръцки войници. Артилеристи. Наоколо мълчаливо се сивееха тежки оръдия. Цвилеха коне, а не се виждаха.

Отскубнах се от мама и полетях нататък. Около едно оръдие се трупаха момчета и между тях — брат ми. Всеки се натискаше да бъде по-близо до оръдието, да го пипне. Войниците не ни правеха нищо. Изморени, недоспали, налягали или седнали на раклите, те ръфаха от снощните печеници. Някои ни се усмихваха, други се опитваха да ни сплашат, като подскачаха към нас. Ние не се страхувахме, разбирахме, че е на шега, и не се разбягвахме.

Над лагера проехтя тръба. Войниците наскачаха от местата си, хвърляха кокалите, взеха да се оправят. Жените се развикаха — търсеха децата. Чух гласа на мама:

— Дико! Боне!

Един смръщен офицер на кон няколко пъти пресече лагера, като крещеше и даваше команди. Войниците бързо се заловиха за оръдията. Искаха да ги изтеглят в една редица далеч пред лагера. Железните колелета потъваха във влажната земя, трудно се въртяха. По десетина войници се бореха с едно оръдие. Момчетата се спуснаха да им помагат. Завряхме се и ние, децата, но ни изпъдиха, защото пречехме.

Най-после оръдията бяха докарани и наредени на определената линия. До всяко оръдие бяха струпани сандъци със снаряди. Командите не преставаха. Ние се пулехме — не разбирахме нищо. Зад нас старците казваха, че скоро ще почне боят.

И чудно — ще почне боят, а в лагера нямаше тревога. Неспойни бяха войниците, които се въртяха около оръдията. Ние бяхме до самите оръдия, като не изпускахме ни едно от движенията на войниците. А те си вършеха своята работа, не ни поглеждаха, сякаш не съществувяхме.

Някой силно извика над главата ми. Подскочих уплашено. Един офицер бе вдигнал ръка и зинал уста. Оръдието, което бе на няколко крачки напред, се разтърси, разнесе се оглушителен гръм, бликна пламък и нагоре се разстлаха кълба дим. Докато се съвзема, нов гръм разтърси земята. Още един... Гърмяха всички оръдия. Лагерът се люшкаташе, жените пицяха, малките ревяха.

Не можеше да се разбере колко време ехтяха оръдията. Когато престанаха да стрелят, над лагера се възцари необикновена тишина. Напред като сиви облаци продължаваха да се стелят кълба барутен дим. Остра, задушлива миризма витаеше във въздуха, дразнеше носа, гърлото. Ала ето, лагерът се съживи отново. Като че едва сега хората разбраха какво се бе случило. Викаха, търсеха се, говореха високо. Та те бяха на бойна позиция, на няколко метра от оръдията!

— По кого ли гърмяха?

— По турците, по кого...

— Къде виждат турците?

— Виждат ги, виждат ги...

— Къде?

— По Лайца...

После се разбра, че наистина оръдията биеха по височините над нашето село. Турската войска на вълни настъпваше откъм Корча. Комитите ги задържаха, преграждаха пътя им. Тогава се обади артилерията. Четниците се вдигнаха с ура, турците се пръснаха из Корчанското поле.

Към обяд впрегнаха конете и артилерията потегли на път, надолу, към нашите села.

— Ами ние?...

— Да се връщаме!

— Чакайте да видим какво ще стане!

Никой не искаше да чака. Хората се въртяха, прибираха постели, завързваха денкове, искаха час по-скоро да потеглят за селата си. Смърдешени можеха да бъдат спокойни. Селото им се виждаше в долчинката мирно и тихо. Ни пушек, ни пламък. Въмбел, Върбник... Бяха ли влезли там турците, башибозукът?

Народът тръгна подир войската. Гърците, след като погърмяха с оръдията, поеа пътя на запад. Наредиха се, както дойдоха — първо пехотата, а след нея артилерията. Ние, децата, като не слушахме

майките си, се повлякохме подир оръдията. Пътят беше неравен. Един войник водеше левия кон от първия чифт, а другите крачеха около оръдието. Ние се пърпеляхме ту пред тоя, ту пред оня войник и ха колелото на някое оръдие да прегазии краката ни. Повечето войници не ни обръщаха внимание. Сякаш бяха свикнали да виждат край себе си деца. Някой войник, с тънки завити мустаци, казваше по някоя дума, усмихваше се, но нали не знаехме гръцки, свивахме рамене, бръчкахме нослета. И все вървахме...

Показа се Въмбел. Никакъв живот не идваше оттам. Но селото си беше цяло-целеничко, изтеглило се на голия скат. Ни пламък, ни пушек. Някой извика развеселен:

— Този път отървахме къщите!

— Да видим дали сме отървали покъщината! — отвърна друг.

Въмблени започнаха да се викат, да се отбират от върволицата народ. Уж бяха все заедно, а като се потърсиха, видяха, че са се забъркали. Първо се търсеха близки, съседи, после — всички. Види се, бояха се да влязат в селото един по един, а вкупом. Може би така по-леко ще посрещнат лошото, ако е сполетяло Въмбел.

И въмблени се откъсваха от общата върволица, образуваха си своя и свиваха встрани, за да слязат в селото си. Ето къщите им се виждат. Скоро ще бъдат по домовете си. Отминаваха, а някои за кой ли път вече се обръщаха и канеха върбчени да дойдат във Въмбел, ако турците са изгорили и плякосали Върбник. Така бяха привикнали хората по този край — да мислят едни за други. При радост да се радват, при беда да бъдат заедно.

— Да нямате гайле! — викаха въмблени. — Правете, струвайте, па се връщайте при нас! Заедно ще изкараме зимата!

Превалихме малката дъбова кория и се изкачихме на Дъмбо. И тъй занемяхме. Върбник се разкриваше в котловинката, както го оставихме. Ето Долната махала с чешмата, Горната... Първото удивление премина и хората се развикаха. Всички търсеха къщите си.

— Ето я нашата! — викаше някой от Кирковци.

— И нашата, и нашата! — се чу глас от Шемковци.

— Ей я и нашата! — обади се от Мановите.

Аз се държах за власеника на мама и сочех с ръка напред. До нас стринка Гелка ронеше радостни сълзи. Ето гумното, двора, двете къщи

в него, нашите. Цели, непокътнати. Цяло и непокътнато се разкриваше под есенното небе нашето малко и скъпо село Върбник.

— Нищо му няма, нищо му няма!

— Слава богу! — рече един старец, свали капата си и се прекръсти.

Като видяха това, и други дядовци оголиха главите си и се прекръстиха. Прекръстиха се и много жени, като бършеха очите си:

— Е, не е като във въстанието.

Гръцката войска се точеше надолу. Оръдията меко стенеха по влажния път.

Майките вече не ни задържаха и ние литнахме надолу към селото. Нямаше място по пътя за нас, задръстен от войници и оръдия, та се сурнахме по още зелената гръд на Дъмбо. Напред ни изпревариха по-големите момчета. Мъчех се да настигна брат ми, ала напразно. Той се изгуби от очите ми.

— Дико-о-о!

Кой ще ме чуе? Тичах по надолнището, едва си поемах дъх, загубих опинците. И тъй бос, с развята доламка, стигнах мостчето на реката. Преди да го премина, се извърнах назад. Дъмбо бе почернял от хора. Те бяха изоставили пътя и плъзнали встрани от войнишката колона. Никой нямаше търпение бавно да се влачи подир войската. Всеки искаше час по-скоро да се намери в своя дом.

Рекичката блестеше между избуялите в трева брегове, между високите клонести върби. Как ме примамваха нейните хладни води! За миг забравих селото, нашата къща. Да сваля доламката и ризата и завчас да се плъосна във водата. Та имаше ли ден да не се боричкаме в реката? Бях готов и сега да се хвърля от мостчето, ала жално мучене долетя и тутакси пропъди желанието ми да се изкъпя.

Към дома! Умората ми се изпари, затичах леко, без задъхване. Към дома! От разтворената порта на Жуковци изскочи кучето им, вдигна муцунка към слънцето и зави. На гумното пред Кирковци двамата братя Пандо и Колю се мъчеха да задържат една разлудувала се крава.

Ето и нашето гумно, плевнята, къщата. Отвътре идваше някакъв шум, разпознах гласа на брат ми. Портата зееше и аз нахълтах в двора. Слама, тор, дръвца, угаснало огнище — някой бе палил огън.

Безпорядък... Всичко беше отворено — нашата къща, оборът, устринка Гелка.

— Дико!

— О-о!

Брат ми се обади отвътре. Втурнах се към гласа. Вратата беше изкъртена и се държеше на едната панта. Светлина нахлуваше в голямата стая. А в нея нямаше де да се стъпи. Жито, брашно, покъщнина, дрехи — всичко бе се смесило и разбъркало. До самия хамбар лежеше на една страна Чернушко. Белият вол с черното петно на чело тежко стенеше. Брат ми нещо му говореше в ухото и го теглеше за рогата да стане. Дико вдигна глава, видя ме и очите му се напълниха със сълзи:

— Гледай как се е подул Чернушко! — Той погали вола по страшно подутия корем. — Хамбарът е бил отворен, текло е житото и брашното...

Мигах и не разбихах, та брат ми продължи:

— Дошъл и нали е бил гладен, налапал се е с жито и брашно. После отишъл на реката, пил вода и като се прибрал, изтегнал се с подут корем. А сега не мож го помръдна. Какво ще стане с него?

Дико се изправи, огледа стаята, надзърна и в ямата. Тя зееше отворена.

— Има да се вайкат мама и баба! Напразно всичко скриха в ямата. Обрали са я!

— Кои бе, Дико?

— Не знаеш ли кои? Турците! От Билища, от Битинско... Ама сега да видят! — закани се той с юмрук. — Ех, да ми паднат.

Волът тежко, мъчително изстена и прекъсна заканите на брат ми. От устата на Чернушко течеха лиги, очите му се замъгляваха.

— Дико, какво ще стане с Чернушко?... А къде е кравата, ами овцете?

— Ако не са се затирили нейде по къра, плячкосали са ги!

— Ами какво ще правим за мляко?

— Хайде, ти ще береш грижа! — сопна ми се Дико. — Не е твоя работа!

Той пак хвана вола за рогата и започна да го тегли. Чернушко се размърда, раздвижи крака, направи опит да постане. Напразно. Главата му се отпусна тежко върху купчината жито.

— Иска, а не може — рече брат ми, гласът му трепна и отново в очите му се събраха сълзи. Скочи и зацапа към вратата.

— Дико, къде? — извиках уплашено, че може да остана сам в тая грозно разбъркана къща, със стенещия Чернушко.

— Не бой се. Ще извикам някого от комшиите.

Върна се с трима връстници. Момчетата се напънаха да помогнат на вола да стане. Аз се въртях около тях, виках и подканях Чернушко да се вдигне. Най-после волът бавно се изправи, олюля се, но не падна и подкрепян от момчетата, направи две-три стъпки. Полека-лека излезе от стаята. Въздухът, слънчевите лъчи го посъживиха и той по-сигурно затъпка из двора.

Докато се занимавахме с вола, откъм гумното се разнесе прегракналият глас на мама. Тя кълнеше и нареждаше по тукашен обичай:

— Ах, болест да ги тресне!... Ах, душмани!... Плячкаджии такива!...

Мама и баба се втурнаха в двора. Първо зърнаха наедрелия вол и веднага разбраха какво се е случило. Мама още по-силно завика. Гласът ѝ не беше самотен.

В коя къща сега не викаха. Хората намираха ограбените си домове и като не им оставаше друго, даваха воля на гласовете си.

Баба, която бе влязла вкъщи, изскочи разярена:

— Невесто, всичко дигнали! Пак останахме голи и боси!

Разтребвахме и подреждахме до тъмно. Брат ми на два пъти направи опит да щукне. Теглеше го навън, където трополяха гръцките колони. Ала мама с един поглед го държеше наблизо да помага. А и мене не оставяше без работа, за да не изхвъркна от портата навън. Каквото можахме, насъбрахме от разсипаното жито, от брашното... Пометохме. Стаята пак се разшири, но празна, оголена, само с някои стари черги и дрехи зад вратата.

Стъмни се. Кандилото замига на стената под Богородица. Газената лампа бе счупена. Дико донесе дръвца и в огнището запраща огън. Сенки като огромни пипала — просто да те достраши — се замятаха по стените. В стаята се разля приятна топлина. Клепките ми натежаха край огъня, заклюмах. Мама ме разбута:

— Да не заспиш!

Тя вече сипваше брашно в бакрачето, закачено над огъня на синджир. Мама щеше да приготви качамак за вечеря или — както ние му казвахме — първоляке. Все пак не можах да устоя на съня и се търкулнах до огнището. Усещах как ме будят, чувах гласове, но за мен в тоя час нямаше нищо по-сладко от съня.

С НОЖ НА КРЪСТА

На сутринта се събудих рано. Как може да се спи сред тая врява наоколо? Погледнах от прозорчето. Гумното — пълно с хора. С коматче изстинал качамак изскочих навън. Няколко четници разказваха какво се бе случило през последните два-три дни. Нямаше нищо друго за ядене, освен това сухо и постно коматче, останало от снощи. А какво първоляке правеше мама — с разтопени джумерки, със сирене!

Наострих уши. Комита един разправяше как коджабашията Димо спасил селото от изгаряне.

— Белки Димо беше в селото?

Хората се спогледаха смаяно. Като че едва сега си спомниха, че горе в лагера не бяха виждали кмета или както тук му казват, коджабашията. Но кой тогава да се сети за човека и да пита къде е? Та затуй и дядо Гюро бе станал негласен старейшина там, щом го няма коджабашията.

Четникът говореше:

— Първо във Върбник влязъл откъм Билища един конен разезд. Селото — празно. Повъртели се, повъртели се турските конници и началникът им заповядал да подпалят селото. Тозчас отнейде изскочил коджабашията. Изправил се той смело пред коня на началника и помолил да не закачат селото. Скоро хората ще се върнат — де ще се приберат? А ето зимата се задава. „Тъй и тъй — говорел стрико Димо, — тук няма да бъде турско. Българската войска напредва откъм Брезница, ще дойде, ще види запалените села, ще се разяри, това е войска и кой тогава ще пострада? Ще пострадат селата отвъд Лайца — Билища, Битинско, Трени, та и Корча...“

— Бре, бре, българска войска! — извика някой с възхищение.

— Замислил се началникът на разезда. А той бил арнаутин от съседните села. Види се, си спомнил за своето село, за дома си, усетил огън, мирис на изгоряло и отсякъл — добре. Обърнал се към наежените си хора и им заповядал да не пипат селото.

— А те хубаво са го послушали! Игла не ни оставиха башибозуците!

— Не, турските конници не посегнали — продължи да разправя четникът. — Началникът им все пак подозирал какво може да се случи, след като те се изтеглят. Затуй оставил един от войниците да пази селото да не го опожарят и плячкосат. Скоро довтасал башибозукът. Дошъл откъм Битинско. Напразно войникът и коджабашията се мъчели да го възпрат. Едва не ги убили двамата, ала те не дали да се запали селото. Башибозуците обрали къщите и офейкали.

— Ами сега ние, жени, няма ли да си възвърнем ограбеното?

Изведнъж гумното онемя. Много очи втренчено, ужасено се впиваха в жената, която изрече тези опасни думи. А тя, суха, висока, стърчеше над всички и с трескавия си поглед сякаш искаше да ги зашемети.

— Добре го рече — да си възвърнем ограбеното! — най-последно извика друга жена. — Какво чакаме?

— Къде?

— В Битинско!

Жените се пръснаха. Напусто комитата искаше да ги задържи.

— Жени, чакайте! Не бива!

Нямаше кой да слуша него и неколцината мъже, които искаха да попречат на жените да не хващат тоя път...

Скоро върволица жени и деца се заточи към Барбура. Пътят завива към Лапища, а оттам колко е до Битинско... Ето челната колона излезе от селото. Някои се отбиваха до чешмата, наплискваха се и пак се вливаха в потока. И Димо коджабашията не беше в състояние да спре това настръхнало множество. Напразно вдигаше ръце пред жените и викаше с пресипнал вече глас:

— Люде, недейте! С битинчени сме живели години, пак ще живеем! Как ще се погледнем утре, като свърши войната?

— А те как ще ни гледат? Тях да ги е срам, че ни плячкосаха!

И те бързаха през Лапища за към Битинско... Всяка жена мислеше, че щом влезе в арнаутското село, и тозчас ще си намери ограбеното. То живееше в сърцето ѝ — моминското прике, чергите, бакърът, волът, кравата, овцете... Упоени от тая надежда, жените бързаха, гълтаха прах, та час по-скоро да си възвърнат всичко.

Не останахме по-назад и ние от общото увлечение. Щом мама прибра Чернушко в обора и го завърза за яслата, извика:

— Хайде и ние бре!

Баба искаше да остане, но като се размисли, реши и тя да дойде. Нищо, че е стара, все ще донесе малко от онова, което ни ограбиха.

Върволицата вече се изкачваше нагоре. Превалим ли билото, оттатък се открива поляна, рядка букова гора и можем да кажем, че сме до Битинско. Арнаутското село е под тази кория. По пътя започнахме да срещаме гръцки войници. Едни слизаха, други продължаваха с нас. Големи дупки взеха да спъват вървежа ни.

— Я, я, де са биели гръцките гюлета!

Нейде отпред се понесе уплашен вик:

— Убит човек!

Той лежеше до едно дърво. Беше в синя униформа. Всички познаха, че това е турски войник. Беше се проснал по гърди, размахал ръце и крака. Над почернялото му грозно лице се виеше рояк мухи като малко облаче. Вървах онемял, като не откъсвах очи от това страшно зрелище.

— Хайде, не се спирайте! — викаха отдолу.

Ямите от гранатите все по-често взеха да се срещат. Тук-там просветваха на слънцето купчинки празни гилзи. Няколко деца се спуснахме към тях. Никой не забеляза, че започнахме да пълним джобовете си. И пак поехме нагоре, а гилзите подрънкваха в доламките ни.

Предните отново се спряха и пак стана задръстване. Но защо хората вървяха като поток, а не се пръскаха? По-силни ли се чувствуваха заедно, един до друг? Долетяха уплашени женски гласове:

— Какво има, какво има?

Когато и ние се изкачихме и пред нас се откри поляната, просто замряхме на местата си. Равното беше осеяно с десетки трупове в сини униформи. Паднали имаше и по-нататък, около буките. Тъмнееха дълбоки ями. Страшно беше да се гледа — там крак, там ръка... До убитите турски войници се виждаха и трупове на гърци в познатите ни вече жълтеникави дрехи. И навсякъде лъщеше разхвърляно оръжие — пушки, ножове, празни гилзи, снаряжение... Въздухът тегнеше от задушливата миризма на съсирена кръв, на барутен дим. Понесоха се

възкличания, стонове. Една жена припадна. Едно момиче. Още една жена припадна...

— Вижте войната! — извика някой.

Сега човешкият поток беше се разлял наоколо и не помръдваше. Тихо, като на погребение. Спряло беше и слънцето над главите ни, не шумеше и буковата гора. Единствени мухите сновяха насам-натам и на рояци се носеха от труп на труп.

Отнейде изскочи гръцки конен патрул. Конете, и те настръхнали от ужасната гледка, цвилеха, подскачаха. Конниците се пръснаха около поляната, завикаха нещо към народа и се скриха в корията.

Едно от по-големите момчета се наведе и вдигна от земята дълъг войнишки нож. Същото направи и друго момче, което вървеше до мен. А такива ножове с две остриета наоколо колкото искаш. Свърнах очи наляво, надясно — дали ме гледат — и се наведох. И аз вдигнах един нож. Не беше лек. Провлачих го край себе си. Момчето, което вървеше напред, втична ножа под ремъка, с който бе препасано. Опитах се да го последвам и аз. Бях препасан с въженце и ножът застърга по земята.

Изправих глава, огледах се. Ножът се удряше в бедрото ми, подрънкваше с острието по камъните. Чувствувах се голям, силен, въоръжен. Въртях очи и се чудех, че никой не ме вижда, че никой не ми обръща внимание. Мама и баба вървяха със стринка Гелка, с тета Сотира. Пред тях бяха тета Депа с Диманка и вуйна Колювица. Напред сред купчина момчета зърнах брат ми с братовчеда Христо. Да, всички вървяха по наклона и никой не поглеждаше към мен. Дългият войнишки нож се удряше в краката ми, ха да ме препъне, ала аз крачех мъжки, като стисках с две ръце дръжката му.

Ето го и Битинско. Ето го селото, с което мама често ме плаши, когато не мирувам. „Ще те дам в Битинско!“ Щом чуех това име, притихвах и ставах от мирен по-мирнен.

Първите къщи изскочиха пред нас. Като нашите — цели от камък, покрити с плочи. Не, не като нашите. В тези има нещо затворено, скрито. Малки прозорчета досам покрива и на прозорчетата като склучени ръце железни или дървени решетки. Къщите изглеждаха неми. По дворчетата не се мяркаше жива душа.

— Избягали са турците!

Тук и на арнаутите им казвахме турци, щом вярата им е турска, щом мъжете са в потури и чалми, а жените — забулени с дълги бели

кърпи.

— Та само ние ли ще бягаме?

— Защо ни са турците? Нали къщите им са тук?...

Мама ме дръпна за ръка и викна на брат ми. Спряхме да почакаме тета Депа с Диманка. Тета ни изглежда всички, беше мълчалива, угрижена. Мама, види се, я разбра по очите, та наведе глава и рече:

— Ами... каквото правят всички, това и ние...

Мама искаше да каже, че и ние, като всички върбчени, трябва да влезем в някоя от тия къщи. Нали трябва да си потърсим ограбената покъщнина? А тъкмо това тета не одобряваше. Тогава се обади стринка Гелка:

— Пожалиха ли твоята къща? Плякосаха ли я битенчени?

— Не е така, Цильовице — кротко ѝ отвърна тета. — Ако ние сега влезем в техните къщи, нали утре пък те ще влязат в нашите?

Стринка Гелка не намери какво да отговори и каквато беше дребничка, се сгуши между мама и баба. Мълчахме и се чудехме какво да правим. Една жена, която досега мълчеше, отвърза кърпата, нагласи я и се извърна към тета:

— Митровице, няма да разберат турците нашата добрина!

От близките къщи започнаха да излизат жени. Всяка носеше по нещо.

— Намерихме си прикята! — говореше една баба. — Виж ти късмет! Както я плякосали от нас, тъй я намерихме в къщата. И знаете ли чия е тая къща? На тоя Мюсмяля, дето съм го посрещала като гост с буреци и кокошки. Той да ни обере! — Гласът на бабата преградна.

— Той зер — рече един старец, като се приближи. — Щом сте го тъй гощавали, сте имотни и у вас ще дойде, белки ще дойде в моята къща!

Докато продължавахме да мълчим, до един разкривен плет видях как Дико и Христо си смигнаха и на часа се мушнаха в една близка къща. Аз припнах подир тях, като не усещах ножа, който се преплиташе в краката ми.

— Бони! — викна мама подире ми.

Кой ще я чуе!...

Престраших се и влязох по-навътре в къщата. Очите ми започнаха да свикват на мрачината. От високо прозорче падаше снопче светлина и под нея открих брат ми и братовчеда. Имаше и един възрастен човек, който изглежда, бе се вмъкнал преди тях.

Изведнъж в стаята се разнесе слаб, немощен глас. Взрях се по-добре и на постелята в ъгъла видях стара баба. Човекът беше се надвесил над нея и нещо я питаше. Бабата мънкаше, повдигаше ръце, сякаш искаше да каже — няма, нямам. Човекът извика високо:

— Пари, пари имаш ли?

Бабата продължи да бърбри неразбрано. Човекът мина край нас. В ръката си държеше дълъг войнишки нож като моя.

— Тук няма нищо — рече той и си излезе.

Излязохме и ние. Ала на дворчето се спрях и като се проврях между Дико и Христо, отново се шумгнах в къщата.

— Къде? — извика брат ми.

Той ме завари, когато, повдигнал с две ръце тежкия нож, питах бабата:

— Пари, пари имаш ли?

Нали така питаше и онзи човек, който беше тук преди малко?

Трябва да съм бил смешен, защото брат ми прихна да се смее. Хвана ме за тънкото вратле и тъй ме поведе навън. Захванах да пищя. Брат ми продължаваше да се смее. Христо ни изгледа недоумяващо. Аз пищя, Дико се смее:

— Знаеш ли, братовчед?... Тоз комита, нашият, дигнал нож над бабичката и... — Смахът го задави. — Знаеш, вика й: „Пари, пари имаш ли?“

— А бе малките гледат от големите — каза Христо, като се подсмиваше. — Не чу ли как се дереше на бабата стрико Насо? Какво разбират децата.

— Ти да беше го видял... нашия комита... Виж защо е помъкнал тоя войнишки нож...

Дико не спря дотук. Щом излязохме на уличката, той се похвали с моето „геройство“.

— Ай, куче такова, ай!... — викна мама по мен.

Търтих да бягам. Ножът се преплете в краката ми, паднах, от носа ми потече кръв. А зад себе си чувам брат ми, който разправя на някого:

— Вика й: „Пари, пари имаш ли?“

Тъй завърши нашето пътуване до Битинско. Тъй и не намерихме онова, което ни бяха обрели. Останаха думите, които бях изрекъл над бабичката, усърдно разпространявани от брат ми...

НОВ ЗАВОЕВАТЕЛ

Балканската война свърши. Ала напразно върбчени очакваха по Дъмбо да се зададе българска войска. Тя не дойде нито на другия ден, след като се завърнахме в село, нито по-късно. В село — както разбрахме и в целия наш край — останаха гърците.

Когато се умири напълно, самите битинчени — съседите — започнаха да ни подхвърлят:

— Що ви трябваше четите да помагат на гърците? От турците се отървахте, но от гърците няма да се отървете!

На народа не му се вярваше. Та как може едно робство да бъде заменено с друго? Нали българи, сърби и гърци се бяха съюзили против турците за освобождението на тая земя? Не, не — на робството бе дошъл краят...

И върбчени не се уморяваха да чакат. Някои отиваха към Брезница, към Руля. Неколцина чак до Лерин стигнаха. Ала навсякъде намираха гръцки войници и гръцка власт. В Лерин научиха, че през войната един ден в Солун се показала българска войска. Не била много, но достатъчна да запали вярата в народа. По-нататък не продължила. Като не тръгнала за Лерин, леринчани и от околните села поели за Солун. Натоварили мъски, коне, магарета с погачи, печеници. Ще посрещат българските войници. Хората за пръв път виждали българска войска. Плакали. Плакали и войниците.

— Сега се връщайте по домовете си — рекъл българският командир. — Носете много здраве по вашите градове и села. Щом получим заповед, ще потеглим към вашите места.

Ала такава заповед не дошла. Дошла заповед, но друга — българската войска да се върне назад. Помръкнали лицата на солунчани. Свободата не огряла тяхната земя. По улиците не сноват турски заптиета, над Беязкуле и Едикуле не се вее знамето с полумесец. Но стана ли по-добре на народа? Вместо заптии и низами по улиците патрулират гръцки евзони с бели фустанели, пискюллии фесове, със засукани мустаци.

— По-добре да не бяхме стигали до Солун — си говорели мъжете във войнишки шинели. — Пък хората нямаше да се подлъжат, пък и на нас щеше да бъде по-леко, като не знаем какъв народ ни е чакал тук. Как ще се върнем в България? Та нали майките и жените ни изпратиха с песен и пушките ни украсиха с цветя? Е, кого освободихме? Проливахме кръв, изгонихме вековния поробител, а земята предадохме на нови поробители...

Прегръщали се българските войници с народа и се прощавали. Кънтяла вече покрусената войнишка стъпка назад към Кукуш. А хората продължавали да стоят по пътищата и да викат:

— Ще ви чакаме!

От Солун за Битоля върви железница. Минава през Лерин. Леринчани не пропускат влака. Какво говорят хората, които идват от Битоля? И те са с обвесени глави.

— Солунчани видяха барем българска войска — думат те. — При нас не дойде българска войска. Дойде чужда, сръбска войска дойде.

И по целия битолски край — и в Охрид, и в Крушово, дето през Илинденското въстание бе обявена република, и в Прилеп, и в Струга, и в Ресен, и в Скопие, и по-нагоре, и по-встрани — шета сръбска войска, разпорежда се сръбска власт.

— Нима при вас ще бъде сръбско?

— Тъй ще е... Както по вас — гръцко.

— Тогава?

— Както си знаем от години. Пушките са у нас. Ще ги напъхаме в скривалището, ще чакаме. Не всички войводи са загинали...

Върнаха се хората от Лерин. Тъй и тъй, разправят. Дордето вървиш нагоре — все гръцка власт командува.

— И ти вече няма да командуваш — казаха те на Димо коджабашията. — Стига ти толкоз години.

Да, старият Димо вече не е кмет. В село господарува един от братята Гагачови — Яни. Двамата гъркомани свободно се ширят. Няма от що да се боят. В село квартирува взвод гръцки войници. И през деня, и през нощта по уличките сноват гръцки патрули.

ХАЙКА ЗА ОРЪЖИЕ

В един от тези дни задумка войнишки барабан. Хората предпазливо се показаха от домовете си. Първо ние, децата, се втурнахме към средището. Един войник стоеше пред училището и биеше барабана.

Щом народът се насъбра, от училището излезе гръцкият офицер. Вече всички го познавахме. Той беше възрастен човек, макар и с малък чин. Стриковците, които разбираха от военните работи, казваха, че офицерът е запасен, че в живота си има друга професия. Ние не бягахме от него. Той имаше лице на добряк — пълно, добродушно, — гледаше ни усмихнато с малките си черни очи. Страх ни беше от подофицера със смръщеното лице, с навити като карлюци мустаци.

Изад офицера се подаде Яни Гагачо. Докато гръцкият офицер стоеше свободно и меко оглеждаше насъбралите се хора, Яни се пъчеше и гледаше под око. Беше облякъл евзонската си униформа на капитан-андартин. Бялата му фустанела беше прясно опрана и светеше на слънцето. Червеният фес с дълъг до рамото пискюл заканително се надвесваше над дясната му вежда. Гагачо току пригладжаше диплите на фустанелата и пристягаше синьото елече на тесните си гърди.

Гръцкият офицер заговори. След всяко изречение той се пообръщаше към Гагачо. Яни превеждаше от гръцки на български. Личеше, че офицерът някак трудно намира думите, мъчно му е да говори. После за тая реч дядо Гюро ще каже:

— А бе има и добри гърци, то... кой народ е лош. Човекът знае, че каквото и да рече, ние няма да го одобрим. Той не е прост грък. Говорих вече с него. Той знае, че тукашният македонски народ е народ български, векове чакал свободата, и когато мислил, че ще има своя власт, идва нова, но пак чужда.

Какво искаше да каже на хората гръцкият офицер?

— Войната свърши... С общи усилия успяхме да изгоним нашия враг — турчина... Сега трябва да живеете в мир... Постегнете си къщите, заловете се за работа... В селото ви се установява нова

власт... От Костур за кмет на селото назначават вашия съселянин Яни...

Всички разбраха защо той наблегна на думата Костур. С това той искаше да внуши на хората, че изборът не е негов. Офицерът подразбираше, че народът не може да обича един гъркоманин. И ето този презрян от всички гъркоманин им става кмет. Не, той, гръцкият офицер, тук няма вина. Той изпълнява само една заповед — да представи на селото новия кмет.

Още няколко думи каза гръцкият офицер и свърши. Постоя малко, като се надяваше, че някой ще заговори. Ала пред него и наоколо народът мълчеше. Офицерът се обърна и влезе в училището. След него се вмъкна и Гагачо, като нарочно разпери по бабаитски фустанелата си. Но гащите му се бялнаха чак догоре и ние, децата, го ударихме на смях.

Още веднъж зърнахме из селото гръцкия офицер. Поздравяваше, като вдигаше малката си пълна ръка до фуражката. После не се видя. Научихме, че си е отпътувал. Във Върбник оставаше подофицерът със завитите като карлючета мустаци.

Селото притихна в очакване на нещо недобро. Хората чувствуваха, че докато е тук този пълничък възрастен офицер, нищо лошо не ги заплашва. Но той си замина. Оставаше Гагачо с подофицера.

— Сега гъркоманите ще си покажат силата — заговориха по къщите.

— Няма кой да възпира Гагачо...

Наскоро след това се пръсна навред:

— Претърсват!

Това беше първата стъпка на новия гъркомански кмет. Взел подофицера и двама войници, Гагачо претърсваше къщите и търсеше укрито оръжие.

Тревога мина през селото. Та кога е било върбчени да си дадат оръжието? Пушката, и когато е скрита, вдъхва сила. Кой ще се раздели с нея? Един и два пъти ли турците бастисваха къщите и търсеха скрити пушки? Хората и тогава успяваха да ги спасят, та сега ли ще ги дадат?... Селото изглеждаше тихо, човек не се мяркаше по уличките, а каква скрита шетня имаше във всеки дом!

— Тичай към тета ти! — ми рече мама. — Виж какво има там...

Хукнах към Горната махала. Гагачо излизаше от една къща. И той, и подофицерът бяха намръщени. Един от войниците носеше на рамо две пушки. Двама старци поглеждаха към отминаващите и се подсмиваха в мустаците си. Чух единият да казва:

— Намерили... Това са стари, негодни пушки. Вече не струват. Затуй хората не ги скрили.

Гагачо спря пред къщата на тета. Погледна нагоре към прозорците и влезе. Гърците го последваха. Аз тихо се мушнах след тях.

Когато се качих горе, те вече тършуваха по цялата къща. Обръщаха постели, отваряха долапи, нощви, бъркаха с прът в хамбара, катериха се по тавана, отпаряха дъски, вдигаха прахоляк...

Братовчедът Христо ги следваше стъпка по стъпка. Облото му загоряло лице бе бледо, свъсено. Когато онези нищо не намериха и най-после свършиха с претърсването и си тръгнаха, той облекчено въздъхна и облиза пресъхналите си устни. Погледна от прозореца. Щом видя, че онези влизат в съседите, ми махна с ръка. Сега цялото му лице сияеше. Разбрах, че иска да ми довери нещо.

Дръпна ме към огнището. Над загасналия огън висеше бакър, пълен догоре с царевица. Запретна ръкав и бръкна. Едри златисти зърна преляха отвън. Но той не обърна внимание на това. Възкликна едно радостно „и-и-и“ и измъкна ръка. Стискаше нещо продълговато, тежко, увито в кърпа. Като се усмихваше широко, със святкащи очи, той разтвори пакета. Револвер!

— На, ще го намерите! — извика той и завъртя в ръка тъмния барабанлия револвер.

Влезе тета мълчалива, угрижена. Христо тутакси метна ръце отзад.

— Какво правите? — попита тета.

Христо показва револвера с нескрита гордост.

— Къде беше?

Братовчедът посочи с очи бакъра с царевица:

— Там, мамо.

Тъмните очи на тета се развеселиха.

— Хайде да оправим къщата — рече тя. — Я на какво прилича!
— Но като помисли, додаде: — Бягайте у вас да видите какво става там!

Двамата с Христо веднага се смъкнахме долу. На улицата пак видях Гагачо с гърците. Освен двете стари пушки войниците друго не носеха.

— Много има да търсите! — извика братовчедът след тях. — Трябва да обърнете целите къщи, плоча по плоча, да прекопаете дворищата, земята да изорете... И пак няма да намерите нищо!

Влязохме в нашия двор. Мама, баба, стринка Гелка — куп жени. Сред тях брат ми беше единственият мъж. Спусна се да ни посрещне, но гласът на мама го изпревари:

— Е, Христо?

— Нищо, тето. Дойдоха и си отидоха.

— Той, Гагачо, ги курдисва тия работи — рече мама. — Има сега да ни вади душата!

Настрана двамата братовчеди тихо си шушукаха. Дочух, като Христо разправяше къде бе скрил револвера на стрико Митре. После той шепнешком запитва брат ми за оръжието на татко. Цялото село знаеше с какво оръжие дойде татко от Гърция за въстанието — къса маузерова пушка, патрони, револвер, яйцевидни бомби... То патроните и бомбите вече не съществуваха, но пушката, револверът...

Дико, като погледна към жените, към мене, тихо промълви, че аз едва го чух:

— В зелето.

— Ами как?

— Още щом дойдоха гърците, с мама решихме да спастрим оръжието на още по-сигурно място. Сковах едно сандъче... — Той още повече сниши глас: — И вуйчовото е тук.

— А! — извика Христо, без да ще.

— Така е — някак гордо продължи брат ми. — Да не мислиш, че вуйчо Колю така ще си остави оръжието?... Една вечер изкопах дълбок трап в градината, почти в темела на зида. И там зарих сандъчето, обковано с тенеке. Иди да видиш — над него си расте зелето.

Христо възбудено затъпка на място. Искаше да каже нещо. Лицето му взе да пламенее. Най-после се реши.

— Дико — започна той, като поглеждаше настрана, — слушай... аз имам само един револвер, и то без патрони. Ти знаеш, татко не беше

много по тези работи... Виж какво, братовчеде — той замънка, — виж... не може ли, вуйчовото...

Брат ми, досетил се какво иска Христо, го прекъсна:

— Братовчеде, иска ли питане!

Замургавялото лице на Христо пламна. Идеше му да се разскача. Той вече се виждаше с пушката на вуйчо Колю. А каква пушка имаше вуйчо Колю! Желязото свети по нея, на приклада блещукат седефени рисунки. А щом има пушка, ще има и такъмите и — паласки, нож... Той се долепи до Дико, немирен и нетърпелив:

— Дико, кога, кога?

Те си говореха, а аз? Бяха ме забравили. Мушнах се между тях, поразбутах ги, вдигах глава:

— А на мене?

Двамата удивено ме изгледаха. Като че сега ме виждат. Брат ми попита:

— Какво иска това пърле?

Христо се досети, засмя се, смигна на брат ми:

— Ами това, което аз...

Брат ми стисна главата ми в ръце, повдигна ме от земята, завъртя ме. Вратлето ми се опъна, облеших очи, ала не охнах. Дико ме подържа, па ме пусна.

— Като пораснеш още малко — рече той.

— Добре — важно се съгласих аз.

В това време отвън долетя глъчка и в двора влезе Гагачо със своите гърци. Спря се по средата, никого не поздрави и като задържа погледа си на мама, извика:

— Донеси оръжието на Илия! — И след малко: — И на брат си!

Мама го изгледа от долу нагоре, сякаш да го претегли колко струва. Какво да отговори? Мама беше силна жена с хубаво открито лице, около което тъмнееше венец от гъсти коси, усмирени под пъстра кърпа. Беше без власеник, само по сукман, със запретнати ръкави над мургави работни ръце. Навярно в тоя миг мама размисляше как да се държи с Гагачо. Да вдигне ли глас и да го почне, как тя си знае, или пък да бъде този път тиха, примирителна? Знаеше, че бяхме в ръцете му. Той беше властта. Мама размисляше... След като вуйчо забягна в Америка, най-омразната му къща в село беше нашата. Гагачо не можеше да се помири, че изпусна вуйчо. Да, мама размисляше... Татко бе писал от Америка, че може да ни повика там. Щеше ли да ни пусне Гагачо да заминем?

И мама като направи усилие над себе си, рече:

— Защо ни е това пусто оръжие? Няма мъж вкъщи.

— Мъже нямате, но имате пушки! — извика Гагачо. — Ильо да не е заминал с пушката в Америка? Казах и на брат ти!

— Знам за мъжа си — отвърна мама все така спокойно. — Откога се е простил той с пушката! А за Никола — не знам. Той си има жена, къща.

— Знаеш, знаеш! — наежи се Гагачо. — Ти всичко знаеш! Нали тук командориш ти?

— Е, Яни, ти много ме хвалиш...

— Стига приказки! — Гагачо се извърна към гърците и на гръцки им заповяда да търсят.

Първо влязоха у стринка Гелка. Нищо. Минаха в обора. Нищо. Гагачо свирепо изгледа мама, баба, нас с брат ми и се втурна у дома. С него и гърците. Чухме шум от падащи съдини. Баба го чумоса от двора с разперени пръсти:

— Бял ден да не видиш!

Не се стърпяхме и всички влязохме вкъщи. Вътре беше дрезгаво от сивата светлина на облачното небе. Гагачо ровеше в хамбара, подофицерът — в нощвите... Гагачо се надвеси над позагасналото огнище, погледна нагоре в оджака, изчерни се. Аз прихнах в шепичката си. Захвърчаха постели, перници... И тук — нищо.

Гагачо се хвърли към малката вратичка, която води за градината ни. Върна се, изгледа ни кръвнишки, прекоси двора, гумното и нахълта

в плевнята. Подир него — и гърците. Подир тях — и ние. Затулихме светлината.

— Махайте се! — изкряска Гагачо.

Преобърнаха дърва за горене, слама, стари рала, ръждясали сърпове, вили... Вдигна се прахоляк. Гагачо се разкашля до посиняване, изскочи навън. Гърците това и чакаха — напуснаха плевнята. Скоро всички се изгубиха от очите ни.

— Хайде, ченда, най-първо да понаредим плевнята — рече тихо мама — че тук луд вол върша...

До мръкнало бесня Гагачо из селото. Към двете пушки той можа да прибави един ръждясал турски ятаган, един счупен револвер и една торбичка с празни гилзи. Това намери в селото.

Вечерта повика в училището стрико Димо и няколко по-стари мъже. После дядо Гюро разправяше у дома на баба и мама какво станало там. Гагачо викал, че не е могъл да открие никакво оръжие. Знаел, че имаме.

— У всяка къща — рекъл — има я пушка, я револвер! Къде е оръжието на местната чета?

Изброявал къщите, в които, като „две и две“, бил сигурен, че има оръжие. Казал и за нашата къща.

— Къде е — рекъл — оръжието на Илия Несторов, що го донесе от Мора и с което беше във въстанието? Ами на Никола Панайотов? Та нали беше с мене андартин?

Като чу тия думи, мама не изтрая и извика:

— Ах, тоя душманин! Той пропъди нашия брат!

— Да знаеш, невесто — продължи дядо Гюро, — как се заканваше! Нали — вика — един от двамата все ще се завърне? Има да види той, като се завърне! Един го запита — ама тука все гръцко ли ще бъде?

Гагачо се залял от смях. Та ние сме останали без ум, ако мислим, че гърците ще напуснат Върбник, костурския край, Македония.

— Че защо се бихме! — викал Гагачо. — Тук оставаме!

Той беше се отказал напълно от род и чест, смяташе се за грък. Затуй викал — оставаме!

НЕ КЪНТЯТ ДЕТСКИ ГЛАСОВЕ

Парна първият сняг. Насреща побеля Дъмбо. Обърнеш ли се на другата страна — искри в прясна белота и Лайца. Лани уличките кънтяха от нашите гласове. Но тая зима ние не се замервахме със снежни топки. Не стана и пързалката, която почва от Горната махала, спуща се под прозорците на стринка Гелка и стига до нашето гумно.

Тъжно е в село. Не кънтят детски гласове. Няма ученици. Те, учениците, се замерват с топки. Учениците ще направят и пързалката покрай нас. Няма ученици тая зима. Няма и училище. Училищната сграда е пак на мястото си, там на средището, над което почва Горната махала. Там е и дюкянчето, дето се продаваше всичко дребно. Сега и дюкянчето е затворено, и училището е затворено.

Не е точно така да се каже — и училището е затворено. То е затворено за учениците. Иначе то е отворено. Та нали в него се настаняха гръцките войници?

И ние, децата, сме си пак на село. По-големите се събират, ала не се заиграват, не лудуват, смирено се движат ту в едната, ту в другата махала. Не им е до снежни топки, до пързалки, до веселие. Купчат се, приказват, ала не им е радостно. В селото е тихо. Бялата снежна пелена сякаш приспива всичко, което диша и живее.

Не, хората не са потънали в зимен сън. Комините попушват. Хората се виждат в тази къща, в онази. Угрижени са. Така ли ще живеят децата им? Щом няма училище, все едно че е спрял животът в село. Кой ще оглася с радостни провиквания уличките, когато около обяд удря училищният звънец? Немее училищният звънец, пустеят селските улички...

Не само във Върбник е затворено българското училище. Така е и в околните села. Така е и по-далеч, в Лерин, в Костур, в Солун, по цяла Македония.

Войната по нашите краища свърши. И хората се питат:
— Кога ще се отвори училището?

Та то е нашата гордост! По всички села имаше български училища. А някъде и прогимназия — в Костур, в Лерин. Гимназия — в Солун, в Битоля. Нямаше дете, което да не ходи на училище. Имаше деца, които отиваха да се учат и по-нагоре — в Костур, в Солун, че и в Скопие.

Брат ми учеше в Костур. Мама и тази година го заведе. Ала какво бе изумлението възрастни, когато след десетина дена Дико се върна на село.

— Що има бре? Избяга ли?

— Затвориха училището, мамо — задъхано изрече Дико.

Цялото село научи, че Българското класно училище в Костур е затворено.

— Гърците имат пръст. Да остане само тяхното училище.

— Гъркоманите, гъркоманите!

Когато войната отшумя към Янина, надеждата като кокиче пръкна нагоре. Ще се отвори българското училище в село. Навсякъде, по цялата македонска земя. Всеки ден чакахме писмо от добрия директор с дългата червеникава брада, за да тръгне брат ми за Костур.

Ала нито писмо се получи от директора, нито пък удари училищният звънец във Върбник. Гръцките войници продължаваха да държат училището. Не звучеше утешително и това, че и във Въмбел, в Смърдеш и в другите села наоколо българските училища стояха затворени.

Имахме две учителки в село. Едната беше Тодорка Сливенова. Тя не беше от нашия край — дошла бе от Прилеп. Другата се казваше Дана Шопова. Родом беше от нашите места, от Смърдеш. Тодорка нямаше де да отиде, пътищата бяха затворени и тя остана при нас. Заедно бягахме, заедно преживяхме бежанските дни на лагера, с нас се върна на село. Млада, висока, стройна, с продълговато мургаво лице, сключени вежди, с буйни коси на кок. Носеше се по градски — с дълга до петите тъмна рокля, с висока бродирана яка.

Тодорка продължаваше да живее в Горната махала.

Може би гърците ще си отидат, ще се отвори училището... Тя бе свикнала с нашето село, повече от пет-шест години учителствуваше тук, много деца се бяха научили при нея на четмо и писмо. Станала бе вече „върбченка“ и някои от по-старите жени я задяваха да я женят във

Върбник, та завинаги да си остане на село. Учителката се изчервяваше и като скриваше усмивката си, казваше:

— Бива, бива...

АНДОНИС

Една утрин слънцето весело се издигна над Дъмбо. По ливадите откъм Билища задуха топъл южен вятър. Тозчас капчуците запяха по стрехите. Това бяха гласовете на пролетта. Пролетта известяваше, че е тръгнала на път. Хората разтваряха врати, прозорци. От оборите се понесе радостно мучене. Бодър шум заливаше селото.

Не че тая зима беше сурова и тежка, та хората бързаха да се порадват на меките дни. Макар войната да бе свършена за нас, духът на войната витаеше над всички. Хамбарите бяха празни. Само в някои домове мучеше прегладняло добиче. Затуй — да пекне слънцето, да потекат водите из селото, да набъбне реката, да се раззеленеят ливадите, да се разшетат хората по другите села, да излязат с ралата по нивите... Да се отвори училището и децата отново да припнат по уличките, да звъннат гласове.

В същия тоя ден, когато дъхът на пролетта дойде със слънцето, със синьото небе, с капчуците, с топлия вятър гръцката команда напусна училището, изчезна от селото. Чак когато войниците се скриха зад Дъмбо, хората повярваха, че онези са си отишли. Мигар тук няма да бъде гръцко? Искаха да се развеселят, някои да ударят капи на средището. Ала скоро видяха една гръцка униформа да прекосява селото. Във Върбник бе останал един гръцки войник. Във Върбник бяха и братята Яни и Лаки Гагачови. Пак гръцко.

На другия ден Гагачо се завъртя на средището и де виждаше жена, я пращаше към училището. Заръчваше да почистят стаите, да ги постегнат.

— Ще се отвори ли училището?

— Нали за това ви викам!

Струпаха се още жени. Дойдоха и мъже. Ето и деца. Мъжете се заловиха да оправят врати, прозорци, да замажат стени, жестоко надупчени от войниците, да белосат с вар. За учениците, за своите деца. Училището отново светна на пролетното слънце. Двете учителки не подгънаха крак и работеха наравно с мъжете и жените. Та това е

тяхното училище! Само след няколко дни тези стаи наново ще се изпълнят с детски гласове, наново ще прозвучи българското слово.

Гагачо се навърташе наоколо, подсмиваше се и похваляваше усърдието на върбчени, на двете учителки. Жените му хвърляха унищожителни погледи, а някоя ще подметне:

— Колкото ти е радостно, толкова да имаш...

Познаваха вече душата на Гагачо. Нямаше защо той да се радва. Та нали от толкова години се мъчи да затвори българското училище? Път бе направил до конака в Костур, в Лерин. Уж селото искало да има гръцко училище.

Този път жените не познаха. Имало защо да бъде весело на Гагачо.

Училището беше готово — светеха прозорците, стените, чиновете. Оставаше да удари училищният звънец и класните стаи да се изпълнят с ранобудни деца. И да прелеят над селото първите училищни песни.

Ала училищният звънец не удряше. Варосаната училищна сграда продължаваше да немее на средището. Училището никога не се е затваряло, а сега изведнъж на вратите му щръкна голям катинар като селски юмрук. Това бе направил Яни Гагачо. Той беше кметът, той беше гръцката власт. Гръцкият войник живееше у дома му и го следваше навсякъде като сянка.

Мама не му говореше, като го срещнеше, му даваше гръб. Но веднъж не се стърпя и извика:

— Защо държиш училището под тоя катинар? Затуй ли го очистихме и стягахме от своите гърци?

— Бързаш ли много, Ильовице, бързаш ли?

— Бързам, зер! Всички бързаме! Та откога годината влезе!

— Толкова сте чакали, ще почакате още малко.

Гагачо беше примирителен, тайнствен. Имало защо. Най-последно по цялото село се пръсна новината:

— Гагачо отключи училището!

Слънцето грееше право в училището, прозорците искряха. Пред вратата Гагачо доволно премигваше срещу пролетните лъчи. Той не беше сам. На две крачки от него стоеше възнисьък мургав мъж в тъмни градски дрехи, с мека шапка на глава. По-настрана се пъчеше гръцкият войник с провесена на рамо пушка.

Първите деца вече бързаха към училището с праметнати на гръб торбички. Сред тях — двете учителки. Зададоха се и жени, неколцина мъже. Ала колкото по наближаваха училището, толкова крачките им се забавяха. Не им изглеждаше на хубаво, дето пред вратата на училището стоеше Гагачо с този непознат възрастен човек.

Когато двете учителки приближиха, Гагачо пошушна нещо на непознатия. Онзи свали меката си шапка и поздрави учителките с „добър ден“ на гръцки. Тодорка и Дана промълвиха нещо, спогледаха се. Не беше мъчно да се разбере какво бе станало. Лицата им пребледняха. Извърнаха се към децата, към приближаващите се жени и мъже. Скоро Тодорка се съвзе и като изгледа Гагачо, каза:

— Оставете ни да влезем и подготвим училището за учебната година, макар да е много късно...

— Изглежда, ти не знаеш нищо? — рече Гагачо, като учудено повдигна редки вежди.

— Какво не знам? — каза учителката с разтреперан глас.

— Ами това... че училището ще бъде гръцко!

Ето, предчувствието им излезе вярно. Притъмня пред двете учителки. Те се отдръпнаха настрана с посинели устни и пълни със сълзи очи. Децата ги гледаха с немигащи втренчени очи. Зад тях — жените, мъжете...

Една жена се развика:

— Тодорке, Дано, що има?

— Нямаме училище — с горест продума Тодорка.

Наоколо беше смълчано, та до всички стигнаха печалните думи. Тихо беше над цялото село, сякаш Върбник се чудеше какво да прави...

Тишината наруши Гагачо:

— Няма да има вече българско училище. От сега нататък училището ще бъде гръцко. Децата ще учат на гръцки. Имаме си и гръцки учител.

Той посочи с глава на възрастния учител с меката шапка. Онзи кимна, за да потвърди, че е разбрал.

— Всички деца — и малки, и големи — ще започнат с азбуката... Новият учител е дошъл нарочно от стара Гърция. Децата да го слушат, възрастните да го почитат. Той е много учен човек. Оставил си е рахатлъка, за да дойде да ни отвори очите.

Някой прекъсна Гагачо:

— Та кой го е викал, че е дошъл?

Гагачо се завъртя, изблещи изпъкнали очи и изкрещя:

— Да си затваряш устата! Гръцката власт го е извикала, ако искаш да знаеш!

— Нека тогава да учи... гръцката власт!

Излезе смешно, ала никой не се засмя. Хората наоколо тревожно тъпчеха на място. Какво да правят? Как ще постъпят двете учителки? Ние, по-малките деца, мирувахме, като гледахме как загрижено са се умълчали големите.

Стрико Димо разбута предните и се приближи до учителките. Той бе отстранен, но селото продължаваше да си го смята за коджабашия. За кратко време стрико Димо беше остарял, отслабнал. Сухото му кокалесто тяло се губеше в черните шаячни дрехи. Ала малките му хлътнали очи още светеха живо.

— Тодорке, Дано — кротко рече той. — Хайде да си вървим...

А след малко, като огледа насъбралите се, повиши глас и добави:

— Където е текло, пак ще тече...

Стрико Димо бавно тръгна. Направиха му пътека. Като се поколебаха, по тази пътека пристъпиха и двете учителки. После пътеката се склучи и всички потеглиха подир тримата. Нямаше шум, нямаше говор. С тежко мълчание селото посрещна отварянето на гръцкото училище.

Два дни барабанът думка на няколко места в селото. Ту ще се чуе пред училището, ту над нашата градина, ту към долната чешма. Биеше го арнаутинът поляк. Уж се разправяше, че избягал към Янина, а една утрин го видяха да излиза от дома на Гагачо. Разбра се — Гагачо го е взел наново за поляк.

Полякът блъскаше барабана и на развален български език подканяше селяните да изпратят децата на училище.

Ала никоя порта не се отвори, никое дете не пое с торбичка на рамо към гръцкото училище.

Разфуча се Гагачо из селото.

— Насила — викаше той, — насила ще ви откарам децата в училището!

— А така ли, насила? А да видим!

Гагачо тръгна с войника да записва децата. Дойде и у дома. Мама не го покани да влезе, държеше го на двора. Дума не му продумват двете с баба.

— Как се казваш? — пита брат ми.

Дико го изглежда под око. Да му отговори ли? Добре.

— Андрей.

— Не. Ти ще се казваш Андреас!

Свърна към мене:

— А ти бре? Как ти е името?... Не, не! Отсега нататък ти ще се казваш Андонис!

Влизаше Гагачо от къща в къща и преименуваше българските имена на гръцки. Плюнчеше молив и правеше дълъг списък в една тетрадка.

— Вписвай, вписвай! Каквото и да правиш, децата ни пак няма да станат гърци!

— Ще станат, ще станат! — заканваше се Гагачо с пръст и влизаше в друга къща.

Само три деца една сутрин тръгнаха за гръцкото училище. Те бяха на двамата братя Гагачови. Водеше ги самият Яни, кметът.

Децата хлипаха по целия път до училището, бършеха с юмручета сълзите си. Ние се трупаме наоколо, следяхме ги. По едно време бяхме готови да ги замерим с камъни. Всеки държеше камък в ръка, но никой не метна. Не ни даваше сърце. Виждаше се колко неохотно трите деца бяха тръгнали за училище. Може би те не искаха да ходят сами на училище, а бяха ги накарали с бой. Не току-тъй самият Гагачо ще ги води.

Гледахме подир децата, следяхме ги и вече не озлобление, а жалост се събуждаше в нашите очи. Те и без това живееха самотно. До идването на гърците се престрашаваха, излизаха навън, смесваха се с нас, заиграваха. За да не ги изпъдим, децата търпяха да им викаме гъркоманчета, не се оплакваха на бащите си.

Те не се почувствуваха по-силни, когато дойдоха гърците и Гагачо стана кмет. Наопаки. Уплашиха се и вече не смееха да излязат и играят с нас. Криеха се в голямата къща и поглеждаха навън от прозорците или от поотворената външна врата. Разбираха, че са се отделили напълно от децата на селото. Кой знае как щяхме да посрещнем тези три деца, ако все пак, както по-рано, биха дошли при нас...

И ето сега те вървяха с наведени глави, хлипаха и приближаваха към училището. Не поглеждаха ни надясно, ни наляво. Ту поспираха, ту подтичваха, насилени от Гагачо... Не, не с озлобление, а с жалост наблюдавахме трите гъркоманчета. И ни се струваше, че ако тези деца побегнат и дойдат при нас, ние щяхме да ги скрием с нашите телца, да ги приемем за наши другарчета. Виждахме колко са нещастни.

Ала това не стана. Трите деца влязоха в училището и се скриха. Ние изпуснахме камъните и се върнахме.

ПРОЩАВАНЕ С УЧИТЕЛКАТА

Друго събитие през тези дни отвлече вниманието ни от гръцкото училище, от трите гъркоманчета. Щеше да си отпътува учителката Тодорка Сливенова. Чакаше я дълъг път, до родния ѝ град Прилеп. Другата учителка — Дана Шопова — беше си отишла в Смърдеш — на час път от нашето село.

Не че някой във Върбник каза, че учителката няма работа тук. Всички мислеха, че Тодорка трябва да си остане при нас. Никой не искаше да повярва, че в село няма да има българско училище. Та то бе отворено през турско, как ще бъде затворено сега, когато разправяха, че българи и гърци били съюзници? Ама тук било вече гръцко. Кой знае?... Тодорка да си стои в село, хората няма да я оставят. Дошъл гръцки учител. Нищо. Както дойде, тъй може да си иде. Тодорка Сливенова е нашата учителка.

И така беше. Върбник излезе от Балканската война оголен. Преживявахме с по коматче царевичен хляб, натопен в зелева чорба. Но всяка къща гледаше да намери по нещо за учителката — бучка сиренце, късче солено свинско. Да не усети Тодорка, че вече е забравена, изхвърлена, ненужна. Нека всеки час да чувствава, че селото мисли за нея, че си я счита за своя щерка, която е дошла тук да учи децата на четмо и писмо и да слушат от нея, че българите са имали държава между три морета.

Днес Тодорка щеше да си замине. Беше се решила, макар че много жени бяха се извървели при нея да я увещават да остане.

— Ти да не слушаш Гагачо! — ѝ викаше мама.

Един-два пъти Гагачо ѝ бе подхвърлил на улицата:

— Докога ще се въртиш ти из селото?

Да не си губела времето. Ще види българско училище във Върбник, когато „си види ушите“. Нямала работа повече тук. Нали вижда, че училището е гръцко?

Учителката не беше от плашливите. Изглеждаше презрително Гагачо и го отминаваше. Та не той стана причина тя да напусне селото.

Разбираше учителката, че стоенето ѝ във Върбник става излишно. Беше по-учена от всички и знаеше, че българско училище няма да се отвори, че тук ще бъде гръцко.

Тая сутрин, още по ранина, в селото влезе сръбска войскава част. Дойде откъм Янина през Билища. Щеше да престои някой и друг час тук. Пътят ѝ беше на североизток, към Прилеп.

Командирът се случи приказлив сръбски офицер. Той намисли да поучи по политика заобиколилите го на площадчето мъже. Езикът му, макар и по-друг, все някак се разбираше какво иска да каже. Разправяше той, че сърбите и гръците си поделили Македония. Едните взели дотук, другите — дотам.

— Ами България.

Сръбският офицер, черноок, румен хубавец, се усмихна и рече:

— Тя да си остане отвъд Беласица, там е земята ѝ.

— Та тая земя, дето стоиш ти и дето ще отидеш, не е ли земя българска?

Офицерът се разсмя. Виждаше се, че на него всичко е някак лесно и весело. Той още по-наперено натисна над черната си вежда гълъбовия „шайкач“ и отговори:

— Тебе няма да питат, дядо.

— А кого ще питат, ако не народа?

— Дипломатите.

Посърнаха хората. Поне да бе слязла България до Преспанското езеро! На кого оставя остров Ахил със Самуиловите дворци? Няма ли пак да стъпи там български крак? До Върбник бе стигнала вест, че сърбите ще си отидат, че българската войска скоро ще се покаже при Дряново и Търново. Неколцина върбчени ходиха към тия села, разположени край ниския бряг на езерото. Там очаквали да пристигне някоя привечер изпращеният от път български войник. А ето какво слушаха сега от този щастлив сръбски офицер!

В тези часове учителката реши да отпътува. Тя запитва сръбския офицер може ли да тръгне с тях. Поручикът се изпъна, удари токове и като отдаде чест, отвърна:

— На вашите заповеди, госпожице!

Тодорка щеше да пътува в една от обозните коли чак до нейния Прилеп. Добре бе премислила учителката. Какъв по-удобен случай от този. Рисковано беше да тръгне в това смутно време сама до Прилеп.

Та войната още не беше свършена. Иначе Тодорка Сливенова беше сърцата мома, носила бе револвер, тя и сега щеше да го скрие в пазвата.

Тодорка се приготви набързо. Та какъв ли багаж имаше тя. Един сандък с книги — това, което битинчени ѝ бяха оставили неплячкосано. Войнишката каруца беше пред портата, дето живееше. Сръбската част бе строена и готова за поход. Поручикът се яви внезапно на буйния си кулест кон. Отпочинал през тия няколко часа, конят се въртеше под офицера, изправяше се на задните си крака, лудуваше. Ездачът се държеше мъжествено на седлото, усмихнат — до уши. Той покани учителката да се качи в каруцата. Тя отказа. Нека тръгне каруцата, тя ще повърви пеша.

Та как ще се качи в каруцата, когато около нея се е събрало цялото село? Всяка жена се притискаше в нея и ѝ втъкваше по нещо в ръцете. Пакетче храна за из пътя, подарък чорапи, престилка, кърпа, кошуля... Някои пъхаха в каруцата под чергилото петле и кокошчица със завързани крака. Тодорка гледаше до някое време усмихнато, после очите ѝ затрептяха, не издържа и заплака. Зарониха сълзи и жените около нея, ние, децата. Просълзиха се и старите мъже — комитите. Отиваше си Тодорка, българската учителка. Нямаше вече кой да учи децата да пишат и четат български, да разказва доде се простира земята българска...

Войникът удари конете и каруцата с трясък се понесе напред. Войнишката колона вече се точеше към Крестна. Офицерът ту полетяваше натам, ту се връщаше галоп. Конят пръхтеше под него. Поручикът отправяше подканящи погледи към „госпожицата“.

Ала Тодорка продължаваше да върви пешком подир каруцата. Беше се хванала подръка с две девойки, които бе учила на български, и крачеше с вдигната глава. Очите ѝ бяха вече изсъхнали и нашироко оглеждаха, простора. Тук всичко ѝ е познато, близко. По тези места е водила учениците, щом се запролети. На онези ниви е идвала с жени и моми да жъне, да бере царевица. Ей го и завоя, дето е дочаквала четата... Вървеше учителката, а около себе си и по-нататък чуваше тежките стъпки на изпращачите, тих говор и хълцане на деца.

Отминаха Крестна, Стрънги. Белезникавият път ту се навеждаше, ту възлизаше нагоре. А напред войнишката колона се навиваше на завоите като сивкава лента. И един монотонен шум на

човешки стъпки и колела се носеше навред. Небето бе сиво, мъчеше се да завали. Гарвани прелитаха на ята, предвещаваха лошо време, кръжаха над войнишките редици и се изгубваха.

Час вървахме тъй пешком, два... Хубавите очи на сръбския офицер вече не се усмихваха. Той бе поразен от тая мълчалива тъга, която следваше неговите войници. Не подканяше „госпожицата“ да вземе мястото си в каруцата. Разбираше, че не е дошло време да се качи. Нито пък се опитваше да върне този народ. Тъй и тъй хората нямаше да изпълнят заповедта му.

Вървахме... Вляво от пътя се разстилаше Преспанското езеро като огромен къс синьо небе, спуснато над равнината. Ние бяхме идвали с мама и Дико да режем шавар за рогозини край ниския бряг. Погледнато отгоре, езерото блестеше със светлините на безброй сребърни звезди. В далечината, сред забулени сини води, израстваше остров Ахил със Самуиловата крепост. Сега небето беше сиво, сиво и мрачно се губеше и езерото. Пусто — без рибарски чунове, без птици, без живот по него.

Изведнъж войнишката колона се нагъна, спря. Долетяха викове:

— Граница! Граница!

Свършваше гръцко. Оттатък почваше сръбско.

— Виж как са се разпоредили! — извика нечий възмутен глас. — Разделили си чужда земя...

Поручикът препусна напред да види кое как ще бъде. Войнишките редици отново потеглиха. Офицерът се върна назад, понаведен над шията на коня. Лицето му беше сериозно, дори посвъсено. Учителката трябва вече да се качва в каруцата, а народът да се връща! По-нататък не може да продължи.

— Граница! — каза офицерът, като сочеше с пръчката към бариерата малката къщичка от дъски, часовоя пред нея.

Тодорка се извърна с трескави очи. Продължително се загледа в лицата на тия жени, деца, мъже. Няма, няма вече да ги види!...

— Сбогом, майки, сестри, деца, люде! — Устните ѝ се сгърчиха, цялото ѝ хубаво лице се разтърси от скрит плач. — Останете със здраве!

Хората стояха наоколо като онемели. Устните им мърдаха, а звук не излизаше. Чак когато учителката тръгна и наближи бариерата, зад нея се понесоха плачещи гласове:

— На добър час, щерко!
— Със здраве, Тодорке!
— Не ни забравяй, учителке!

Брат ми и няколко момчета се откъснаха от навалищата и дордето се разбере какво са намислили, те вече бяха кукнали в прахта и обхванали коленете на учителката. И ето всички видяха как Тодорка се разхълца, наведе се и притисна до себе си рошавите момчешки глави. А децата, плачейки, протягаха устни, за да целунат за сетен път ръцете на обичната учителка. Най-после Тодорка ги отстрани и като извърна глава, спусна се подир отминаващата каруца. След малко тя мина под вдигнатата бариера. Беше оттатък, в друга държава, в Сръбско.

Учителката все още се виждаше на пътя. Високата ѝ фигура ставаше все по-малка. Жените, децата плачеха. Завой — и учителката вече не се виждаше. Нищо не се виждаше на пътя. Пусто. Само скърцането на каруците и стъпките на войниците все още ехтяха във въздуха. Ала и те заглъхваха, заглъхваха...

Остана сивото мартенско небе, гракът на черните гарвани. Остана и това покрусено множество, което стоеше занемяло на пътя и не се връщаше.

ПИСМО

У дома всички бяхме на крак. Брат ми извеждаше Чернушко от обора, за да го натири при другите говеда. Аз стоях до широко отворената порта и чаках, за да го закача по рогата. Чернушко бе сякаш свикнал с тая моя закачка и сутрин сам си подаваше рогата.

Тозчас отвън надзърна позната детска глава. Останах изумен. Поглеждаше не кое да е момче, а момчето на Яни Гагачо. Беше гологлаво, с панталони и праметната през рамо торбичка. Момчето бе тръгнало за училище. За миг му завидях. Можех и аз да бъда ученик. Ала училището беше гръцко. Но защо то идваше у нас? Стоеше до прага и не смееше да пристъпи. Очите ни се срещнаха. Тогава момчето бръкна в торбичката и извади един син плик.

— Дико! — извиках.

Брат ми изскочи от обора с вилата:

— Какво?...

Не довърши. Видя момчето на Гагачо и не по-малко от мен се изненада.

Момчето уплашено отстъпи крачка назад, като държеше плика в ръка.

— Какво искаш? — попита брат ми смръщено.

— Пии-ссмо — заекна момчето. — За вас...

Дико грабна плика от ръката му. Момчето се наклони да бяга.

— Чакай! Кой ти даде това писмо?

Момчето се поизвърна и като се теглеше назад, отвърна:

— Тато.

Брат ми се втурна вкъщи. Подир него и аз.

— Мамо, бабо!

— Що бре? — извика мама отвътре.

— Писмо, мамо!

Мама сякаш онемя на прага. Писмо! Толкова рядко се получават писма в село, в нашата къща!

— От кого е бре? Защо мълчиш? Отвори го! Нали знаеш да четеш?

Дико вече разпечатваше синия плик. Малък изписан лист изшумоля в ръката му. Зачете отгоре, обърна листа, погледна долния край. Лицето му се обля с кръв, очите му се разшириха, блеснаха.

— От татко! — извика той, но тъй задъхано, като че ей сега ще се търкулне на земята.

Мама остана с полуотворена уста, без дъх в гърдите. После бавно пхна запретнатите си ръкави под престилката и едва изрече:

— От татко ти... Какво пише...

Аз се хвърлих към брата, вкопчих се в ръката му и увиснах:

— От татко! От татко!

Баба изскочи от дома с развързана кърпа:

— Що викате бре?

— Бабо, писмо от татко!

Баба премигна с винаги леко зачервените си очи, огледа нас, двора:

— Защо мълчите бре?

В двора бе тихо. Чернушко беше излязъл, този път без моята закачка. Радостно мучене долетя от гумното. Колкото говеда имаше в село, събираха се на нашето гумно и тръгваха на паша по Лайца.

Белият изписан лист потръпваше в ръцете на брат ми. Дико четеше наум, като мърдаше засъхнали устни. Мама стоеше до него — ни жива, ни умряла, — с впити очи в лицето на Дико. Лицето ѝ изглеждаше още по-бледо в рамката на тъмната забрадка.

— От България! — извика най-после Дико с премалаял от радост глас. — Татко си е в България!

Мама сякаш не разбра, трепна с тъжните си светли очи и като надвиваше обзелото я вълнение, попита:

— Как — в България? Та татко ти е в Америка!

— Не ма, мамо! Върнал се е! Пише от България!

България! Та нали, откак се помня, все това име чувам? България! Нали лани, като почна войната, всички очакваха да дойде българска войска? Заподскачах около мама, около баба, около Дико...

— Е, няма ли да прочетеш това писмо? — рече мама с отпаднал глас, сякаш се бяха свършили силите ѝ.

Дико поотдалечи листа от очите си и зачете бавно:

„Мамо, Търпено, и вие, синове...

Бързам да ви намеря в добро здраве и сила. Ако питате за мене, аз съм добре, от 15 дена съм в България. Напуснах Америка с други другари, за да участвуваме в Балканската война, като доброволци. Още щом научихме, че ще се воюва срещу турчина, не ни задържаше нищо в Америка и потеглихме за старото отечество. Всеки ден очакваме да ни облекат във войнишки дрехи и да потеглим за Македония. Ние всички искаме да ни пратят към Солун, та по-бързо да дойдем до нашия край. След шестгодишна раздяла ще даде бог да се видим. Колко ли са пораснали децата? Дико е станал цял мъж, а Бонето го оставих бебе, ще ме познае ли, като ме види?

Като свършвам писмото си, ви поздравявам.

Пиша ви Илия.“

Щом Дико свърши четенето, баба по обичая се развика:

— Ах, Ильо, ах, вредно чендо! Ах, Ильо на майка!

По бледото и работно лице на мама се лееха лъчисти сълзи. Протегна ръка, нежно пое писмото и като го гледаше, продължи тихо да плаче. Бедната мама мъченица! Бедната македонка! Тя не вярваше, че щастието може да бъде толкова близко!

Каква орисия има тукашната жена! При жив мъж години да бъде сама! Тя знае, че не може да бъде иначе. Такава е нейната съдба. И майка ѝ, и баба ѝ всички жени живеят сами и във вечно очакване. Нейната участ е да стои вкъщи, да гледа децата и да се грижи за малкото стопанство.

Мигар по-добра е участта на мъжа? Щом се задоми, оставя млада жена и тръгва по гурбет. Няма поминък на тази малка бедна земя. И ще го видиш този жилав строен мъж по турската държава, в България, по Мора — както наричаха Гърция, — а след въстанието и в Америка. Чак до Австралия стига той в своя път да припечели нещо. Пък и откак се помни, все е робско време. Мъжът се гледа накриво. За властта той винаги е комита, бунтовник. Стои ли мъжка челяд на село, тя е трън в очите на бея, на каймакамина. И поема този мъж пътя на емигранта, изпратен по тъмно от ридаеща майка и разплакана жена...

ТАТКО!

— Мамо, дай и на мен!

Грабвам писмото от ръката ѝ и упорито се вирам в изписаните редове. Ах, защо още не зная да чета! Подражавам на брата, устните ми мърдат, а малкото ми сърце бие ли, бие... Та тези букви са изписани от татко!

Аз не съм виждал татко. Повечето време татко е в чужбина. Преди въстанието е бил в Мора. Напуснал Атина, за да вземе участие във въстанието. Както сега, отпътувал от Америка, за да се запише доброволец в Балканската война.

— Мамо, къде е татко?

Не един път прегръщах мама за колене, повдигах глава и настойчиво питах. А мама умееше да говори. Помнеше всичко до най-малки подробности. Можеше с часове да слушаш мама, без да ти дотегне. Когато говореше, тя преживяваше разказа, като го придружаваше с глас, с очи... Лошото бе, че мама имаше много работа и нямаше време за приказки. Ала аз бях упорит. Поотварях уста и слушах прехласнато. Най-много обичах да слушам за татко, за вуйчо Никола, за комитите, за въстанието.

Татко е член на Българския таен революционен комитет в Мора. В него са все хора гурбетчии, дошли да търсят работа в Гърция. Но стои ли мирно този неспокоен народ от общото вълнение в Македония? Конгресът в Смилево се е състоял, въстанието е обявено. Захвърлят майсторите зидари мистрии, чукове, отвеси и се стягат да заминат за родните си места. И никой няма да тръгне с празни ръце. Всеки ще пренесе пушка, револвер, патрони, бомби... Татко ще вземе не само своето си оръжие, което откога е стъкмил за този час. Той ще пренесе и оръжието, което войводата Васил Чекаларов му е заръчал да намери.

И потегля татко от пристанище Пирея за Солун. Два тежки куфара носи татко на ръце. Те са пълни с комитетското оръжие. Не

успее ли да ги прекара тайно, очаква го куршум от турското заптие или тежък затвор в Едикуле, или дълъг път до Диарбекир.

Революционната организация има навсякъде свои хора. Те са и в Солун, на пристанището, дето сноват турски заптиета и шпиони. Там се навърта и един напет ученик от българската гимназия. Татко вече е успял да втикне няколко златни лири в ръката на едно заптие и самото заптие помага на татко да пренесе тежките куфари. Ала току пред митницата изскача един чиновник:

— Стой!

Напразно заптието му разправя, че проверката е извършена. Чиновникът настоява на своето — да се разтворят тези куфари. Стига се до сборичкване между двамата представители на турската власт. В това време татко би могъл да се спаси, като изчезне в суматохата, която вече се е вдигнала. Но как да се раздели с куфарите, които с такъв риск пренася чак от Атина? Та това е комитетско оръжие, толкова нужно за въстанието!

И татко решава да измъкне револвера си и да стреля по упорития чиновник — и после да става каквото ще. Същото мисли и ученикът с накривената фуражка, който е наблизо и наблюдава сцената. И той изпреварва татко. Ала пазейки да не засегне татко, куршумите му не улучват нито чиновника, нито заптието. Изстрелите все пак изиграват своето. Настава паника. Всичко се разбягва. Татко съобразява, че тъкмо в тази суматоха той трябва да изчезне. Грабва куфарите и бързо се отдалечава от това опасно място.

Каква е изненадата му, когато се добира до комитетския хан!

— Ти ли беше?

Срещу него се усмихва ученикът от българската гимназия. Той успява да се измъкне от преследвачите и невредим да пристигне в хана. После ученикът свързва татко с друг комитетски човек. Много вълнения преживява татко, докато стигне до Лерин. Предава комитетското оръжие и веднага постъпва в една от четите.

Татко оцелява през въстанието. Показва се в село, след като попреминава голямата буря. Няма кога да поправа цялата изгоряла къща — зимните студове вече нахлуват откъм Преспанското езеро. Върху почернели четири стени сковава нов покрив. Отново запущва на завет домашното огнище. Ала с какво ще се живее? Той е единственият мъж вкъщи — дядо е умрял. Татко не иска да ходи пак в

Мора на работа, копнее за България. Но и с преправено тескере не може да замине за България. След потушаване на въстанието турската власт е страшно озлобена и зорко пази границите си. И един ден още в тъмни зори баба и мама изпращат татко от татък Дъмбо. Той поема за далечна турска провинция, нейде в Анадола, спира се в Зонгулдак. Там всичко се гради с камък. Татко е висок, силен и на плещите си носи по тясна дървена стълба тежки каменни блокове. След години, когато татко остарява, ще се парализира от кръвта, която се е свличала в краката му по скелите на Мала Азия.

От една мисъл не се отказва татко — да иде в България. Нали тя е свободната българска земя? Нали там може свободно да говориш на майчиния си език и да работиш каквото искаш? Той прави няколко безуспешни опита да се измъкне от Турция. Най-после в една тъмна нощ, в която и луната, и звездите са изчезнали от небосвода, един италиански моряк укрива татко на техния кораб. Така татко се добира до мечтания български бряг. Нарезжда се във Варна. Той не знае друг занаят, освен зидарството. Кога ще учи нов, когато трябва пари за Върбник? И наново нарамва торбата с чука и мистрията, с комат хляб и връзка лук. По скелите татко разбира, че работата е една и съща. Тя е еднакво тежка и изнурителна, все едни и същи чорбаджии и предприемачи ти използват труда и в Гърция, и в Турция, и в България.

БЪЛГАРИЯ!

Татко се прибира от Варна на село. Около година и нещо се върти във Върбник. Ту се покаже, ту се скрие. Така е и с другите мъже, които са в село.

Много работа се е отворила за селската чета. Трябва да се свика нейде събрание, да се накаже еди-кой си турски ага, да се прогони нахлула откъм Хрупища андартска банда или сръбска откъм Преспанското езеро. Татко се губи по цели дни с другарите си от селската чета. После ще се чуе, че съединените части са се ударили нейде с турския аскер или са избили до крак нахлулите андарты откъм Костур...

А в това време моят бебешки глас вече се разнася по цялата къща, преминава в двора, разлива се в махалата. Не ми стига майчиното мляко и баба ме дохранва с попара от гола топла водица. По правило през деня сладко спя в коритото, а през нощта водя буден живот. Искам да бъда люлян, да бъда носен на ръце, разхождан по двора. Мама е капнала от умора от дневната работа, татко се е върнал призори, изнурен, одимен. Но разбирам ли аз всичко това? Аз си търся своето. Не го ли намирам, имам начин да протестирам — рева. Не давам покой на никого. Вдига се горката мама от постелята и започва да ме залъгва.

— Ще го хвърля от прозореца! — вика татко разгневено.

Разбира се, татко нито веднъж не ме е хвърлял от прозореца, нито е правил опит за това. Най-много да се завие презглава, та дано ме чува по-слабо.

Ще се разбуди и брат ми, ще ревне, че не може да спи. А след години, когато порасна, ще ми напомня не един път:

— Ей, пърле, бъди добър с мене, че знаеш ли колко нощи не съм спал от твоя глас?

А баба ще промълви от постелята:

— Какъв ли янкеседжия ще стане това дете!

Аз съм на три месеца, когато татко ни напуска. Успява да си извади фалшиво тескере и да замине за Америка. Почти всички тъй заминават. Първо отиват в близката Билища и изваждат документ за самоличност на чуждо име, на някого, който не се подозира, или пък просто на ново име. После се отправят за Лерин или Солун. Там се снабдяват с тескере, както тук наричат паспорта. Няма снимка, няма входна, изходна виза. На тескерето — един дълъг лист с турския герб отгоре — пише, че еди-кой си може свободно да замине от Турция. То се знае — всичко това става с рушвет. А човекът няма дори за път, а трябва да търси и за подкуп. Пари се събират от къща на къща. За чужбина хората дават последните си грошове, всеки иска да помогне. После емигрантът ще връща парите от чужбина.

Когато поотрасна, утрепаната от труд мама, в часове на самота и мъка, ще си излее яда на мене:

— От тебе татко ти избяга в Америка и не се видя, не се чу!

Мама така говори, защото ѝ е тежко. Има часове, когато мъката прелива и примирената с векове македонска жена започва да се бунтува. Докога, боже, тая жена ще живее сама не година, а години?... Не утешава мама това, че чува татко. Татко праща писма от далечна Америка — кое се получи, кое се изгуби. Праща пари, които с месеци пътуват до Върбник. Но живее ли се само с писма, само с пари?

Това е краткотрайна радост. Мама и баба ще си поплачат над писмото, ще посрещнат гости — че пристигането на писмо е събитие не само за нашата къща, а за цялото село. Няколко дни у дома ще бъде ведро, ще ни забравят нас, децата. Ала като всяко събитие и то ще отшуми, ще заглъхне. И отново — еднообразие, сивота, селска неволя. Пак мама ще бъде и за жена, и за мъж, пак ще бъде сама. И така месеци, години...

Седем години бяха се изминали, откак татко бе заминал. И ето че се получи това писмо от България. Къщата се изпълни с хора — роднини, съселяни. Всички знаеха, че татко е в Америка. А в Америка имаше и други върбчени. И те ли като татко бяха тръгнали доброволци? Вуйна Кольовица питаше не пише ли в писмото за нейния мъж. Жив ли е, умрял ли е? Тя беше станала корава жена, криеше мъката си, но сега очите ѝ бяха пълни със сълзи. Не, татко нищо не пише за вуйчо Кольо. Отдавна той не е чул нищо за него. Никой от нашите хора не знае де е Никола Панайотов.

По едно време тета се взира в мама и пита:

— Кога е писано писмото?

Тоя въпрос изведнъж нещо жегна мама. Размисли се и викна:

— Дико!

— Е, мамо!

— Та войната свърши! Де е татко ти? Защо го няма още? Та ние бягахме есенес, а сега и Сечко, и Марта мина!

Брат ми отново разтвори писмото. Въртя го, обръща го, а на мама, вижда се, душа не остана да чака. Чакаха и мълчаха всички наоколо.

— Хайде бре, що се тутлявиш?

— Пловдив, триесети ноември, хиляда деветстотин и дванайсета година — прочете брат ми.

— Четири месеца оттогава! — извика мама.

Развъртя се на всички страни, погледна тук, погледна там. В трескавите ѝ очи — тревога.

— Защо мълчите всички?

— Четири месеца — повтори баба и взе да трие с черната си кърпа зачервените очи. — Де да беше, трябваше да си дойде.

— Ах, братко! — писна тета Сотира и замря.

— Мъжо, мъжо — заклати глава мама и взе да се удря с юмруци като при умряло.

— Търпо, какво правиш? — посегна с ръка към нея тета Депа. — При жив човек...

— Ако беше жив, тука да си е! — изохка мама и започна да чупи ръце.

— Ильовице, не е така — опита се да я успокои една от съседките. — Та не дай, боже, да бе станало нещо лошо, нямаше ли да се разчуе? Та лошото седи ли на едно място?... Четири месеца пътувало това писмо, дордето дойде във Върбник. Нали Гагачо го донесе? Може и той да го е държал сума денови... Война е това, не шегга. А може пък Ильо да не е отишъл войник? Що не се случва. Писал човекът и второ писмо, че и трето, но докато дойдат, има да минат нови месеци.

— Права е Лабровица — рече тета Депа. — Защо ще се тюхкаме сега, преди да знаем какво е станало?

Гостите постояха още малко и взеха да се разотиват едни по едни. Аз грабнах писмото от брата и хукнах навън. Бях си наумил нещо.

— Ей, къде? — извика Дико. — Ако те стигна?...

— Остави го — чух да казва мама с отпаднал глас.

Изскочих на гумното. Чудна мисъл бе влязла в главата. Огледах се. Две-три деца веднага ме заобиколиха — Крум, Тина...

— Елате с мен!

Показах им писмото. Най-интересното на плика беше марката. От нея гледаше непознат мъж с малка остра брада, с големи джувки на раменете. После научих, че това било българският цар. Не ме занимаваше кой е този цар и какъв е. Това беше България. Това беше страната, за която и мало, и голямо копнееха. И като махнах с ръка на другарчетата си, затичах се нагоре по уличката, като виках:

— България! България!...

Татко бе изчезнал. Останало беше по-голямото, което бе поразило детското ми въображение. И с името на България хукнах по кривите улички на селото. Цял рояк деца се събираха около мен и заедно викахме, колкото ни глас държи:

— България!...

СМОК НА ПЪТЯ

Мина пролетта, дойде лятото. Двете овошки в Лапища натежаха от едри червени череши. Тримата с Дико и Христо ги обрахме. Беше един весел незабравим ден. Катерихме се по клоните, ядохме, замервахме се. Върнах се с подут корем, но нищо не ми стана. Ала за наказание на другия ден нашите не ме взеха. Отидоха да прекопаят царевичата на същата нива в Лапища.

Останах у дома да се навъртам около баба. Баба се залови да приготи нещо за ядене. Разбрах — ще точи зелник. Мама и тета Депа бяха ходили към Преспанското езеро, до Дряново, за малко брашно. А щом има брашно, ще има и зелник.

Откога не бях виждал зелник. Всички у нас обичаха зелник. Когато няма бурек, зелникът е най-предпочитаното ядене. Върбник е прочут с точените работи. Всяко село наоколо е забележително с нещо. Въмбел — с печеницата, Върбник — с бурезите. Има и песен: „Въмбелска печеница и върбски бурези да ям...“

Щом усетих, че баба ще точи, не се отделих от нея. Баба разгоря огнището. Когато жарта засветля като безброй светулки, събрани на едно място, намести черепната — една плоска тава от печена глина. После я покри със сача, както викахме на железния връшник, и върху него насипа жарави и пепел. Като почака добре да се нагрее и сачът, и черепната, баба метна вътре зелника.

Сновях около огнището, навеждах се, слушах се. Няма ли да зацвърчи зелникът? Зелникът се прави от две кори, като помежду се слага сирене с яйца, кромид с парченца месо, лапад с извара, само зеле или някаква друга плънка. Зелникът, който се печеше под сача, беше от най-обикновените — само със зеле. Най-сладък е с парченца месо. Но де месо сега у нас? Но и тъй, със зеле, няма да е лош...

Най-после баба вдигна сача. Откри се чудно хубава загоряла кора. Стаята се изпълни с дразнеща миризма. Кукнах до огнището, мяснах и ха да посегна към зелника. Баба ме плесна по ръка:

— Ще се изгориш бре!

— Бабо, дай малко!

— Не — рече баба. — Ще го отнесеш до Лапища и там ще ядеш с всичките. Можеш ли да идеш сам, ако не дойде брат ти?

— Мога, бабо.

Дано не дойде Дико! Много ми се щеше аз да отнеса зелника на нивата. До Лапища сам не бях ходил, но бях се връщал сам. Стори ми се, че с часове стоя край баба.

— Хайде ма, бабо, кога? — подканях я аз нетърпеливо.

По едно време баба излезе на двора, вдигна глава и замижа срещу слънцето. Тук хората се оправяха по слънцето.

— Брат ти го няма — рече баба. — Терай!

Подскочих от радост. Бях готов — по доламки, в свински цървули. Изтичах до обора, изведох магарето, което, кой знае защо, нашите не бяха взели. Баба нагласи зелника в плитка бакърена тепсия, зави я с домоткана шарена кърпа.

— Язык, ще го ядат студен — говореше си баба, — то зелник се яде топъл, като го извадиш от черепната...

— Бабо, и така ще им се види мед...

Магарето кротко стоеше, докато стягах самара. Баба провери дали всичко съм направил добре, кимна и рече:

— Качвай се!

Докарах Сивчо до пъна, на който сечем дърва, стъпих на него и се метнах на самара. Чак сега магарето се разшава, припна по двора, хвърли къч.

— Ту-у! — извика баба. — Искаш ли дърво?

Сивчо зина, сякаш да отвърне на заканата, но глас не издаде и закротува на място.

Баба изнесе тепсията:

— Как ще я носиш?

Иска ли питане? Тъй както съм виждал у брат ми, у другите момчета — на глава. Баба зави една кърпа на кравай и я тупна на голата ми глава. Въз кравая наместих тепсията със зелника.

— Добре ли е така?

— Добре, бабо.

— Терай тогава. И да внимаваш! Да не насилваш Сивчо! Полека-полека. Ще стигнеш за обяд.

— Добре, бабо. — Бях примирителен, готов на всичко, само и само нещо баба да не ме върне от пътя.

Сивчо чукаше ситно-ситно. Навлязохме в Горната махала. Варосаното училище отдалеч се белееше. Беше заключено. Гръцкият учител, види се, не искаше да стои само за трите деца на кмета. После се разчу, че Гагачо отвел децата да учат в гръцкото училище в Костур.

Вляво от пътя блеснаха двата чучура на Барбура. Лъхна хладина. Една баба пълнеше стомните. Водата беше обилна, силна и като падаше, вдигаше бяла пенлива пара. Как ми се искаше да се наведа и подложка уста и лице под единия чучур! Откак помня, все така си тече тая вода от двата чучура, както и на долната чешма. Отде идеха тия води? Няма ли един ден да пресъхнат?

Пътят навлезе в теснината. Високи брястове скриваха слънцето и ми се стори, че се здрачи като пред дъжд. От дясната ми страна зад стволове и храсти се губеше проломът. Беше тихо и дочух шумоленето на нашата река. Отляво се издигаха склонове с налепени по тях нивици и ливади. Сивчо вървеше досега послушно, като меко се поклащаше. Бъбреха листата, шушнеша реката, обаждаше се кос, славей...

А по пътя — никакъв човек. Изведнъж нещо ме достраша. Почувствувах се сам. Стори ми се, че пътувам през някаква пуста земя. Между дебелия ствол на буките и брястовете взеха да ми се привиждат сенки. Вече забелязах да се прикриват странни хора. Всеки миг очаквах да изскочи някакъв особен човек — ни човек, ни животно — и да ме нападне... Всеки по-силен шум го вземах за предупреждение. След този шум трябваше да очаквам непознатото същество... Добре, че Сивчо не се вълнуваше от моите страхове. Тихо и мълчаливо ситнеше по мекия пращен път и ме отнасяше към Лапища. Нямаше нужда да го насочвам — магарето по-добре от мен знаеше пътищата до нашите ниви. Веднъж си бе дошло чак от Стрънги само, кажи-речи, от езерото.

Зад буките надникна параклисът „Свети Нестор“. Дали заради кръста, който стърчи над покрива, местността се нарича Крестна? Мощен клонест бук прави катадневна сянка на параклиса. Отдалеч изглежда, като че широките клони са приютили в прегръдка малката къщурка.

Винаги, когато минавам по този път, без да ща, ме побиват тръпки. В параклиса живее огромен смок. Хората са го виждали как пропълзява под вратата и изчезва. Сварвали са го да се припица на слънце, свил се на чудноват кравай до прага. Отдавна се говори за този

смок. Дали той е все един, или идва нов?... Живее си смокът в параклиса, пие маслото от кандилото, излиза навън, припича се... Никой не се е опитвал да убие смока. А би могло много лесно да се убие. Чуе стъпки, а не бяга. С един удар на остенгарката, и главата му ще стане на пита. Не, никой не мисли да убива смока. Щом смокът си е избрал за жилище параклиса — това свято място, — не ще да е обикновен. Тъй си разправят хората...

За да си придам смелост, започнах да свирукам. Напразно. Колкото и да облизвах устните си, все ми изглеждаха сухи, твърди. Издувах ги, ала не свирене, а някакво шушлене излизаше отпред. Реших да не поглеждам към страната на параклиса, а да се вирам право напред.

Ето го и параклиса, макар и да не гледах натам. Той се приближаваше, растеше в крайчеца на лявото ми око. Стисках с една ръка тепсията и втренчено се вирах пред главата на магарето. Ненадейно, като се вторачвах в пътя, стори ми се, че една тънка сянка запълзя нагоре към параклиса. Сянката пресече пътя и не мръдна повече. Тозчас Сивчо ме разтърси, дръпна се назад и спря. Аз по чудо не паднах и не изтървах тепсията. Добре, че я подхванах с две ръце. Затова пък цял се наклоних и ако магарето бе направило още една крачка, щях да се преметна на земята заедно с тепсията, със зелника...

Взрях се в сянката на пътя, сякаш някой отпрати погледа ми натам... Изтръпнах цял. Та на пътя лежеше самият смок! Не се лъжех. Смокът беше! Виждах бях неведнъж убита змия. Довлякъл се от пролома, където бе отишъл да пие вода. Но защо се е спрял насред пътя? Стъпките на магарето ли го приковаха на това място на няколко стъпки от убежището му и параклиса? Може би, за да ни изплаши нас двамата със Сивчо? Слушал бях да се разказва, че смокът не напада хора. Затова пък обичал кравата. Навива се около краката ѝ, стяга я и смуче от вимето. Примамава го дъхът на топлото мляко. Хората се пазят да варят мляко на нивата. Току-виж, примамили някой смок. Майка, която кърми, не поляга на слога да заспи. Може да привлече смока, да се увие около нея и да започне да суче като бебе...

Тия страшни разкази на часа ме завладяха. Стоях изумен върху самара, а пред мен се занизаха картини, една от друга по-невероятни. Кравата, която ни отвлякоха башибозуците. Жално мучи, а в краката ѝ се е омотал голям смок, ей тоя, който е препречил пътя...

Ужасно ми тежи тепсията. Да я захвърля, да скоча от магарето и да бягам, да бягам назад по пътя! Но и за това нямам сили. Очите ми са приковани към неподвижния смок, треперя въз магарето и нищо не съм в състояние да направя. Ръцете ми са извити нагоре, стискат краищата на тепсията и не са способни на никакво движение. И Сивчо стои под мен вцепенен, с протегната напред шия. Какви ли картини вижда и магарето?... А наоколо такава застинала тишина! Не чувам вече шумоленето на дърветата, сякаш листата са окапали, бълбукането на реката, сякаш водата е източена от коритото, не долитат птичи гласове, сякаш славеите и косовете са отлетели.

Изведнъж ми дойдоха на ум няколко думи от молитвата, която брат ми бе учил в училище, и зашепнах: „Татко наш, който си на небето...“ Спомних си думите на баба. Стига да изречеш някоя молитва, и дяволът тутакси изчезва. Той, дяволът, се явявал в какъв ли не вид. Вълк, куче, лисица, змия... Може и в този смок да е влязъл дяволът и сега се кани да се разправи с мен и Сивчо... Цял се разтърсих, зъбите ми затракаха, залових се за молитвата...

Трябва да съм стоял със затворени очи, защото, когато ги отворих... напред пътят беше вече чист. Смокът беше изчезнал. Премигнах често-често, за да избистря погледа си. Да, да, смокът не лежеше на пътя. Нямах време да размисля какво бе станало. Сивчо бе се опомнил преди мен и ме понесе напред. И магарето искаше час по-скоро да се отдалечи от това страшно място.

Слънцето възвиваше над главата ми, когато навлязохме в Лапища. Отдалеч зърнах нашата нива. Разпознах мама, тета Депа. Превити надве, те вдигаха мотика и бързо напредваха по лехите.

— О-о-о! — се развиках от пътя и ударих пети в Сивчо.

Магарето, обиди ли се, що ли, но подскокна и докато се усетя, полетях във въздуха и тупнах на земята. Останах да лежа в крайпътната трева, без да усещам някаква болка. Чух бързи стъпки, говор и над мен първо се надвеси брат ми.

— Удари ли се?

— Ццц...

— Я стани да видим! Лицето ти е бяло като брашно!

— Тепсията! — извиках и скочих като боднат.

На три-четири крачки, прикътана във високата, трева, лежеше тепсията. Стоеше си тъй, като че някой внимателно я бе положил.

Спуснах се и като я преграбих и вдигнах радостно, се озъртах наоколо:

— Нищо й няма!

— Какво ни носиш! — попита Дико, като ме разглеждаше. — Ама не се ли удари?

— Зелник! — извиках.

Мама и другите се приближиха.

— Какво, падна ли? — рече мама, като ме огледа. — Къде се удари?

— Не паднах — отвърнах намусено. — Сивчо ме хвърли.

— Все едно — каза Дико развеселен, като разбра, че ми няма нищо. — Хайде да обядваме, че умирам от глад. Ох, зелник!

Тета ме прегърна:

— Че ти много си пораснал, щом можеш да донесеш тепсията?

Аз се умилквах около тета Депа и, който знае защо, очите ми се наляха със сълзи.

— Ама де се удари? — завикаха всички над мен. — Да паднеш от магаре и да не се удариш? Това не е кон...

— Не съм се ударил.

— Защо плачеш?

— Видях смока, затова...

— Де бре, чендо? — разтревожи се мама.

— На Крестна, пред параклиса.

Брат ми силно ме притисна:

— Че какво? Та той е голям! Какво от това, че е видял смока?

Дико ми стана още по-мил от тези думи и аз, усмихнат, повдигнах очи към него.

Мама грабна тепсията и всички тръгнахме подир нея. Под черешата се ширеше хубава сянка. Макар и изстинало, зелникът беше сладък. Няколко минути мълчаливо си късахме и ядахме. Аз се помъчих да вдигна бурилото с вода, беше пълно и тежко, та брат ми ми помогна. Жадно налагах желязното чучурче.

Скоро лъскавото дъно на тепсията цяло се оголи. Със зелника беше свършено. Мама разтвори торбата. Ронлив царевичен хляб, лук, сол... Дико погледна, погледна, па рече:

— След зелник яде ли се мисирник?

— Ако си гладен, ще ядеш като поп!

Мама разтреби наоколо, прибра това-онова.

— Да починем малко.

Намери по̀ на края шарена сянка и се изтегна.

— Чендо, ела.

Послушно отидох при мама. Свих се в скута ѝ и сложих глава на гърдите. Сърцето ѝ биеше под лицето ми. Нищо по-хубаво няма от това да се свреш до мама и затвориш очи на нивата!

— Спи — рече мама, като ме позави.

Когато отворих очи, видях се сам. Под главата си имах възглавие от дрехи. Маминият власеник беше отгоре ми. Слънцето клонеше на запад. Станах. Мама, тета... Те бяха на другия край нивата. Гърлеха последните царевични гнезда...

ЩЕ ЗАМИНЕМ ЗА БЪЛГАРИЯ

Когато по мръкнало се прибрахме от нивата, у дома ни очакваше голяма изненада.

В дрезгавината пред портата зърнахме баба с няколко съседки. Стояха прави и оживено говореха.

— Що ли е станало? — рече мама загрижено.

Баба ни посрещна сърдито:

— Де барате? Откога се стемна?

— Прокопахме цялата нива — отвърна мама. — Що има?

— Писмо. Ето...

Тутакси свърнах очи към мама. Тя пребледня, стори ми се, че преплете крака. Дико бързо грабна писмото от ръката на баба.

— От татко е — рече той високо.

Този път не подскочих от радост, а занемял като мама, чаках брат ми да продължи.

— Да влезем — каза мама. — Елате — покани тя всички.

Отдавна бяхме свършили газта. Нямаше в цялото село. Къщите се осветяваха или с малките кандилца под иконите, или се палеха главни от борина, ала най-често се разжаряше огънят в огнищата. Кой знае как и де баба беше спастрила шишенце с масло и вечер палеше кандилото пред света Богородица. Светлинката трептеше като червено езиче в чашката и пръскаше виделина, колкото да не се блъснеш в нощвите или хамбара. Добре, че беше огнището. Когато се разпалваха дръвцата, пламъците мяхаха отблясъци по всички страни на стаята.

Влязохме. Пътека ни правеше трептящият лъч в кандилото. Огънят в огнището бе догорял и в пепелта кротко сияеха забулени въглени. Мама нетърпеливо рече:

— Запалете борината!

Но тя не остави на друг да запали борината, пипнешком намери дълго парче в ъгъла и клекна пред огнището. Как ще хаби шпиртото — както викахме на кибрита, — когато може да подпали от огъня! Блеснаха искри и скоро на върха на борината бликна пламъче. После

то се разгоря в пламък и лумна нагоре с къделя дим. Мама се поизправи с главнята и като погледна брат ми, каза задъхано:

— Да видим сега...

И както друг път, когато се получава писмо, Дико предпазливо разряза плика с костурката. И пак започна с думите:

— От татко е.

Играещата светлина на борината разкриваше радостта, която заливаше лицето му. Всички бяхме зяпнали в устата му, която бързо-бързо мърдаше. Мама загуби търпение:

— Що пише татко ти бре?

— Ох, да знаеш, мамо! — извика Дико, цял разтърсен от неудържимо вълнение. — Татко ни вика!

— Де бре?

— В България, бабо!

— Няма ли да си дойде?

— Че седнете — подзе мама и сама тихо се отпусна край огнището.

Това беше второто писмо на татко от България. В първото беше писал, че очаква да го вземат доброволец и скоро ще дойде във Върбник. Сега пишеше, че няма да дойде в село, остава завинаги в България. Настанил се в Пловдив. Там имало много наши македонци. В писмото татко заръчваше да правим, да струваме, да оставим къщата и имота на роднините и да тръгнем за България. Пращал ни пари за път. Да не се бавим, а веднага да се стягаме за път, като първата работа е мама да извади тескере.

Мама слушаше четенето на писмото с наведена глава. Какво ставаше в измъчената ѝ душа? Пламъчетата на борината играеха по мургавото ѝ лице и с трепетите си сякаш прикриваха вълненията по загорелите ѝ страни. Най-последно тя промълви:

— Как тъй?

— Излезе ви късметът — рече една от гостенките.

Мама като че не я чу.

— Защо не си дойде...

— Какво ще прави ма, Ильовице?... Ще дойде и пак ще си замине, а ти пак сама ще останеш да кукуваш. А стана и гръцко. Няма вече живот за мъжете тука. Вие сте още млади, бягайте от това място!

— Така си сборваш... Остава ли се къща, имот?

— Къщата и имотът ти е мъжът. Де е мъжът, там трябва да бъде и жената.

Дойде тета Депа, вуйна Кольовица. Къщата пак се напълни с близки.

— Ще вървите — рече тета, като прикриваше вълнението си.

Искаше да бъде спокойна. Ала това беше привидно. И тя, и мама знаеха — заминем ли, раздялата ще бъде завинаги. Кое семейство е заминало, не се е върнало.

— Та лесно ли е да заминем? — с горест изрече мама.

— Ах, защо Никола мене не извика? — тежко въздъхна вуйна.

— Ти си друго, невесто, една душа...

Като гледаше не изражданата, а унила мама, вуйна може би си мислеше защо не е на нейно място. Да получи такова писмо от Никола! Тя ще рипне, ще засияе. Цял свят да види радостта ѝ! Всичко ще захвърли и ще тръгне на път. Ала тя чувствуваше, че няма да тръгне на този път. Никога. Тук ѝ е писано да мре, сама в голямата къща, без жив човек около нея...

На другата сутрин цялото село знаеше, че татко ни вика в България. През деня не останахме без гости. Всеки искаше да знае какво пише татко, какво има в България, не пише ли за този, за онзи... С кои наши хора се е събрал в Пловдив, хванал ли се е на работа и каква... Тоя ден нито мама, нито брат ми излязоха по къра. А покрай нас и други жени останаха на село, за да идват у дома на разговор.

Върбник водеше затворен живот. Пък и тъй беше не само с нашето село — а и с целия край. Пътищата не вървяха, връзките със света като че изведнъж бяха прекъснати. Никой вече не напущаше селото. Най-много да иде до селата покрай Преспанското езеро — Търново, Дряново... Ходеха дотам, за да измолят от познати малко брашно, прасенце за отглеждане. Сякаш хората забравиха за Костур, Лерин, Солун. Стегнато като в обръч живееше малкото село Върбник.

И как тогава да дойде писмо в една къща и това да не е събитие за цялото село? Писмото на татко не беше само за нас, а за всички. Това писмо напомняше на върбчени за света, който живееше и дишаше на стотици километри от тях. При това писмото идваше от България. Ето още една причина цялото село да чувства татковото писмо за свое. Обаждаше се България, не само татко...

— Ильовице, дай да погледна писмото!

В средата на стаята мама е разположила широка кръгла софра. Тя е застлана с проста домоткана покривка, кой знае как неплячкосана при обира на къщата. Около нея са наредени перници с вехти калъфки, тъй като новите изчезнаха от ямата. Стаята, макар и бедна, свети празнично. Причината е писмото на татко. Мама знае, че за тоя ненадеен празник ще имаме гости. Вуйна е донесла шише скрита ракия от вуйчово време. Куп шарени шекерчета, кой знае отде намерени от баба, красят софрата. Най-много я краси писмото на татко. Синият плик е изправен до шише с ракия, сякаш това е кадرو — както наричахме снимката — с образите на скъпи хора. А още по-ясно изпъква марката, залепена на левия горен ъгъл. Тя е толкова чиста, че очите на човека се влизрат във всекиго, който влезе.

— Ильовице, дай да погледна писмото!

Мама предпазливо ще вземе плика и ще го подаде. Гостенинът ще го повърти в костеливите си пръсти и ще се опита да прочете написаното. Ако е ходил по гурбет в Мора, ще засрича гръцкия адрес на плика. Ще се покашля, ще върне плика на мама и пак ще попита:

— Е какво пише вътре Ильо?

— Вика ни при него в България. Да сме се кренили от Върбник.

— Вървете, невесто... Това е България! Ще се отървете от сиромашията, от друго... Не чакайте, стягайте се.

— Ама лесно ли е това?

Един-два дена нашите се въртяха вкъщи и пак тръгнаха по работа.

Връщяхме се от нивата на Стрънги. Беше притъмняло, та не забелязахме кога пред нас изскочи Яни Гагачо. Мама искаше да го отмине, както друг път, но онзи се изпречи на пътя.

— Чувам, голяма тупурдия има у вас — рече Гагачо.

Брат ми, наежен, се изправи до него и ха да го блъсне с товара дръвца.

— Каква тупурдия? — присви очи мама.

— Демек, мъжът ти е в България! — заклати глава Гагачо.

— Чунким ти не знаеш! — злъчно му подхвърли мама. — Нали през тебе минават писмата?

— Викал ви при него.

— Щом знаеш...

— Радваш ли се?

— Радвам се. А ти радваш ли се?

Гагачо помълча, после рече по-тихо:

— Защо не отиде в Мора, ами в България? Та Мора трябва да му е по-мила, че там татко му и дядо му са работили, работил е и той, на училище е ходил в Атина, добро е видял от гърците, говори и пише като грък...

— Той си знае най-добре — прекъсна го мама, отегчена от приказките му.

Понечи да тръгне. Гагачо не се отмести от пътя и пак заговори:

— Ще се изселвате от Върбник, а?

— Щом стопанинът иска.

— А ти искаш ли?

Мама дръзко го изгледа под око и реши да не му премълчи:

— Коя жена не иска да иде при мъжа си?

— Ако може, разбира се... — подметна Гагачо. — Ако можеш да отидеш и ти.

Мама избухна:

— Защо да не мога? Ще отида! Стига да получа парите за път!

Двамата с Дико не се отделяхме от мама и слушахме. За пръв път чувахме мама да говори така ясно за нашето пътуване в България. Какво ли не говореше мама досега... Не е лесно да се тръгне... цяла къща да се остави... имот... да беше си той дошъл вкъщи... А ето пред Гагачо мама направо казваше, че ще заминем. Никакво колебание нямаше в гласа ѝ. Ще заминем! Дали не говореше тъй, предизвикана от Гагачо?

— Не е само до пари, Ильовице!

— А до що?

— А тескере?

— Тескере? Ще извадя!

— Кога го извадиш, тогава ще си говорим — рече през смях Гагачо и най-после освободи пътя.

Мама го проследи с намръщен поглед, докато онзи изчезна в тъмнината към долната чешма.

— Хайде, деца! Сивчо, дий!

От тоя час мама стана друга. Като че нищо повече, не я занимаваше освен мисълта за заминаване. Всеки ден очаквахме вест от

Костур или Лерин, че са пристигнали пари от татко. Дойдат ли парите — ден няма да стоим в село.

Ние с брат ми вече се чувствавахме пътници. Дико все по-често разговаряше с мен за България. В селското училище и особено в класното в Костур той бе научил доста неща. Най ми се слушаше да ми разправя за българските царе, за Никифоровата глава, за хайдутите, за войводите, които са се били с турците, за Априлското въстание, за Христо Ботев. Или пък за Левски, дето ходел всякак предрешен и организиран българския народ, та чак докъм нашите места стигал... Понякога се спираше и мама и даваше ухо на разказа. Заслушваше се и баба, която преставаше да ни намира работа, щом ни види двамата събрани.

У дома се говореше, че при татко ще заминем тримата.

— Ами баба? — викнах аз.

Баба ще остане на село. Нека да идем ние в България, да се настаним при татко, след това ще пишем на баба да дойде. Как така ще затворим къщата и ще тръгнем всички?

Имаше и друга причина. Баба не искаше да остави тета Сотира. След закриване на българското училище в Прокопана тетко Цильо се бе върнал болен. Баба искаше той да оздравее и тогава да дойде при нас в България. Тетко Цильо беше болен от тежка болест и му трябваше време, за да оздравее. Беше много слаб, с бледо, изпито лице и големи тъжни очи. Тъмна рядка коса се спущаше по високото му чело. Ходеше попрегърбен, рядко излизаше, а повече седеше пред портата на слънце с книга в ръка. Баба започна да прекарва деня повечето у тях. Тетко Цильо беше български учител и макар да не даваше на баба да го лекува, баба не се отчайваше и търсеше разни врачки, билки. Ходи и донесе чак от Косинец от оная светена вода. Вечер вареше дома някакви треви и сутрин ги носеше в къщата на тетко.

Един ден още в зори Дико изведе Сивчо от обора и двамата с мама заминаха за Костур. Бяха пристигнали пари от татко.

До вечерта сновях нагоре-надолу из селото. Нийде не можах да се застоя. Хапнахме с баба край огнището и се търкулнах на постелята. Късно съм заспал, защото, когато слънцето ме огря през малкото прозорче и се събудих, очите ме смъдяха, спеше ми се. Ала скочих и се залепих за баба:

— Няма ли ги мама и Дико?

С коматче корав хляб се затичах към долната чешма и взех пътя за Дъмбо. Минах край гробището, достраша ме, но продължих. На Дъмбо се спрях и седнах край път да чакам. Като се уморих да гледам по посока на Въмбел — отдето трябваше да дойдат мама и Дико, — обърнах се към село. Кротко си лежеше то в малката котловинка. Над някоя къща се виеше тънък дим. Пролайваше куче. Тук-там се виждаше някоя жена, момче. Отсреща по Лайца се зеленееха нивици. Под тях се белееше черквата с камбанарията. Долу сред ливадите проблясваше реката. Грабнах шепа камъчета и започнах да замервам една трънка.

— Ей, какво правиш тук?

Дико! Той беше. Бързаше по-напред. След малко се показва и мама, а подир нея и Сивчо с отпуснат оглавник. Ето ги, връщаха се от Костур!

— Мамо!

— Що чиниш тук, чендо?

— Чакам ви, мамо!

Навирах се в нея, преплитах се в краката ѝ. Няма ли да каже мама какво е станало в Костур? Мама вървеше с малко пребледняло лице, ала очите ѝ бяха открити, весели. Не можах повече да мълча:

— А парите, мамо?

— Получихме ги, синко.

Подскочих пред нея:

— Тогава тръгваме за България, нали, мамо?

— Тръгваме.

Откъснах се от мама и литнах надолу по пътя. Може ли радостта ми да се свърже с бавния вървеж на мама и брат ми?

Надали на някой у дома минаваше през ум, че не тъй лесно ще тръгнем за България. Мама, пък и всички мислеха, че най-важното е да получим пари от татко. Пари трябва за тескере, за път. А пътят не е къс. Брат ми каза, че ще минем две държави. Парите бяха у мама, а мъките бяха тепърва пред нас. Ала засега ние още не ги знаехме. Мама забрави и предупреждението на Яни Гагачо. Защо пък ще го помни? Какво ще ни попречи да заминем за България? А в това време много пречки се трупаха на нашия път...

Първата не закъсня да ни връхлети.

ПРЕМЕЖДИЯ

Една привечер по пътя откъм Дъмбо се зададе на кон Яни Гагачо. Яздеше наперен, с високо вдигната глава и лош поглед. Макар конят му да бе потънал в пот и пяна, щом мина долната чешма, гневно го пришпори в слабините. И тъй мина в галоп през селото, покрай нашата къща. Кметът се връщаше от Лерин.

Още същата вечер една грозна вест се пръсна из селото. Българите се скарали с довчерашните си съюзници. Пламнала нова война, наречена Междусъюзническа.

Някои се зарадваха. Може тази война да докара свободата по нашата земя.

— Що щат гърците до Върбник, а сърбите до езерото?

Но имаше трезви хора. Поклащаха глава и казваха:

— Нови кърви ще се леят и пак напусто. Гъркът няма да си иде, нито — сърбинът.

В село стана по-лошо. Освен гръцкия жандар дойдоха и двама арнаути, цели опасани с патрондаши, ремъци, кюстеци... Говореха гръцки. Тръгнаха изпъчено по уличките и както през турско, искаха кокошка и бурек. Щом се мярнат белите им дрешки, и хората залостваха вратите.

Дядо Гюро не се стърпя и веднъж им викна в лицето:

— Довчера бяхте пазванти на турците, сега на гърците.

Добре, че не го разбраха — можеше да си изпати старецът.

Беше лято. Нивите узряваха. Хората бяха готови със сърповете. Още от първата ръкойка в бакрачето ще заври прясно жито. Ала мина през селото Гагачо със своите арнаути:

— Никой да не излиза по къра!

Бояха се гърците да не се появят комити и ударят войските им.

— А какво ще дадем на децата? — викаха жените от портите.

— България ще ви прати! — отвърщаше Гагачо със смях.

Жените сновяха по уличките, събираха се на групи, грозно се вееха краищата на тъмните им кърпи, викаха, заканваха се. Ала по

пътищата за Крестна, за Превалите, за Дъмбо вардеше по един въоръжен арнаутин. Гладът нападна селото. Хората чакаха с нетърпение да се зачервят класовете, та да сварят, да счукат. От тая лобода и киселец на децата се подуха коремите.

Свърши се в нощвите нашето брашънце, което мама икономично харчеше, колкото да ни залъгва. Но като че за това не мислехме. Та нали щяхме да заминем за България? И мама кълнеше новата война, която ни затваряше пътя.

Кой знае какъв щеше да бъде краят, ако войната не свърши бързо. Кметът вдигна запрещението. Хората се юрнаха по пътищата. Първо да се прибере храната от нивите. Всяка вечер дворищата се огласяха от чукане. В чутура ли, в какво ли, но жените все намираха как да счукат зърно, та да замесят нещо. Котлетата задимяха от варено жито. Да се утоли гладът, после хората ще мислят за вършитба, де са, що са...

Бяхме ожънали Превалите, когато една сутрин мама и Дико тръгнаха за Лерин. Не ги усетих кога бяха излезли. От баба научих, че тръгнали още по тъмно. Мама отиваше в Лерин, за да извади тескере за България.

Повъртях се край баба, опитах се да й насека дръвца, донесох вода от долната чешма, веднъж с борилото веднъж с бакрачето и стомната. После излязох към селото. Беше тихо. На някои гумна бяха струпани снопи, но още не вършееха. Чакаха да се поопече зърното.

На средището по-големите момчета играеха на цинглия. Малките като мен зяпаха наоколо. Цинглия — това е играта „челик“.

— Пазете се! — викаха играчите при всяко замахване на тоягата. — Ще пернем някого!

Аз се доближавах все повече. Играеха връстници на брат ми. Просто не разбрах как дойдох до самия играч, който в момента замахна с тоягата. В следващия миг краят на тоягата ме лизна по главата. Извиках. Играта се прекъсна, момчетата ме заобиколиха. С две ръце стисках удареното място. Всички помислиха, че са ми извадили окото. Уплашиха се, утаиха се.

— Махни си ръцете! — чувам да вика някой до мен.

Аз не плачех. Стоях изтръпнал, онемял. Но като видях кръв по ръцете си, ревах.

— Нищо му няма. Нали виждаш, че не е окото. Пукната му е веждата.

Аз се наведох, разбутах предните и хукнах. Ала, кой знае защо, не към дома, а към тета Депини. С плач отворих портата, с плач изтичах по правата стълба.

Като ме видя с кръв по лицето, тета изохка уплашено:

— Кой те удари?

— На цингल्याта...

Грабна ме под мишница, вмъкна ме в стаята и се залови да ме лекува. Ох, как ми засмъдя от ракията, с която поля раната! Започнах да се дърпам, да рева.

— Нищо ти няма, нищо ти няма — успокояваше ме тета.

На стената висеше кръгло огледалце. Взех да въртя глава пред него. Намерих се смешен с бялата превръзка, която опасваше главата и закриваше лявото ми око. В свободното ми око блесна закачливо пламъче. Изведнъж удареното място на веждата престана да ме боли толкова силно.

— Тето, така ли ще ходя?

— Някой и друг ден.

Изпрати ме до долу.

— Майка ти я няма, ти трябва да мируваш.

Заобиколих средището и влязох в нашия двор. Баба се завайка, като ме зърна с превързана глава. Изскочи и стринка Гелка.

— Нищо ма, бабо, нищо!

— Очето ли бре, чендо?

— А, не, не, бабо! Малко отгоре...

— Като те види майка ти! — поклати глава стринка.

С това премеждие мина денят. Следващият ми се видя тежък. Днес трябваше да си дойдат мама и Дико. Още по ранина пристигна тета Депа:

— Я да те видя!

Двете с баба се надвесиха над мен. Превръзката беше се залепила. Заляха я с ракия. Сълзи изскочиха от очите ми. Но този път не трепнах, не охнах.

— Ще ти мине — рече баба, — но ще ти остане белег на веждата, че е дълбока раната. Ще помниш като малък що си лудувал...

Тя се порови на рафта и отвори малка кутия:

— Благ мехлем.

Тета ме придържаше, докато баба ме намаза и превърза.

— Леле, като те види довечера майка ти...

Знаех, че мама ще ми се кара, дето се навирам при големите момчета. Може и да ме цапне. Но затова не мислех. Гледах кога час по-скоро ще се върне мама от Лерин. Очаквах, че първите й думи ще бъдат — утре тръгваме. Така просто си представях всичко. Та нека ми се кара, да ме шляпне, нали заминаваме за България?...

Не се изморих да зяпам към Дъмбо.

— Няма ги, бабо!

— Нали ги чакаме довечера? Па може и утре да дойдат.

— Защо утре ма, бабо? Довечера ще си дойдат!

Не можех да си представя, че ще замръкна без мама и Дико.

Дълго се въртах тая нощ в постелята, та и на баба не давах да спи.

— Бре ти няма ли да мирясаш?

Исках, щом затворя очи, и сънят да ме грабне. И отворя ли ги, да видя надвесени над мен всички. И да чуя гласа на мама:

— Ставай, тръгваме за България!

В стаята беше тъмно. Огънят бе загаснал в огнището. И дръвцата трябваше да се пестят. Не можеше вече да грабнеш брадвата и да сечеш в корията. Баба не палеше и кандилото, защото нямаше масло. Двете прозорчета се синееха. Това бе всичко, което се мержелееше в стаята. Не бях сам, усещах гърба на баба, ала не можех да заспя. Взирах се към другото прозорче, напругах слух. Няма ли да лавне куче, да се понесат наблизостъпки, да ревне магарето... Стъпки долавях, но те бързо изчезваха.

Трета нощ спяхме с баба сами. И още две нощи спяхме сами. Стринка Гелка беше все около нас, но и тя не знаеше какво да ни каже. Нямаше ден да не мине към нас вуйна Кольовица, тета Сотира, тета Депа. Идваха и съседи, по-далечни. Та кой не знаеше, че се тъкмим за България и че мама е отишла в Лерин?

Чак на шестата вечер пристигна мама с Дико. Добре чух как скръцна портата.

— Мамо, Дико!

От двора се понесе радостният рев на Сивчо, скимтенето на Мурджо.

— Ето, бабо!

Вратата се отвори. На прага беше мама. Баба ровна в огнището. Бликнаха пламъчета и осветиха маминото лице. Никога досега не бях виждал лицето на мама така потъмняло и унило, с очи хлътнали и засенчени. Дори и когато бягахме към Корбец, очите на мама грееха. Спуснах се и обвих коленете ѝ:

— Мамо!

Тя притисна главата ми, докосна с грубата престилка незаздравялата рана, залютя ми, ала не извиках. Беше ми тъй добре, че мама се е върнала:

— Илице, що сторихте? — попита баба.

— Нищо, мамо — отлепи мама стиснати устни. — Нищо.

Мама ме поведе към огнището и тежко се отпусна на рогозината. Побутна главните. Аз засиях на червената светлина.

— Какво е това? — извика мама.

Раната сълзеше над веждата. Мама хвана главата ми, вгледа се в мен, примижа:

— Кой те удари? Боли ли те?

— Хич ма, мамо! Мина ми! Нали ма бабо, ми мина?

— Като на кученце — рече баба тихо.

— Едно пръстче по-надолу, и да ти извадят окото! — изстена мама. — Да не те остави човек, все ще направиш някоя беля.

Нацупих се. Идеше ми да заплача. Та кога съм правил бели? Но веднага ми мина. Имаше да се мисли за нещо много по-важно. Мама каза — „нищо“. Какво значи това? Няма ли да заминем при татко в България?

Влезе брат ми. Изгорял на слънцето, прашен.

Остави дисагите до менците, наведе се да си развърже опинците.

— Чендо, що сторихте? — загрижено попита баба. — Майка ти мълчи.

— Не ни дадоха тескере, бабо.

— Кой бре, чендо?

— Гърците.

Баба се извърна към мама. Мама гледаше в огнището, мълчеше.

— Сборвай, невесто!

— Що знаят гърците в Лерин — проговори най-после мама, — ако не ги подучват гъркоманите...

— Тъй си и знаех — рече баба. — Пуси тия Гагачовци!

— Яни беше в Лерин — подзе мама, тихо, някак несвойствено за нея. — Няма да ви пуснем — рече. Защо? Така... Няколко дена се въртахме в гръцкото управление. Не ти дават отговор — защо? Еднаж Яни се изпусна, та рече — защо мъжът ти не си дойде, ами остана в България? Защо не отиде в Гърция, нали знае гръцки по-добре от мене?... Разбрах всичко и рекох на Дико да ставаме и да се връщаме във Върбник.

Баба помисли, па рече:

— Пари са ви искали, пари...

— Какви пари ма, мамо?

— Как да не разбереш ма, Илице? — поизвиши глас баба. — Ами рушвет!

— Ах, сърце да ги изпие! — прокълна мама по обичая. — Грош няма да им дам!

— Бабо, да знаеш какво надума мама на Гагачо! — обади се брат ми и пристъпи бос към огнището. — Чудя се как не ни затвориха.

— Та да мълча ли бре? — викна мама и отново видях да пламват позагасналите й очи. — Защо не ни пускат? Убивали ли сме, крали ли сме, що?... Пак ще отида в Лерин!

— Мамо, и аз ще дойда.

Дико се изсмя:

— А, щом те видят тебе, одма ще ни дадат тескере!

— И Бони ще дойде! — рече мама твърдо. — Всички ще тръгнем!

Още на следния ден се убедих, че не в яда си мама каза, че ще заминем всички. Тя повтори това и пред тета Депа, и пред стринка Гелка:

— И да ни върнат, пак ще отидем!

У мама сякаш бяха се възродили всички сили на онази македонка, която животът бе научил да бъде твърда, да понася негодите и да не отстъпва... Мама разбираше, че правото е на наша страна, и не мислеше току-тъй да се предава. Опора ѝ беше тета Депа.

— Ще идеш, Търпено, с децата. Па нека тогава ви върнат!

Започнахме да се стягаме за далечен път. Не ни изплашиха и думите на кмета. Срещнал бе Гагачо вуйна Кольовица.

— Чувам — рекъл, — Ильовица ще потегли за България с децата. Кажи ѝ — да не си прави труд и харч. По-далеко от Лерин не

ще иде...

— Ще видим! — махна ръка мама.

Баба сновеше из двора, влизаше вкъщи, в обор, въздишаше. Тя май не бе съгласна мама да замине с нас за Лерин, докато работата не е „опечена“.

— Какво ще правиш, невесто, с две деца в тоя град? Ами ако там трябва да висите с дни, със седмици? Ще си изядете парите за по път!

Във всяка тукашна къща думата на старите е закон. Свекървата е, която се разпорежда. Не беше по-другояче и у нас. Само че мама беше много работна и цялата къща лежеше на ръцете ѝ. Не чакаше баба да нареди кога да се изоре, де какво да се засее, кой ден да се заколи прасето.

Баба беше от по-друг род, от „търговски“, както самата тя казваше. Не бе научена много на кърска работа. Едно обичаше баба — да ходи на пазар до Билища, до Костур. Особено когато е била по-млада. От всеки пазар тя донасяше разни шекерчета, локум, сушено грозде, смокини... Спастряше ги нейде и после си ги вадеше едно по едно. Това ѝ бе останало от Мора, когато бе живяла при дядо и татко.

Намесваше се баба вкъщи, когато ще се прави сиренето. Тя приготвяше два вида сирене. Едното беше от бито мляко — за нас, — а другото, с маслото — за гости и за... баба. Това сирене се казваше есенско. Правеше го баба в първите дни на септември, когато овчето мляко е най-гъсто, най-маслено. Когато баба ми даваше да кусна от това сирене, премалявах. Нямаше нищо по-сладко от това есенско сирене. То имаше дъх на масло, дъх на орехи, дъх на поляна с много билки. Достатъчно бе да сложиш на голям залък една шушка от него, за да се разтопи коравият хляб в устата ти. Не че нямаше хубав вкус и другото, битото сирене. Имаше. Ала къде бе есенското... У нас всичко бе ароматно и сладко. И хлябът няма значение от що е замесен — дали от пшеница, ръж или царевица, — и млякото, и подквасът — както казвахме на киселото мляко, — и зелето, и туршията, и месото, и черешите, и гроздето, и орехите... И трева да откъснеш, и бледозелена букова шума... Да ядеш овча печеница, да ядеш бурек или зелник... Когато се коли прасе — цялото село знае. Кой няма да се нареди на софрата, за да опита пържените дреболии. По нас прасето не се пърли на огън, а се одира. Кожата трябва за опинци. Сланината пък е тънка, повечето с месо. Цялото прасе се нарязва и посолява в качета. От

дреболиите и кръвта се правят луканичета с праз и лук. През зимата, провесени на тавана като дебели въжета, примамват нашите очи. Когато ръженът, нанизан с парчета месо или луканичета, се завърти над жаравата в огнището — не къщата, цялата махала мирише приятно, примамливо, цялото село...

Би могло да се очаква, че баба ще застане твърдо като свекърва и не ще позволи да заминем. Тя бе недоволна от това приготвяне на мама, но не можеше да се реши да каже — не! Та нали и тя е била млада, нали и тя с трепет е очаквала да бъде извикана в Мора? Баба искаше да бъде сигурна, че като ни отведе мама в Лерин, няма да се върнем назад. Ала и нищо не предлагаше какво да се направи. Тя не посмя да каже на мама да даде рушвет. Как се дават така сухи пари? По нас парата беше много скъпа. Пара виждаха само онези къщи, които имаха близки в чужбина. Нямаше тук от що да спечели. Каквото даваше земята, не стигаше за нас. На пазар отиваха селяните не да продават, а да купуват. В девет възела връзваше стопанката парите и вадеше грош по грош само за най-потребното — за сол, за газ, за памук за тъчене на долни дрехи, за кърпи, за сватба, за училище... Трябваша пари и за доизкарване на годината — жито от Дряново и Търново, прасенце от Бесвина за тамазлък... Ще умре добитък — пак пари...

И сега да дадем подкуп на гъркоманите? Никой не можеше да посъветва мама да направи това.

СЯНКА ОТ АМЕРИКА

Получи се ново писмо от България. Какво ни пишеше татко? Брат ми го нямаше дома — с връстници беше по къра. Но чака ли се да дойде Дико, и тогава да узнаем какво има в писмото?

— Сине, тичай за Диманка!

Писмо от България! Сърцето ми биеше лудо. И не толкова от препускането към Горната махала, колкото от самото съществуване на това писмо. Ах, защо не знаех да чета! Завиждах на брат ми и на всички други, които бяха ходили на училище. Е, знаех някои букви, но това бе нищо. Защо Дико не ме научи?

Писмото лежи в скута на мама, а ние не знаем какво пише татко! Може да ни пише за нашето отиване в България? Татко ни пита — защо още се бавим? Татко е далеч — той не знае нищо за нашите мъки. Дико веднага беше му отговорил, че ще тръгнем за България. А ние сме още тук и кой знае докога ще бъдем тук! Може татко да е узнал по някакъв начин за пречките, които ни правят. Той ще ни научи как да постъпим. И навярно тъкмо за това ни пише в писмото, а ние не знаем — няма кой да го прочете вкъщи.

Заварихме с Диманка мама и баба кукнали до огнището. Откога не бях виждал мама да седи без работа, тъй сгушена, занемяла до баба. Мама стискаше устни да не заплаче, а зачервените очи на баба ронеха тихи сълзи.

Диманка извади белия лист и като го преобърна веднъж-дваж, започна бавно и плавно да чете:

„Получих писмото ви и научих, че при мене ще дойдете тримата. Много се израдвах. Стана ми много мъчно за мама, но се утешавам, че тя ще дойде по-късно при нас.

Сега трябва да ви пиша за нещо, което не знаете. То много ще ви натъжи, но няма как, по-рано или по-късно,

все ще го узнаете...”

Тук гласът на братовчедката потрепери. Диманка се смути и прекъсна четенето.

— Що пише чендото? — изхлипа баба. — Ах, Ильо, Ильо! — занарежда тя. — Що ти се стори, чендо на мама?...

— Чети, чети, Диманке — рече мама с устни и лице без кръв.

Аз уплашено се свих в краката на мама и замрях. Почувствувах изстиналата майчина ръка да минава по главата ми.

Диманка продължи, като се запъваше:

„Миналата година в Америка ме сполетя голямо нещастие. Както работех над машината, една стружка отскочи и ми влезе в окото. Отидох да се церя. Мислех, че белята е малка, а тя излезе голяма. Извадиха ми окото...”

— Ах, чендо! — писна баба. — Окьоре, чендо на мама, по тая пуста Америка! — замята се насам-натам и се похлупи върху мама.

Мама все още мълчеше със стиснати устни. После зейна, ала глас не излезе от гърлото ѝ. Очите ѝ бяха се впили в лицето на тета Депа, която току-що беше влязла. Сякаш от по-голямата си сестра очакваше помощ.

Тета бледнееше, очите ѝ премигваха овлажнени и сетне рече:

— Кое то е станало, не може да се върне... Върви ли реката назад?... Писано му е било на Ильо да се измъчи.

Думите на тета като че отприщиха нещо в душата на мама. Зарида — тежко и дълбоко, — така както ридее тукашната жена мъченица, когато я сполети нещастие. И нареждаше мама за своя живот на самотница.

— Шестнайсет години съм омъжена за тебе, шестнайсет денове не си бил при мене... Ако не си в чужбина, си комита... Де не те прати тоя наш тежък живот! В Мора ли не беше, в Анадола ли, в България ли не беше, та в тая пуста да остане Америка отиде! За майка, за ченда, за къща окьоре, Ильо Как ще те видя, мъжо?... Как ще видиш чендата си? Боне, татко не те е виждал, а как сега ще те види?... Ильо, защо не

пишеш — гледаш ли, или цял окъоре?... Ах, Ильо, вреден стопанин, мъж като топола, ах, Ильо, защо ни изгоре?...

Тета се наведе над мама, като изтриваше сълзите си:

— Търпо, не така. Че Ильо не е умрял? Нито е окъорен. Нали ви пише писма, нали ви вика в България? Човек без очи пише ли, работи ли, вика ли невеста и ченда?...

Тя погледна към Диманка, която стоеше като онемяла, с треперещо писмо в ръце:

— Чети, щерко!

„Сега съм с едно око, но си виждам добре. Отначало ми беше трудно, но свикнах и сега, все едно че съм с двете си очи. Напуснах фабриката или по-право ме изпъдиха, нямаха нужда от мене. Тук не държат хора на работа с едно око. В Америка нямат милост към човека. Изхвърлиха ме на улицата и пет пари не ми дадоха. Много пари потроших, докато се церях в болницата. Парите не жалих, че къорав човек за де е. Оздравях. Залових се за друга работа, полека. Така карах, докато реших да замина доброволец във войната. Вече ви писах в по-прежно писмо, че поради окото не ме взеха във войската.

Мамо, невесто, ченда, това трябваше да ви пиша, за да знаете. Това е всичко. Правете, струвайте, но тръгвайте по-скоро. Не ми се живее тъй самичък.“

Мама промълви:

— Пуси наш късмет.

— Търпо, има и по-лошо — рече тета. — Чу писмото — не е толкова черно.

Мама тежко се изправи, въздъхна с цяло тяло, пристъпи към полицата. Там в една кърпа пазеше завити татковите писма. Мама беше неграмотна, като всички жени на нейната възраст, тъй като в нейно време само момчетата пращали на училище. Понякога мама караше брат ми да ѝ препрочете някое от тия писма, слушаше и тихо ронеше сълзи. На два-три пъти бях сварвал мама да седи край огнището с писмата в скута. Вадеше писмата от пликовете, въртеше ги

на ръце и нещо си шъпнеше. Навярно тя познаваше всяко писмо кое отде е, знаеше ги наизуст. В тези писма бе заключена душата на мама, нейният живот, миналото и може би бъдещето... Когато лани бягахме за Корбец, първото, което грабна мама, беше това малко вързопче. Пъхна го в пазвата и не се раздели с него.

И сега мама взе вързопчето като нещо много крехко, внимателно разтвори кърпата и постави новото писмо на татко при другите. Когато се извърна, стори ми се, че виждам една друга мама. Не, виждах пак същата моя мила майка — работна, силна, корава. Сълзите ѝ бяха изчезнали и очите ѝ гледаха пак запалено, упорито.

И започна да се разпорежда:

— Дико, нацепи дърва! Боне, тичай за вода!

На сутринта отидохме на Лапища. Царевницата беше за бране. Окършихме кочаните. Изронихме зърната, напълнихме торбите. След някой ден мама натовари магарето и замина на воденица.

В село нямаше воденица. Върбчени, пък и от още няколко села, мелеха във Въмбел. Воденицата беше в пролома на път за Смърдеш. Една каменна къщурка, затулена от кичест орех. Поляната пред воденицата не оставаше пуста. Все ще се намерят по две-три мъски или магарета, докарали торби с пшеница или царевница. В пролома течеше буйна река, чийто шум огласяше околността. Два камъка се въртяха в тая воденица и кречеталото се мъчеше да надвикне гласовете на реката.

Неведнъж бях идвал с мама тук. На поляната се събирахме по десетина деца. Весели бяха тия часове на воденицата. Най-напред се струпвахме над двата кръгли камъка, които безспирно се въртяха. Побелявахме от паспал и не се махвахме, докато не ни изгонят. Воденицата я държеше стрико Ването. Стар човек, попрегърбен, с вечно побелели мустаци, вежди и капа. Беше тих и затворен, мълчаливо си вършеше работата. Край него се въртяха жени, ние, децата, ала той ни един път не подвижна, че някой му пречи. Та не стрико Ването ни пропъждаше, а нашите майки. Ние побягвахме навън и като се провирахме между мъските и магаретата, започвахме да се гоним, да се прескачаме...

Очаквах и сега мама да ме вземе на воденицата. Поех оглавника на Сивчо, тръгнах напред, до мене Мурджо.

— Ти се връщай!

— Мамо, нека.

— Помагай на баба си!

Лицето на мама беше строго и аз не посмях да настоявам.

А как ми се искаше този път да ида на воденица! Та нали след някой и друг ден ще потеглим за България? Трябваше да ме вземе мама, за последен път. Имаше да се похваля на стрико Ваньо, на децата, които щях да видя там! Заминаваме при татко в България! Мама отмина с натовареното магаре и скоро се скри зад къщите към Долната махала. Почаках да се покаже по пътя за Дъмбо и тогава се прибрах. Върнах се оклюмал. Баба ме зърна и не ме остави да тъгувам — накара ме да ѝ нарежа ситно-ситно тънки вейки за подпалка.

Мама се върна не вечерта, а още по слънце. Имало само две-три жени. Брат ми насипа брашното в едната преграда на хамбара. Баба бе осигурена за през зимата. Пък и за пролет щеше да има. Повече не ѝ трябваше. Затопли ли се времето, и баба щеше да тръгне за България.

ЗАМИНАВАМЕ!

Най-после дойде и този ден. Заминаваме за България.

Снощи до късно у дома се извървя, кажи-речи, цялото село. Хората идваха да си поприказват с мама, да съобщят нещо на свои близки, които отдавна бяха в България. Други заръчваха мама да пита татко за техни люде, които работеха в Америка — виждал ли ги е и кога, как са, здрави ли са, няма ли да се приберат във Върбник, или и те ще отидат в България. Всяка жена би предпочела да иде в България — наша родна страна, — а не в тая далечна и неизвестна Америка.

Мама през тези последни дни много отслабна. Лицето ѝ се удължи, потъмня, очите ѝ хлътнаха, още повече изтъняха загорелите ѝ устни, сукманът ѝ стана широк. Не подвиваше крак и все нещо вършеше. Не я виждах и в постелята и ми се струваше, че тя изобщо не ляга да спи. От цялата нея лъхаше тревога. Види се имаше защо. Та мама щеше да тръгне с нас в неизвестност! Ще успее ли да извади тескере от Лерин? Ето за какво си приказваха мама с тета Депа и баба.

— Ами ако Гагачо пак се изпречи на пътя ни?

— Па, Илице, кой те гони? — сопна ѝ се баба. — Не тръгвай!

Не, нямаше вече връщане назад. Мама беше прибрала онова, което щяхме да вземем с нас. При това не само от село, а и от близките села знаеха, че отиваме в България. Дойдоха да видят мама и от Въмбел, и от Смърдеш, и от Лобаница, и от Косинец... Не, ще вървим в България! Нямаше какво много да носим с нас. Та всичко онова, което бе стопанисвано, след като къщата изгоря през Илинденското въстание, бе ограбено в Балканската война. Едно денкче направи мама, някоя и друга дрешка, взе да прибира и някое бакърче.

— Мамо — намеси се брат ми, като гледаше в ръцете на мама, — защо ти са тия парцали, тоя бакър?

— Кой бре? — извика мама ядосано. — Кой парцали?

— Те тия, които диглиш сега. Да не мислиш, че татко на тия парцали е останал?

Мама го изгледа продължително, сведе очи и тъй минута-две мълча над вързопа. Дали не е право голямото ѝ момче? Тя посегна и започна да прехвърля старите черги. Въздъхна и рече:

— Що да правя, чендо? Три пъти пълних къщата и ето сега какво е останало! Парцали били... Парцали са — примирително добави тя и на уморените ѝ очи се показаха сълзи. — Като няма други? А така ли да идем при татко ти с празни ръце?

Дожаля ни за мама. Спогледахме се с Дико. Брат ми се наведе да помогне на мама да скъта денкчето.

Не помня дали мигнах през тая последна нощ под покрива на старата родна къща. Прозорчетата едва се белееха, когато скочихме от постелята. Мислехме да тръгнем още призори, ала докато излезем от портата, слънцето изскочи над Дъмбо.

Тая сутрин ми се стори, че цялото село е станало по-рано. Отвсъде се чуваше говор, порти се отваряха и затваряха. Скоро дворът ни се изпълни с изпращачи. Тета Сотира с шише в ръка черпеше гостите по чашка ракия. Мама влизаше, излизаше — пъргава, стегната, неуморима. Мъската на тета Депа беше натоварена. Братовчедът Христо поиска да ме качи горе. Аз се задърпах. Голям съм, ще вървя пеша!

— Остави го — рече тета Депа. — Нека да повърви. Като се измори...

Най-после натоварената мъска мина през портата, водена от Христо. Излезе баба, тета Депа, всички изпращачи. Само мама и Дико още се въртяха из къщи, по двора. Мама вече не можеше да се сдържи и тихо ронеше сълзи. Мяташе се насам-натам, хващаше едно, оставяше друго, взираше се на вси страни и се прощаваше с досегашния си живот... Спусна се горе в градината, върна се, вмъкна се в обора, налетя на Чернушко и Сивчо, единствените, що имахме. Погали ги, нещо им прошепна. Показа се запъхтяна, с развързана кърпа. Брат ми вървеше подир нея и като че и той мислено вършеше всичко, което правеше мама. Дико искаше да се покаже, че е вече мъж, стискаше очи, ала не можеше да възпре долната си устна, която трепереше като при плач.

А аз? Да си призная, много-много не разбирах какво става. Тогава не мислех, че всичко, което ме заобикаля, го виждам за последен път. Една мисъл ме владееше — татко, България... Но когато

баба се върна и каза да тръгваме, нещо се надигна в гърдите ми. И хващайки се за портата, от очите ми неусетно преляха сълзи. Заплаках без глас, наведох глава и се пъгнах между мама и брат ми, а до себе си усещах горещия дъх на Мурджо.

Дълго се прощаваше мама на Дъмбо. Жените плачеха. Мама застана с лице към село. Утринната мъгла се вдигаше. Покривите лъщяха под лъчите на есенното слънце. Някои комини вече димяха към синьото небе. Мама местеше поглед. Долната махала, чешмата... нашата къща, плевнята... Мама тихо хлипаше. Горната махала... бащината й къща... по-нататък къщата на тета Депа... Барбура... Гореще сивее Лайца, встрани черквата, пътя за Билища... Малка котловина с малко село, ливадите със сребърната лента на реката, която просветва между върбите. Сетне мама прекрачи към гробището. Вчера тя идва тук да се прости, да запали свещ на майчин и татков гроб, ала и сега коленете й се подгънаха...

— Сбогом, Илище!

— Сбогом, невесто!

— Да пишете писмо!

Превалихме Дъмбо, пред нас се показва Въмбел. Баба ме държеше за ръка. Най-близките ще ни изпратят по-нататък. И пътят през Въмбел не е лесен. Роднини, познати, селяни. И пак прегръщания, и пак сълзи.

— Много поздрави на Ильо!

Така е и в Смърдеш. Мама не плачеше. Бяха се свършили сълзите й. И тя вече нямаше сълзи, когато настана минутата да се раздели с баба, с тета Сотира, стринка Гелка, вуйна Кольовица... Те биха искали да продължат и по-нататък, да дойдат с нас до Лерин. Само тета Депа с Христо щяха да ни придружат. Тета Депа рече:

— Доста, връщайте се, няма полза.

Баба ни грабна двамата с Дико, като високо ридаше:

— Ченди на баба, вредни на баба!

— Бабо, ти скоро ще дойдеш при нас — успокояваше я брат ми и се срамуваше от прегръдките й.

После ни прегръщаше тета, стринка, вуйна... Ние бяхме един дом и ето тоя дом се разпадаше. Ще отминем зад онези габъри и нивга няма да се видим. Нито ние ще се върнем във Върбник, нито те ще дойдат при нас в България. И те стояха на пътя, докато се скрихме.

Заглъхна и тъжния лай на Мурджо и всичко мило, свързано с родното ни село.

Отминахме Брезница, влязохме в Рули. Селото беше разположено на един скат, заобиколен с гори, а долу бучеше пенлива река. Пътят беше стръмен.

И тук познати.

— За България? Блазе ти, Ильовице!

Около нас се струпяха жени, деца.

— В Лерин ще стигнете по тъмно. Я да нощувате тука!

Мама и тета Депа се спогледаха. Какво да правим?

— Ще преспите дома, пък утре има бог и ще продължите. Стемна се, имате деца.

Наредихме се около голяма софра, хора като на сватба. Гощаваха ни богато. Кокошка, първоляке, полято със запържени парченца свинско месце. Откога не бях ял така сладко. Напих се от бардучето студена вода и се търкулнах при другите деца на постелята.

Тутакси заспах... Стори ми се, че веднага ме събудиха, защото още ми се спеше. А вече бе съмнало. Утринната виделина изпълваше широката стая. Големите бяха вече на крак. Закусихме попара с мляко и се сбогувахме с милите хора.

ПРЕМЕЖДИЯТА ПРОДЪЛЖАВАТ

Към обяд пред очите ни се провидя Лерин. Градът лежеше наравно, обкръжен с ниви и ливади. Минахме край няколко събрани накуп ниски широки сгради. В двора правеха „талим“ войници, които по униформата познахме какви са. Тета каза:

— Тук беше турска казарма.

— Сега е гръцка — додаде брат ми.

Навлязохме в тясна улица, постлана с груби камъни. От двете страни се редяха малки къщи с дворчета. Кучета прекосиха улицата, изкукуригаха петли. Същинско село ми се видя. Познах Костур и се разочаровах. Друга беше представата ми за този град, за който толкова се говореше у дома. Ала когато повървахме още, улицата се разшири, показаха се големи къщи с дюкяни. Това беше чаршията. Хора се движеха насам-натам, говор, шум. Хората си приказваха български. Тук-таме се виждаше гръцки полицаи или войник, запасан, въоръжен. Един-два пъти преминаха цели команди гръцки войници. Все ми се струваше, че ще се покаже нашият гръцки подофицер от село. Мислех, че всичко гръцко идва от Лерин...

— Търпо, при хана ли ще спрем първо?

— При гърците, сестро. Нека ни видят, че пристигаме.

Спряхме пред голяма сива къща без дюкян отдолу. Братовчедът Христо остана с мъската, а ние всички влязохме вътре. Отначало полицаят не искаше да ни пусне всички, а само мама. Но като видя, че настояваме, остави ни, като посочи де да влезем.

— Знам, знам — рече мама и ни поведе. Нали тя бе идвала вече?

Озовахме се в голяма стая. Около масите седяха военни хора. Щом влязохме, всички вдигнаха глава. Някой позна мама, защото извика:

— А, ти пак ли дойде?

Останах удивен. Беше в гръцки дрехи, а заговори на български. Брат ми пошушна:

— Този е гъркоманин.

Разбрах — българин, който се гърчее и е на гръцка служба. Той се извърна към другите военни и започна да им обяснява нещо. Като свърши, гъркоманинът пак погледна към нас. Най-много гледаше мама. И пак попита:

— Защо дойде?

— За тескере — отвърна мама, като дишаше тежко.

— Кой са тези другите с тебе?

— Чендата ми.

— А жената?

— Сестра ми.

— И тя ли ще бяга в България? — Гъркоманинът се подсмихна, бялнаха се зъбите му. — Дигнете цялото село!

— Дойде да ни изпрати с мъската — рече мама и пребледня. Почувствува мама, че и сега ще бъде трудно.

— Е, какво искаш?

— Тескере за България.

Гъркоманинът се понадвеси над масата, очите му засвяткаха:

— Не пускаме в България.

Тета, която досега мълчеше, излезе пред мама:

— Коя е причината да не пущате сестра ми да иде при мъжа си?

Гърците заговориха помежду си тихо, като поглеждаха ту мене, ту брат ми. Гъркоманинът нещо им говореше, ръкомахаше и единствен той повишаваше глас. Като че само той беше против нашето заминаване. Слушах, без да разбирам нещо. Огледах стените. Те бяха украсени с някакви картини. Виждаха се мъже във военни униформи, с накичени гърди, със завити мустаци.

Най-после гъркоманинът махна с ръка и рече:

— Елате другиден.

Мама искаше да му възрази, ала тета я дръпна за власеника:

— Не ги люти. Да излезем.

На улицата тета подзе като на себе си:

— Гъркоманинът ще иска рушвет.

— Няма да получи! — извика мама. — Ильо окото си извади за тези пари! — Гласът ѝ затрепери.

Мама ни заведе в хана. Държеше го българин от околните села. Човек средна пора, в черни шаячни дрехи, препасан със синя престилка и с капа на глава. Позна мама:

— Е, невесто, ще тръгнете ли за България?

— Не ни пускат — отвърна мама унило, със стиснати устни. — Има ли де да нощуваме, па утре ще видим.

Введе ни в широка стая с нарове, застлани само с рогозина. Току-що бяха влезли две жени и се настаняваха на единия нар. Щом дойдоха Христо и Дико, мама отвори дисагите и седнахме да хапнем. Царевичен хляб, захлупец с извара, лук... Докато ние, момчетата, ядяхме бързо и лакомо, мама и тета едва топяха залците ронлив хляб в изварата и с мъка преглъщаха.

Дико и Христо скочиха:

— Ще излезем.

— Да се не загинете? — рече тета. — Въртете се наблизо.

Стъмни се. Влезе ханджията и запали газената лампа на стената. Сенките ни се замяха насам-натам. Мама и тета бяха се разприказвали с двете жени. И те бяха облечени в сукмани, извезани на гърдите с червени и тъмни шарки, като у мама и тета. Идвали от село Върбени. Я, Върбени! — си казах наум. Като нашето Върбник. Дошли да се жалят — взели им гърците овцете.

— Кой зачита за нещо българина? — каза мама, като поклащаше глава. — Вас ви взеха овцете гърците, нас пък — турците... От вси страни ни оголват. Тръгвам при мъжа с празни ръце.

Христо и Дико се втурнаха възбудени:

— Видяхме Яни Гагачо!

— Де бре?

— На чаршията.

— А той?

— Спря ни и ни попита какво търсим в Лерин.

— Ами вие? — попита мама и зачака с втренчени очи.

Братовчедите се спогледаха.

— Казахме, каквото си е — отговори брат ми. — За тескере...

— А той?

— Той помисли, па рече: нека ме намери майка ти.

— Ах, кучето! — извика мама. — Той ще ни изяде пътя! Пари ще иска!

Легнахме да спим. Дълго се въртахме на нарите. Под нас рогозините съскаха. Жените продължаваха да говорят помежду си. Едни на други си даваха съвет, окуражаваха се. Всяка пресмяташе

парите си, всеки грош им бе скъп. И едните, и другите разбираха, че тук трябва пари да пръскат. Мама държеше на своето — никому нищо няма да даде. Още повече сега, като знаеше какво бе станало с татко. Затуй цяла трепереше в постелята, като казваше:

— На Ильо окоето му извадиха тия пари! И аз да им ги дам?...

Мама нямаше търпение да чака да мине един ден, та тогава да идем в полицията. Щом станахме, извика:

— Да вървим!

Пак трябваше да убеждаваме стражаря да ни пусне. Озовахме се в същата стая и заварихме познатите вече хора. Гъркоманинът сърдито ни посрещна:

— Казах ви да дойдете утре!

Мама не помръдна. Само потъмнелите ѝ очи се свиха:

— Какво ще правим цял ден в тоя град?

— Каквото искате! — И ни посочи вратата.

Прибрахме се в хана мълчаливи, натежнели.

— Един човек ви търсеше — съобщи ни ханджията. — Щом излязохте, и той дойде.

— Кой беше?

— Бил от вашето село, Яни се казвал.

— Ето кой бил! — ахна мама. — Не е за добро!

Още не бяхме свършили с обяда, когато ханджията влезе в стаята:

— Търси ви вашият човек от Върбник. Чака в механата.

Мама надяна власеника, завърза кърпата и излезе. Дико и Христо се измъкнаха подир нея.

Не се мина много време, и те се върнаха. Маминото лице гореше, очите ѝ изпускаха огън:

— Гагачо му с Гагачо!... Нали ти рекох — искаше пари! Уж не били за него. Искал ги този, що давал тескере — полицаят!

Мама се отпусна на нара, замълча.

— А ти? — тихо попита тета.

Мама на часа избухна:

— Аз да му дам пари? Ильовите пари? Пари не давам — рекох!

Христо развеселен, се обади:

— Помислих, че тета ще го цапардоса.

— Заплаши ме, че няма да ме пусне. А аз му викам — все един ден ще заминем за България!

Мълчахме. В стаята стана тихо и здрачено. В единственото прозорче се стичаха водни браздулици. Навън валеше. Почувствувах студ, умора и се присламчих до мама. Налегна ме сън...

Когато отворих очи, газената лампа светеше на стената. Прозорчето не барабанеше — дъждът бе спрял. Мама и тета си говореха досам главата ми. Вратата се отвори — влязоха Христо и Дико.

— Да вечеряме — каза мама.

Брат ми разви пакета. Купил беше сушена риба. Солена, жилава. Но след изварата, която ядохме два дена, тя ми се видя от сладка по-сладка.

На другия ден отново се озовахме в познатата стая на полицията. Не щеш ли, на вратата се сблъскахме със самия Яни Гагачо. Изглежда ни свирепе и отмина в притъмнения коридор. Знаехме си отговора, който щяхме да получим след малко.

Този път гъркоманинът беше сам в стаята. Сякаш ни очакваше, защото ни посрещна очи в очи. Аз се притиснах между мама и тета. Дико и Христо минаха по-напред, свъсени, наежени. Гъркоманинът долови напрежението им, измери ги, па извика:

— Какво се ежите бре, паликарета?

— Деца — рече тета, поуплашена да не се случи нещо лошо на двамата.

— Да не ставате комити, а?

— Ако така ни мъчите! — изпусна се мама.

— Кой ви мъчи? Сами се мъчите!

— Защо не ни пускате в България? — извика мама.

— Ще ви пуснем... Но трябва да платите!

Мама се спусна към бюрото му. Беше отново кипнала:

— Гагачо ли те подучи така?

— Кой е този — Гагачо?

— Тоя, що излезе оттука!

— А, кир Яни ли? — Гъркоманинът се облегна назад на стола. — И на него трябва да дадете, че той най-много настоява да ви пуснем.

— Вие... вие сте обирджии! — извика мама. — Вие...

Гъркоманинът скочи:

— Вън! Вън!

Поскитахме мълчаливи. Не ни се поглеждаше ни в дюкяни, ни в хора. По-шумен беше Лерин от Костур. И сега, дето се обърнеш — войници, войници...

— Преди турски войници, сега гръцки — рече тета.

Още три дни се въртахме в Лерин. През тези дни тета на два пъти сама ходи в полицията. Втория път в стаята завари и Гагачо. Противно на мама тета искаше да действа тихо, примирително. Ала и на нея направо ѝ казаха — пари. Пари на двамата — на гъркоманина и на Яни. Иначе — няма тескере, няма България.

— Защо ни е това тескере, като няма да има с що да пътуваме? — викаше мама в ханджийската стая.

— Мамо, с пари ли се ходи до татко?

— Какво знаеш ти бе, пърле? — ядосано ми подхвърли брат ми.

— Зная! — отвърнах и брадичката ми потрепери от обида.

Знаех, че ни пречеха да заминем за България. Знаех, че няма да идем при татко. Та малко ли е това? Какво друго трябваше да зная през тези дни, когато лежахме по нарите в стаята на хана, когато уморено се тътрехме по калдъръмените улици на Лерин, когато тревожно стъпвахме от крак на крак в полицейската стая? Нямах да заминем за България! Нямах да видим татко! Мислех, че няма друго момче като мене, което още да не е виждало татко си...

Стресна ме гласът на мама:

— Утре рано се връщаме!

ТУК НЕ МОЖЕ ДА СЕ ЖИВЕЕ

Още на другия ден от нашето завръщане от Лерин мама занарежда на Дико:

— Пиши писмо на татко ти. Пиши му всичко. Да знае как ни мъчат гъркоманите, тоя Гагач... Питай го да ни каже що да чиним. Как да идем при него, отде да минем. Всичко му пиши... Пиши му, че повече не може да се търпи, тук във Върбник не може да се живее...

Брат ми се намести на перницата до прозорчето. Снопче светлина разкриваше наведената му глава, белия лист на коляното, писалката. От време на време Дико потапяше перото в мастилницата и бавно изпълваше редовете. Свил се до него, аз не изпусках нито едно движение на ръката му, на устните му, които мърдаха безмълвно. Мама излизаше, влизаше, спираше се над нас, вглеждаше се в писмото, въздъхваше и питаше:

— Това писа ли?... Онова писа ли?...

Когато писмото бе написано, десет пъти препрочетено и най-после затворено в плика и пликът замина, на мама никак олекна, олекна на всички ни. И през следващите дни у дома все за това писмо се говореше. Писмото пътува... Стигнало е до Лерин... Сега е в Солун. С параход ли ще пътува или с железница?... На втората седмица си казахме — писмото е вече в България. Пристига в Пловдив. То е в ръцете на татко. Татко го отваря, зачита го...

Аз не съм виждал татко, но си го представям. Висок, едър, със сини очи и руси мустаци. И си представям този мой татко или като комита — с пушка и патрондаш, — или покачен на една висока скеля с чук и мистрия... Татко чете писмото, свива тежки юмруци, като разбира как ни мъчат гърците... Татко не губи нито миг и сяда да ни отговори. В писмото си той ще ни каже всичко. Татко не може да не знае всичко. Обиколил е цял свят... И той пуска своето писмо. То пътува по същия път, по който е пътувало и нашето писмо до него. И ние очакваме това писмо. То изпълва мислите ни, дните ни.

Ние ще заминем за България. Нищо не може да ни отклони от това решение. Нека само дойде отговорът на татко. Татко ще ни поучи какво да правим. Ала писмото не идва. Всяка вечер, като се съберем около софрата, се питаме с очи — дойде ли писмото?

На втория месец мама пак нарежда на брат ми:

— Дико, напиши на татко си друго писмо. Пиши му, че сме му писали всичко. Питай го защо мълчи и ни остави да теглим. Повтори всичко, което му писа в първото писмо. Пиши му да ни отговори веднага, че не можем да чакаме. Пиши му, че от Гагачовите не може да се излезе на улицата, смеят ни се... Пиши му, че не тяхното, а нашето трябва да стане...

Макар всеки ден да очакваме да се случи нещо и да тръгнем за България, мама не скръсти ръце. С Чернушко и кравата на тета Депа изорахме Превалите, Стрънги, Лапища. Малко пшеница, малко ечемик, малко ръж... А една сутрин се вдигнаха с тета — та чак в Бесвина. Дико и Христо домъкнаха в торбите по едно прасенце за угояване. Нашето излезе чисто и бяло, само на едно краче имаше черно петънце. Развесели се дворът от галено квичене.

В много къщи заквичаха прасенца. Селото взе да се урежда. Гръцко, гръцко, но животът трябва да тече... Събрахме се деца, нарахме торбички и отидохме над Дъмбо в корията. Набрахме жълди за прасенцата. Боричкахме се, ръсихме пътя с жълди, но пак донесохме пълни торбички.

Всеки ден излизах към черквата, до ливадите, и скубех каквато и трева да намирах. Мама я забъркваше с царевично брашно. Прасенцето беше вечно гладно, лапаше и пред очите ни едрееше. Една сутрин, като го завързах с въженце за крака, го изведох над селото. На другия ден с мене дойдоха още две деца с прасенцата си. А по-други ден дойдоха още. Цяла дружина станахме. Прасенцата квичаха, лудуваха, ровеха... Заедно с тях и ние...

НА ГРЪЦКО УЧИЛИЩЕ

Един ден из селото се разчу, че отново е дошъл гръцкият учител. Видели го да излиза от Гагачовите. Ние, децата, се втурнахме към училището. Беше отворено. На единия прозорец се показва самият учител. Гологлав, по риза. До него се въртеше арнаутинът, когото познавахме от пролетта, когато се отвори за пръв път гръцко училище. Виждаше се, че арнаутинът почистваше училището. Разбра се, че училището ще се отваря.

Гръцкият учител ни видя, наведе се от прозореца и ни помахаше една ръка. Викаше ни да се приближим. Ние се скупчихме, погледнахме натам, но останахме на място. Още веднъж ни помахаше гръцкият учител, после се обърна и изчезна от прозореца.

Едно момче рече:

— Ще ходим ли на училище?

Всички го изгледахме грозно.

Привечер гръцкият учител тръгна сам из село. Влизаше от къща на къща. Записваше децата за училище. Беше кротък, благ и се мъчеше да говори само български. Все пак криво-ляво се разбираше какво иска да каже. Децата няма да плащат нищо и всичко ще им се дава от гръцкото училище. Плочи, буквар, тетрадки, моливи, гума, мастило... Всичко, каквото трябва за един ученик. Хората го посрещаха мълчаливо, казваха от немай-къде по някоя дума и го изпращаха. Всички разбираха, че човекът не е виновен — тук го бяха пратили за учител и той трябваше да отвори гръцко училище.

Когато отминаваше, жените се събираха по плетищата. Ще доближи предпазливо и някой мъж. Спомняха си за българското училище, за учителката Тодорка Сливенова, за Дана Шопова, за изпращането на Тодорка... Когато през пролетта Гагачо отвори гръцко училище, само трите му деца ходеха. Не вървеше училище само с три деца и наскоро учителят си отиде. А ето сега той бе дошъл отново. Какво да правят?

— Не пращам децата на гръцко училище.

— Кой знае? — колебаеше се друга. — Тодорка казваше...

Припомняха, че преди да замине, учителката заръчваше да пращат децата на училище, па макар и да е гръцко. Все по-добре било, отколкото без хич...

— Тодорка я няма, не знае как е тука...

— Ама без училище ли ще караме? Слепи ли ще останат децата като нас?

Гръцкото училище беше готово да приеме децата. Ту на вратата, ту на прозорците се показваше гръцкият учител. Слизаше по стъпалата, разхождаше се пред училището — назад-напред... А през това време кметът нийде не се мяркаше. Нито в училище дойде, нито тръгна, както пролетес, да заплашва по къщите. Види се, гърците бяха разбрали, че ако Гагачо пак се намеси, училището няма да тръгне. Затуй той сега стоеше настрана.

Ние, по-малките деца, се навъртахме около гръцкия учител, поглеждахме към него, към училището. И колкото гледахме натам, толкова по се изпаряваше желанието ни да мятаме камъчета, както бяхме се наговорили. Та училището си беше наше. В него се бяха учили нашите по-големи братя и сестри. До лани ние горяхме от нетърпение още една година да пораснем и да прекрачим като ученици прага на това училище... Човекът в тъмните дрехи, който се разхождаше напред-назад пред училището, беше по-друг човек, учител. А според нашата представа учителят се различава по всичко от останалите хора. И ние не можехме да хвърлим камък срещу него.

Няколко дни в село цареше брожение — ще ходят ли децата на училище или не? Хората се събираха ту в една къща, ту в друга. Говореха, спореха. Едни бяха вече май готови да отстъпят, други държаха още на старото.

— Да пратим децата си на гръцко училище значи да се признаем за гърци!

— Не е тъй. Никой не може да ни направи други, ние сме си българи!

— Ще чакаме да се отвори българското училище.

— Много има да чакаме. Свърши се тя. Поделиха си Македония. Тук ще остане гръцко.

— Нищо не е вечно.

— Не е вечно, ама времето не стои на едно място. Слепи ще останат децата ни.

— По-добре слепи, отколкото гърци.

— Няма да станат гърци. Станаха ли децата в Солун французи, като учеха във френски колеж? Научиха френски, получиха наука, а науката е една.

— Чакайте, добре да помислим.

Все повече взеха да надделяват тия, които гледаха на гръцкото училище само като на училище. Ние, децата, ще научим нещо. Между тях беше баба, тетко Цильо, който продължаваше да боледува. Тетко Цильо, който беше български учител, съветваше бащите и майките да пращат децата на училище, нищо, че е гръцко. Няма да бъде загуба, ако децата понаучат да пишат и четат гръцки. Език е това, богатство, ако го знаеш.

И тета Депа мислеше така. С мама — дето се вика — бяха „на нож“. Мама не можеше да се помири с това гръцко училище. Тя го свързваше с вуйчо Кольо, с Гагачовите, с гъркоманите, с нашето отиване и връщане от Лерин, с туй, дето не можехме да заминем за България, с писмото, което не получавахме от татко... Всичкото зло идваше от гърците, те бяха завладели тая земя, затворили българското училище.

На края, като се наприкаже, мама отсичаше:

— Нас оставете. Ние вече не сме тукашни. Ние сме пътници за България.

Една сутрин три-четири деца се запътиха към училището. Помаяха се на вратата, но влязоха. Ние, които ги следвахме отдалеч, очаквахме, че те ще излязат и припнат към нас. Децата не излязоха. По едно време една детска глава се мярна на прозореца и пак се скри. Постояхме, постояхме, па се разпиляхме по домовете, за да обадим, че гръцкото училище е отворено.

С всеки нов ден учениците се увеличаваха. Беше отишъл и братовчедът. Вечерта Христо ни разправяше. И малки, и големи започнали от първо отделение. Но учителят нареждал децата по възраст и питал кой е ходил на българско училище. Към Христо и такива като него се държал по-иначе — смятал ги за големи. И понеже са ходили на българско училище, им казал, че две отделения ще минат за една година, а кои се учат по-добре, може и три отделения.

— А който е учил и в Костур? — попита брат ми.
— За Костур нищо не каза.
— Що бре? — викна му мама, като разбра накъде бие брат ми.
— И аз ще ходя на училище.
— Що?

— Мамо, недей... Какво лошо ще стане, ако отида на училище?

Мълчах, а погледът ми сновеше между мама и Дико. Чаках да видя какво ще стане. Ако Дико отиде на училище, ще отида и аз. Няколко мои връстници бяха тръгнали. Аз не смеех да кажа на мама. Добре, че тая вечер дойде братовчедът.

— Тето, пусни Дико с мене.

— Майка ти да ти бере гайлето — рече мама на Христо, ала по-примирително. — Ние се борим против гърците, вие ще ходите на училището им!

Забелязах как Дико и Христо скришом си смигнаха. Излязоха. Изтичах подир тях. Двамата си говореха на двора:

— Какво решаваш?

— Мама ще ми се кара.

— Ще ти се кара, ама не много. — Христо се усмихна: — На края беше омекнала.

— Като станем утре, ще видим. Искам да дойда. Да е тука татко, ще бъде лесно. Татко е учил само в гръцко училище и пак не е станал грък.

Аз се присламчих по-близо. Откриха ме в дрезгавината. Гледах ги втренчено, съучастнически. Братовчедът ме погали по косата:

— Ами това?

— Време му е за училище — рече братът. — Тъкмо е за първо отделение.

— Вземи го и него.

Когато се събудихме на заранта, не сварихме мама вкъщи. Излязла с магарето. Ще събира съчки по къра. Дали мама не бе излязла нарочно толкова рано, Дико се обърна към баба:

— Отиваме двамата на училище.

— Вървете — А сетне попита: — А майка ви?

Дико намери старата си торбичка от училище, повика ме и двамата излязохме навън. Поехме към Горната махала. Показаха се

няколко деца с торбички на рамо. Пред една порта се колебаеше мой връстник. Брат ми го извика. Момчето изтича и се присъедини към нас.

Тъй започна за брат ми и мене първият учебен ден в гръцкото училище.

В училището всичко на всичко имаше две стаи. До миналата година, когато училището беше българско, в двете стаи учеха по две отделения — първо с второ, трето с четвърто. По-малките учеше Дана Шопова, по-големите — Тодорка Сливенова. Сега имаше само един учител. В едната стая събра нас, които за пръв път влизахме в училище. В другата нареди всички останали.

Учителят просто сновеше от една стая в друга. Ще постои при нас, после ще мине оттатък. Учителят слабо владееше нашия език. И затова, колкото и да се стараеше да бъде бавен, разбран, говорът му излизаше смешен. Щом ни премина първото стеснение, ние взехме да се кискаме в шепите си. Той като че не забелязваше нашата волност и продължаваше упорито да се занимава с нас. Често той преминаваше на своя си гръцки език и тогава, захапали черните калеси, няма го гледахме в очите.

Още първия ден учителят поиска да ни израдва. Отвори един сандък и ни раздаде ученически пособия. Всичко беше ново, чисто, лъскаво... С трепет разглеждахме и опитвахме черната плоча с червени линейки и квадратчета по нея, калеса с подостреното бяло връхче, буквара с шарените картинки, молива, острилката от лъскав метал, гумичката, която, колкото и да я свиваш, все се изправя... Ние бяхме виждали у нашите по-големи братя и сестри такива неща, но сега беше друго. Всичко това, което беше на чина пред нас, беше наше. Ето кое ни изпълваше с радост. Не един път бях се опитвал да драскам по плочата на брат ми, да разгръщам читанката, другите му книжки, да се увличам от картинките... Не, сега беше друго. Аз сам бях ученик и тези неща, които получих от учителя, бяха мои, с тях щях да се уча.

Ала да се учиш на гръцки не било лесно. Чужд, непознат език за нас. Върбчени, които бяха ходили на работа в Мора, говореха този език. Та и баба разбираше гръцки. Да не говоря за татко. Ала в село никой не се опитваше да говори на гръцки. Аз и всички деца чухме гръцки за пръв път през войната, когато на Корбец срещнахме гръцка войска. Това беше и първият чужд език, който слушах и не разбирах. В

село преди войната виждах и турци, и арнаути, ала те се опитваха да говорят на нашия си език.

Какво научихме през цялата учебна година? Писахме чертички, точици, кукички, ченгелчета, колелца... Едва на края можехме вече да пишем азбуката и някоя друга дума и все на плочата. Но затова пък научихме доста гръцки думи. И като че това ни беше по-интересно. Може би към това ни насочваше и самият гръцки учител. На края на годината той се стремеше да ни говори само на гръцки.

Но гръцкият език и всичко гръцко беше само за училище. Изхвъркнем ли оттам, гръцкият вече не съществуваше. Никой от нас не се опитваше да изговаря навън гръцки думи. Пък и онези в село, които знаеха, не ни заговаряха на гръцки. Този език беше езикът на принудата. Единствени братята Гагачови, като ни срещаха, искаха да ги поздравяваме по гръцки. Ние врътвахме глави и побягвахме.

Гръцкият учител чувствуваше преградата помежду ни и беше много внимателен. Нито ни се караше, нито посегна да удари някого. Пък и ние в час станахме мирни, послушни. Не се смеехме вече, когато той заговаряше на български, особено когато звукът „ш“ от неговата уста излезеше като „с“ Започнахме да го приемаме не като другите гърци — гърците завоеватели.

Той беше внимателен не само в училище, но и навън. Вървеше скромно из село, сваляше шапка на всеки срещнат и поздравяваше не на гръцки, а на български. Разбрал бе колко са ненавиждани гъркоманите в село, та все по-рядко и по-рядко влизаше в къщата на кмета. Хората също престанаха да го отминават и отговаряха на поздрава. В какво беше виновен този човек с приятна външност, този учител, този учен човек, когото бяха изпратили тук може би не по негово желание? Той искаше като учител да учи децата на един език, на гръцки език, и нищо повече.

За него дядо Гюро казваше:

— Личи си, че е човек от народа. — И пак повтаряше: — Та кой народ е лош? Да ни оставят големците, ние с гърците ще се разберем...

Когато свърши учебната година, той и не се опита да направи годишен акт, както Тодорка Сливенова. Знаеше, че родителите няма да дойдат в училище. Раздаде ни свидетелствата, разпусна ни и си замина.

Видяхме го как на кон пое нагоре към Дъмбо.

ВЪРВИ, НАРОДЕ ВЪЗРОДЕНИ...

След два дни беше празникът на славянските просветители Кирил и Методий. Най-хубавият български празник през годините на робство. Миналата учебна година училището беше затворено, а и войната още шумеше и народът не можа да чествува двамата равноапостоли.

Със свидетелство в ръка се пръснахме из селото, а гръцкият учител, качен на кон, се скри зад Дъмбо. Още не бяхме се прибрали вкъщи, кой знае кой, но някой извика, че трябва да отпразнуваме деня на Кирил и Методий. Някои от мъжете ли, които си бяха на село, хвърлиха тая искра или някои от по-големите ученици. Изведнъж Върбник пламна. Ще празнуваме Солунските братя!

Ала как? По какъв начин? Празнуването на този ден винаги съвпаднаше с края на учебната година. На открито пред училището се събираше цялото село. Човек до човек изпълваше средището. Ще се изправи трепетна и поруменяла Тодорка Сливенова и ще започне да раздава свидетелствата. Децата, измити и пременени, едно по едно ще се приближават и оттеглят, а майките ще се повдигат на пръсти... После започва програмата, самият празник. Слово от учителката за двамата просветители, за туй, че и ние сме имали история и царства... Започваха декламации, песни... Грееха погледи, капеха сълзи... Сега училището беше гръцко, затворено, свидетелствата — раздадени, нямаше ги Тодорка и Дана... Но нали върбчени са тук, нали са тук и учениците?

Запали се селото. Като че нямаше за какво друго да се мисли, да се говори освен за празника на Кирил и Методий. Та какъв по-сгоден повод от този, за да се покаже, че е жива българската душа?

Кметът намери стрико Димо. За гръцката власт старецът не беше нищо, но за селото той си оставаше коджабашия. И това знаеше гъркоманинът. Него трябва той да предупреди и ако трябва, да го сплаши. Стрико Димо беше стар човек, видял и патил, не бе и от страхливите. Пък имаше и опора зад себе си — цялото село. Каквото за всички, това и за него.

— Защо е тоя шум по този български празник? — рече Гагачо с надменен глас.

— Празникът си е празник народен, който народът си чествува ката година. Тачеше го в турско, ще го тачи и в гръцко.

— Властта не разрешава да се празнува тоя комитски празник!

Изгледал стрико Димо гръцкия коджабашия, изгледал го, па му рекъл:

— По-стар съм от тебе и по-патил. Недей излиза срещу селото, ти казвам. Голяма сила е народът. Щом си е наумил да направи нещо — ще го направи.

— Ама ти... ти...

От яд Гагачо си глътнал езика. Стрико Димо решил да се възползува от това, та продължил:

— Та не само Върбник ще празнува светите братя. Не си ли чул? Ще празнува и Въмбел, и Смърдеш, и Лобаница, и Дъмбени, и Косинец... Не си? И в Костур ще празнуват, че и в Лерин и Солун, и в Охрид, къде ли не... Цяла Македония ще празнува тая година деня на Кирил и Методий, дето дадоха на българите и на вси славяни писмото.

— Не, не! — развикал се Гагачо като бесен.

Празникът се падна в делничен ден. Ала никой не излезе на работа. Нямаше кой и говедата да изведе на паша. Премениха се върбчени с каквото могат и започнаха да се стичат към училището.

А беше един светъл пролетен ден, чист и ясен, с весело слънце на небето, с бухнали върби край пеещата река, с палави птички във въздуха...

Училището беше затворено. Ключа държеше Гагачо. Можеха да насилият вратата и да отворят. Някои от по-големите момчета а-а да строят катанеца. Намесиха се старците, стрико Димо, дядо Гюро. Не бива. Училището си е наше, градило го е селото. Празникът пак може да стане, ако и училището да е затворено.

Средището се изпълни с народ. Най-много бяха жените и децата. Децата се събираха на една страна, все едно че още бяха ученици. Ние и така се чувствахме. Като че за нас днес беше последният учебен ден. Ей сега ще излезе от училището Тодорка Сливенова... Някои деца, от по-големите, държаха в ръце христоматии. Но не от тези, които раздаде гръцкият учител. Христоматиите бяха български. С тях бяха учили в това училище, в Българското класно училище в Костур. В която къща имаше български книги, пазеха ги като очите си. С тях бягаха през войната, първо тях брат ми пазеше да не ги накваси дъждът. Днес всички чувствахме, че се върши нещо особено, голямо. Възрастните си говореха тихо помежду си. Ние, децата, не се закачахме, не лудувахме — стояхме чинно, сякаш се намираме пред нашите учителки.

Какво ще правим? Имаше ли ред, програма? Кой ще се разпорежда?

От мъжката купчина крачна напред стрико Димо. Свали овчата си черна капа и огледа хората. Порозовялото му от вълнение лице светеше. Белите му провесени мустаци помръднаха. Стрико Димо се канеше да каже нещо. Ала в тази минута задните започнаха да се извърщат, дигна се шум. Към средището бързо се приближаваше гъркоманинът кмет. Подир него подтичваше с пушка на рамо късичкият арнаутин. Отдалеч се разнесе пресипналият глас на Гагачо:

— Бягайте оттука! Бягайте!

Никой не помръдна. Хората си стояха сгъстено като стена. Гагачо се замята насам-натам с разперени ръце, със запенена уста:

— Чувате ли? Чувате ли?

Чувахме този злобен и прегракнал глас, ала никой не направи дори опит да се оттегли. Върбчени — мъже и жени — стояха стегнати, със свъсени вежди, с корави лица на видели и преживели... Не можеше гъркоманинът да уплаши тия комитски хора, нагледали се на кръв и запалени къщи...

— Ще гърмя! Ще гърмя! — пенявеше се Гагачо с револвер в ръка.

Стрико Димо бавно пристъпи. Хората се разделиха, сториха му път. Старият човек излезе от кръга, изправи се пред гъркоманина кмет. Погледна го в очите и смело му рече:

— Ето ме мене! Гърми да те видя! Но и ти няма да прокопсаш!

Всички бяха се извърнали към стрико Димо, към гъркоманина, към арнаутина. Лицата им бледнееха. Тихо беше над средището. Тихо беше над цялото село. Страшно тихо беше в тоя час, сякаш селото бе напуснато.

И тогава вдигнатата ръка на Гагачо бавно се отпусна надолу. Не издържа той погледа на стария човек. Не издържа гъркоманинът на силата, която се излъчваше от народа, решен на всичко. Извърна се, пътъом скри револвера в пояса си и бързо се отдалечи. Арнаутинът като сянка заподскача подире.

Наново сториха път на стрико Димо. Съсредоточен и мълчалив, той стигна до мястото си при мъжете. После вдигна глава, старческите му очи засияха и той изрече:

— Да чуем сега каквото трябва и което подобава за празника.

Момчетата и момичетата, тези, които бяха ходили на българско училище, взеха да се гледат, да се търсят, да се викат. Събраха се накуп, пъстри, млади и хубави като месец май. И все едно че пред тях беше милата им учителка Тодорка Сливенова, те подхванаха песента на българските просветители:

*Върви, народе възродени,
към светли бъднини върви!*

Звънките гласчета се споиха, укрепнаха и песента бодро проехтя над средището, литна над селото:

*Напред, народността не чезне
там, дето знанието живей!*

Като че нищо не бе се променило! Ето пак се носи песента за Кирил и Методий. Навлажниха се очите на жените, на старците. Извърнали занемели глави към ученическия хор, облъхнати от крилатата песен за двамата просветители, върбчени със сърце и душа се сливаха с целия български народ.

Песента замря, над средището отново се възцари празнична тишина. Децата изтикаха напред една височка девойка с тежки плитки до кръста. Тя се поколеба, сетне свенливо се поклони и като облиза изпърхналите си устни, високо изрече:

— „Де е България!“ Стихотворение от народния поет Иван Вазов!

И с пламнали очи, цяла устремена напред, девойката започна да декламира:

*Питат ли ме, де зората
ме ѝ огряла първи път,
питат ли ме де ѝ земята,
що най любя на света?*

В сините очи на момичето заблестяха бисери, порониха се по пламналите ѝ страни. А гласът ѝ кънтеше над средището над селото:

*Дето ази и да бъда —
за теб мисля и горя,
в теб родих се и желая
в теб свободен да умра.*

Жените плачеха. Мъжете клепкаха, стискаха очи, ала и по техните корави лица светеха браздулици и попиваха в трепкащите мустаци.

Едно чернооко момче с бяла като пресен сняг риза зае мястото на девойката. В ръцете си стискаше читанка, ала не я отвори и като вдигна високо глава, както ги бе учила тяхната Тодорка, извика:

— „Хаджи Димитър“! Стихотворение от безсмъртния поет революционер Христо Ботев!

И понесе се сочният момчешки глас, та хората настръхнаха:

Жив е той, жив е! Там на Балкана

*потънал в кърви, лежи и пъшка
юнак с дълбока на гърди рана,
юнак във младост и сила мъжка.*

И като химн прозвуча последният куплет:

*Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небо, звяр и природа
и певци песни за него пеят...*

И настана мълчание, в което душите се търсеха, сливаха се в един общ копнеж за свобода, за родна чест...

Детската група отново се раздвижи, разнесоха се плахи гласчета. После пак всичко утихна и над средището се понесе бавно и тъжно „Обесването на Васил Левски“:

*О, майко моя, родино мила,
защо тъй жално, тъй милно плачеш?
Гарване, и ти, птицо проклета
на чий гроб тъй грозно грачиш?*

Като стон се изливаха покъртените детски гласове:

*Плачи! Там близо край град София
стърчи, аз видях, черно бесило,
и твой един син, Българийо,
виси на него със страшна сила.*

Мъжете, свалили един по един кожени капи и навели глави, потъваха в широката раздираща песен. Жените хълцаха като пред

зинал гроб. Сякаш ей на това средище в село Върбник бе издигнато бесило и Левски „виси на него със страшна сила“.

Сив облак допълзя от запад. Блестящият диск на слънцето потъмня. Над котловинката, над селото надвисна огромна сянка. Вятърът завя откъм Билища. Ливадите се люшнаха като езеро. Разлюляха натруфени клони върбите край реката и тежко въздъхнаха... А народът все още се вслушваше в песента за Левски, която умираше нейде към Дъмбо...

Един човек стоеше самотен — настрана от средището, от народа. Яни Гагачо. Никой не видя кога гръцкият кмет отново се появи там, на високото, отдето се вижда всичко. Стърчеше и той със свалена шапка, свит и притихнал, а вятърът — заедно с песента — минаваше край него и повдигаше редките му изтънели коси. Стърчеше там на високото и никой не го погледна, и никой не му заговори...

НЕ, ЩЕ ЗАМИНЕМ!

Отворих очи. От двете прозорчета като през улей слънцето изсипваше два снопа светлина в стаята. Първите ми думи бяха:

— Дойде ли мама?

— Ще потърпиш малко — рече баба, като сипваше нещо в бакърчето. — Кой е сега като майка ти...

Вчера чак по тъмно, капнал от умора и със свит от глад стомах, се сетих да се прибера дома. В стаята — баба, тета Сотира, стринка Гелка.

— Де е мама?

През деня сме имали гостенка от Смърдеш. Дошла с голяма новина. В Смърдеш пристигнал човек от България. Носел поздрав и писмо от татко. Мама не могла да издържи до сутринта. Та как ще изкара нощта, когато ей на час път има един човек, който носи вест от татко? И тръгнала със смърдешарката по здрач.

Чак привечер си дойде мама. Зърнах я, щом се зададе откъм долната чешма. Задъхана, зачервена, потна от бързане. Кърпата ѝ се отвързала и краищата се веят като крилца на раменете ѝ. Спуснах се, обвих я около кръста:

— Мамо!

Баба я посрещна някак укорно на двора:

— Илище, що стори от вчера в тоя Смърдеш?

— Ще ви кажа — рече мама, влезе и тежко се отпусна край огнището.

И събувайки опинците, продължи:

— Много здраве от Ильо. — Очите ѝ се замъглиха, гласът ѝ затрептя: — Ах, тоя Гагач! Тия пусти гъркомани!... Пишем писма ние, пише писма той от България... А знаете ли? Нито нашите писма пуцали от Лерин, нито пък неговите за Върбник! Чуди се човекът защо не му отвъръщаме на писмата, защо още не тръгваме за България. Живи ли сме, умрели ли сме? А ние чакаме ли, чакаме писмо от него...

Мама се поизправи, огледа ни двамата с Дико:

— Ама няма да успеят сега да ни върнат гъркоманите!

Скоро къщата се изпълни с гости. Мама държеше татковото писмо на колене, заглаждаше го. Чете го брат ми, Диманка, чете го Христо на тия, които идваха. По приятеля си от Смърдеш татко пращаше десет наполеона. На два-три пъти баба вадеше платнената си кесийка, ронеше сълзи и показваше златната пара.

— Окото си извади за тия наполеони — хлипаше баба.

— И да съм ги дала на Гагачо! — викаше мама. — Да има да взема!

Тета Сотира все се канеше да запита нещо и не се решаваше. Най-после се обърна към мама:

— Що казва тоя човек за брат ми, за окото...

Изведнъж говорът секна в стаята. Всички се загледаха в мама. Без да вдигне глава, като продължаваше да заглажда писмото, мама тихо каза:

— Питам го... Кажи ми правичката, ти си го виждал... „Ще ти отговоря — ми рече човекът. — По-добре да знаеш отсега. Твоят Ильо носи очила. Дясното му око е чуждо...“

Върху татковото писмо шумно капнаха няколко майчини сълзи.

— Ех, братко, братко — изстена тета Сотира, — що ти е било писано. Няма да те видя вече.

Всички се замислиха. За какво можеха да мислят тези жени, освен за горчивата си орис? Мъжът на тета Депа, тетко Митрето, беше от години в чужбина. В чужбина беше и стрико Цильо на стринка Гелка. И стопаните на Кирковци, на Маневци, на Шемковци бяха в чужбина. Ще се върнат ли един ден? Хората чувствуваха, че през турско беше някак по-лесно. Мъжете заминаваха, престояваха по няколко години, връщаха се. Сега беше гръцко и ставаше по-лошо...

— Няма да пътуваме сами — наруши мълчанието мама. — Челядта на поп Дамо заминава за България. И от дядо поп има писмо.

Всички в нашия край знаеха кой е поп Дамо от Смърдеш. Народен поп и твърд българин. Наклевети го гръцкият владика в Костур пред турците и дядо поп трябваше да бяга. Къде може да бяга един наш поп, ако не в България? Беше станал свещеник в едно село край Пловдив — Куклен се казвало селото. Ето сега и поп Дамо искаше да прибере своите при себе си. Тъй рекъл дядо поп на човека,

който дойде от България — няма вече връщане в Смърдеш, там е гръцко...

— И тях Гагачо няма да пусне — обади се тета Депа.

Мама цяла се извърна към тета. Очите ѝ се разшириха.

— Де ще ни найде Гагачо! — извика мама ободрена. — Ильо заръчал да сме извадели тескере не от Лерин, а от Солун! Досетил се, види се, защо още стоим във Върбник...

Гостите станаха да си отидат. Хванах тета Депа за ръка. Излязохме на двора. Над нас — ясносиньо небе. Безброй звезди като захвърлени пуканки блещукат във висинето. Над Дъмбо се издига открита, усмихната месечина. Ето — очите ѝ, устата. Стори ми се, че още малко, като се приближи, и ще проговори... Прекрачихме с тета прага на портата. И в този миг...

Изпицях. Нещо тежко падна отгоре, притъмня пред очите ми. Тутакси се хванах за лицето. Тета ме сграбчи. Ето брат ми, майка ми... Внесоха ме вкъщи. Една плочка бе паднала от покрива на портата. Улучила ме точно в основата на носа. Кървави вадички браздяха лицето ми. Усещах тежест в главата, а не ме болеше. И не плачех.

— Нищо, нищо — говореше баба, — имало късмет чендото. Носът е здрав...

— Още един белег по лицето ти — рече Дико, като помагаше на баба да ме превърже.

ПРОЩАВАЙ, СЕЛЦЕ!

И пак по ранина в един летен ден ние потеглихме на път. Макар че снощи у дома се извървя, кажи-речи, цялото село, до Дъмбо се проточи дълга върволица от изпращачи. И сега щяха да дойдат с мъската до Лерин тета Депа и Христо.

Дълго и мъчително беше изпращането. Мама беше сигурна, че няма да се върнем назад, заминаваме завинаги. И надали с тези хора, сред които се бе родила, расла и живяла, ще се види някога. Тя не плачеше, само тънките ѝ побелели устни трептяха. Баба ни държеше с брат ми и не ни пускаше. Гуших се в сукмана и чувах как Дико я успокоява:

— Бабо, ти скоро ще дойдеш при нас, скоро ще дойдеш...

Още малко, и ще прехвърлим Дъмбо. И като се обърнем — Върбник се е скрил, изчезнал от погледа ни. И аз чак сега почувствувах, че за сетен път вървя по този мек пращен път. За последен път виждам равното било, зелената кория, селото, кротко разстлано в котловинката, синкавите пушеци, които тихо се вият към утринното небе... Неописуема мъка разтърси душата ми, ревах с глас. Изтичах назад, свлякох се до един объл камък и през мрежата от сълзи ненаситно обгръщах с очи родното си село. И пак до мен Мурджо, който сякаш усещаше, че ще се разделим завинаги, гледаше ме с немигащи очи.

Прощавай, скъпо и мило селце! Прощавай, стара бащина къща! Прощавайте вие, криви улички, ти, училище, долна чешма, и ти, Барбура, ти, бърза рекичке, Лайца!... Прощавайте, хора, мили другарчета, разделям се навеки с вас!... Ала дето и да бъда, ще съм с вас! Каквото и да стане с бедното ми сърце, един кът ще бъде запазен в него за вас! За тебе, мое скъпо и единствено родно село Върбник!

Усетих въз себе си ръцете на брат ми. Изправих се. Отдадох сетен поглед към котловинката и тръгнах пред него. Някаква сила ме накара пътъм да извия глава назад. Напусто. Билото скриваше всичко.

Бяхме се разделили завинаги... И пак последното, което чух, бе тъжният лай на вярното куче Мурджо.

На пътя в Смърдеш ни чакаше челядта на поп Дамо. И тук изпращачи, сълзи. Слънцето вече припичаше. Ала ние скоро се скрихме от лъчите му, като навлязохме в прохладния път за Брезница, засенчен от кичести брястове.

Три деца водеше баба попадия. Цана и Софа бяха приблизително на годините на брат ми. Методий пък беше моя възраст. Попадията беше възслаба мургава жена и се носеше като мама — с шаяк и власеник, — забрадена с черна кърпа. Вървахме с копнеж за България, а на всички ни бе тъжно. Наоколо беше тихо. Ясно се чуваше пърхането на птичките по дърветата, високо се носеше песента им, отчетливо чувахме стъпките си, стъпките на двете мъски, натоварени с денкове, дисаги.

Спряхме нейде над Брезница. Помами ни затулено изворче с пърпорещо стубелче. Хапнахме, пийнахме студена водица и потеглихме по нанагорния път. Срецахме жени с натоварени мъски или магарета. Поздравявахме се, разменяхме по някоя и друга дума и се разминавахме. Слънцето потъна на запад, а Лерин още не се виждаше. Навред запълзяха сенки, стана прохладно, забързаха мъските, ние. Никой не мислеше за почивка. Двамата с Методий вървахме направо с големите. Още след Смърдеш се сговорихме да си свалим свинските цървули — да си ги пазим — и така изкарахме боси целия път. Краката ни побеляха от прах, ала вървахме и все вървахме напред. Родните ни села останаха далеч, мислехме сега само за България. Тя беше нейде пред нас, в далечината, и за нея трябваше да мислим.

Отдавна беше се смрачило. Най-после в тъмнината се замержеляха светли точки. Чухме кучешки лай, долетя човешка реч. Бяхме пред Лерин. Навлязохме в пуста и със затворени дюкяни улица. Спряхме на малко кръстовище. Сега накъде? Баба попадия предложи да идем в техни познати и там да ноцуваме.

— Много сме за гости — рече мама. — Ти иди с децата, пък ние ще тръгнем за нашия си хан.

Баба попадия не искаше да се делим и всички вкупом поехме за хана. Заварихме го още отворен. Тук всичко ми бе познато — и механата, и стаята, в която щяхме да ноцуваме. Стаята се оказа празна

и ние доволно се разположихме на наровете. Чак сега почувствувахме колко сме уморени — що път бяхме извървели за един ден! Хапнахме набързо и се натъркаляхме да спим. Заспивайки, аз чувах гласовете на мама, на тета, на баба попадия. Кукнали една до друга на единия нар, трите жени тихо си говореха за онова, което ни очаква на другия ден и по-другия.

На утринта се събудих от високи гласове. Брат ми, подкрепян от братовчеда, нещо се противеше на мама. Ослушах се. Дико обясняваше, че няма полза пак да се мъкнем при леринската полиция. Тя ни познава и няма да ни издаде тескере. Най-добре е да тръгнем направо за Солун.

— Нали и татко така писа?

Мама упорствуваше:

— Нека да опитам още веднъж. Месеци минаха оттогава, може да им е дошъл друг ум.

— Да идем — рече баба попадия. — Може да е за добро.

Тия думи надделяха и пак тръгнахме по познатия път за полицията. Само че сега водехме и нови хора.

Посрещнаха ни тъй, сякаш са ни очаквали. Защото веднага отсякоха:

— Няма да видите България!

— И ние ли? — попита баба попадия.

— Та и вие! Защо твойт поп избяга в България? Няма да го видите!

Мама разбра, че наистина напразно сме дошли. Бързо се извърна и без да продума повече, ни изтика от стаята.

Върнахме се в хана, прибрахме багажа, натоварихме двете мъски и потеглихме за гарата. Никой от нас не знаеше де е гарата, та ханджията прати да ни води момчето.

Поехме за другия край на града. Нямах представа какво е това гара и как щяхме да пътуваме с влака до Солун. Спряхме пред една жълта къща и зърнахме зад нея да лъщят двете железопътни линии. Заварихме на сянка мнозина, които седяха до вързопите си. Намерихме място при тях и се разположихме направо на напечената земя. Дико и Христо влязоха с момчето на ханджията в жълтата къща. След малко се върнаха. Дико ни показва няколко червеникави картончета:

— Билетите. С това ще пътуваме.

Мама мълчеше, подпряла глава с ръка. Мълчаха и останалите. Щяхме да пътуваме за Солун, а ни се струваше, че ще вървим в неизвестност. Ами ако и там гръцката полиция ни посрещне като леринската? За това си говореха по целия път мама, тета и баба попадия. Сега мълчаха, изпълнени с тревога — какво ни очаква в Солун? Двете щерки на баба попадия — Цана и Софа — тихи, прибрани момичета, — не се отделяха от майка си. А ние с Методий или бяхме при Дико и Христо, или се навъртахме наоколо и си говорехме за това, което виждаме.

Чухме, че влакът ще се зададе ей от тая страна на линията, и с Методий непрестанно се взирахме натам. Искахме първи да съзрем влака и да обадим на нашите. Влакът щеше да дойде от Битоля и да продължи за Солун. Някои хора станаха, прибраха нещата си и се приближиха до линията. А ние чакахме и не знаехме какво ще видим.

— Методий, какво е това трен?

— Цц!

Пронизително изсвирване прониза въздуха. То дойде просто отгоре. Започнахме да се зверим наоколо. Нищо още не виждахме. По едно време иззад едни дървета пропълзля черен дим.

— Я, там гори! — извикахме ние с Методий!

— Къде, къде? — чухме уплашени гласове наблизо.

В същия миг долетя тътен. Сякаш се търкаляше нещо голямо и тежко и земята трепереше. Хората още повече се раздвижиха и се наредиха почти до самата линия. Тътенът се усилваше, растеше, заливаше гарата...

Изведнъж от онази страна, в която всички бяхме вперили погледи, се зададе нещо черно и мощно. Разнесоха се гласове:

— Тренът! Тренът!

Черното се уголемяваше и като някое чудовище с грохот се приближаваше насам. Ето какво било влакът! Гледахме и не можехме да откъснем очи от него. Кълба черен дим, които ние бяхме взели за пожар, бликаха от челото му и на дълги бразди се влачеха подир него. Стреснаха ни тревожни викове:

— Методий! Бони!

— О! О!

Мама и баба попадия с подплашени очи ни диреха. Дико и Христо се спуснаха към нас:

— Къде се делите?

Влакът, дълъг, черен, потен, страшен, тежко се задъха и спря на линията. Хората се спуснаха към него. Скоро на прозорците се показаха други хора, които въртяха очи на вси страни. Затичахме се и ние. Дико и Христо завчас се вмъкнаха в насрещната врата и докато ги усетим, ей се показаха горе на един прозорец:

— Тука! Тука!

Щом прехвърлихме багажа през прозореца, Христо и Дико отново слязоха при нас. Загледахме се едни други, не знаехме какво да правим. А наоколо перонът опустяваше. До нас с трясък се затръшкаха врати. Разнесе се кратко предупредително изсвирване.

— Тренът тръгва, качвайте се!

Втурнахме се към вратата. Брат ми едва я отвори и натири нагоре баба попадаия, децата й, мама, мене. После сам скочи горе. Мама се развика:

— Де е прозорецът, прозорецът?

Залепи се на него и цяла се подаде навън. Всички се струпахме около нея. Долу стояха, потънали в сълзи, тета и Христо. Аз се развиках:

— Тето, тето!

Мама ме повдигна. Усетих студената треперееща ръка на тета, силната ръка на братовчеда. Влакът се разлюля, потегли. Започнахме бавно да се откъсваме от гарата, да се отдалечаваме. Милите лица останаха там. Продължавахме да висим на прозореца. Милите лица ставаха все по-малки. Мама вече не ронеше сълзи над главата ми. Усещах цялото й тяло извърнато натам, където все по-древни се виждаха тета и Христо, които никога вече не ще видим. Зърнахме ги още веднъж и в следващия миг изчезнаха. Изчезнаха!

Стояхме с мама и Дико на прозореца. Вятърът ни брулеше. Ние все още впивахме очи назад. Нищо не можеше да се промени. Скъпите лица бяха изчезнали и нищо не можеше да ги изпречи отново пред погледа ни...

ПОД СТЕНИТЕ НА ЕДИКУЛЕ

Безкрайно излезе това пътуване. Влакът спираше, бавеше се по гарите. Едни пътници слизаха, други се качваха. Хора като нас, всеки по своя път. Във вагона ставаше горещо, задушно, миришеше на пот. Често нахълтваха гръцки войници, диреха места за раниците си, за себе си. Говореха и спореха на своя език, ядяха хляб с маслини, с кашкавал, вдигаха манерките. Глъчката ту стихваше, ту пак се засилваше. Хората си приказваха за своите работи и като се уморяваха, оборваха глава и задрямваха. Издаваше ги облеклото и говорът отде са — дали са от битолските села или от костурските, дали са от солунските или идваха отгоре, откъм кавадарските или скопските... Хора мургави и руси, тъмнокоси и светли — тъй както е разнообразен и многолик нашият народ.

Някое време двамата с Методий стояхме смирено до майките си. Но като посвикнахме и се нагледахме на околните хора, взехме да ставаме, и да надничаме в съседните купета, че и по-нататък. Купетата бяха открити и като се повдигнеш, ще видиш какво става по целия вагон. Когато се отдалечавахме и не се връщахме, във вагона се разнасяха безпокойните гласове на нашите майки.

— О-о! — обаждахме се с Методий.

Здрачи се, падна нощ. Във вагона стана тъмно. Още по-силно се чуваше трясъкът на колелетата. Влакът летеше, ние се поклацахме, блъскахме се едни в други. Прозорците бяха тъмни, сякаш пътувахме в някаква безкрайна пещера. Само от време на време огнените искри на локомотива раздираха чернилката. И пак потъвахме в тъмнината.

Най-после влакът се укроти, забави се и спря. Хората се раздвижиха, наскочаха:

— Къде сме?

— Солун!

— Тесалоники!

Прозорецът се освети отвън. Отсреща се виждаше самата гара. Хора се блъскаха насам-натам, разнасяха се гласове. Вратите се

отвориха и народът започна да се изсипва на перона. Мама не се стърпя да не каже:

— Пак нощя пристигаме! Де ще вървим сега?

Перонът гъмжеше от народ. Ала постепенно хората се изливаха в страни, хващаха своя път. Скоро под покрива на перона се замяркаха само такива като нас, които не знаеха де да отидат. Та де в тоя час, когато минаваше полунощ? Баба попадия имаше адреса на един хотел, който държеше човек от нашия край. Но как ще го търсим сега? Тя попита едни хора, които слизаха с нас.

— Далече е от гарата — беше отговорът.

Уж през всичкото време имаме място във вагона, а всички се чувствувахме уморени. На двамата с Методий ни се затваряха очите. Струваше ми се, че да склопя очи, и както съм прав, ще заспя. Чух Методий да мънка:

— Мамо, спи ми се...

— Като ти казвах да спиш в трена!...

Така ли ще висим? Ето, перонът почти опустя. Забелязвахме някакви жени и деца да се промъкват през една врата. Оттатък се провиждаше голяма стая. Хайде да последваме тези жени. Разбрахме — това беше чакалнята. Хора виждахме по пейките. Мама рече:

— Като тие люде ще останем тука. Да съмне, па ще видим що ще правим...

Взехме една празна пейка, струпахме багажа, седнахме. За ядене не мислехме. Вече унесени, чухме наоколо врява.

— Мамо!

— Стой.

Един гръцки полицай обикаляше и караше хората да напуснат пейките. С думи, с жестове обясняваше той на хората, че тук не е място за спане. Наблужи и към нас. Мама и баба попадия не се помръднаха. Момичетата и брат ми скочиха. Цана и Софа срамежливо прикриваха с кърпа устата си. Мама под око посрещна полицая. Той завика да сме се измитали. Хората наоколо поставаха, въртяха глави, говореха, ала никой не събираше багажа си и не напусна чакалнята.

— Да сме станели! Де ще вървим в тая нощ?

— Жени, стойте! Какво ще ни направят?

Полицаят крещя, ръкомаха, докато се отчая и изчезна през една врата. Мина един човек в тъмни униформени дрехи и рече на нашия

език:

— Стойте си. Ката вечер е така.

Свих се отново до мама. Доста време трябваше да мине, докато заспя. Все очаквах, че ей онази врата ще се отвори и полицаят ще влезе. Покрих се презглава с престилката на мама и заспах.

Сутринта напуснахме чакалнята.

— Попадийо, сега накъде? — попита мама.

Излязохме на площада пред гарата. Хора, шум... Трополяха колела, по калдъръма чаткаха товарни коне, под копитата изскачаха искри.

Баба попадия измъкна от пазвата си листче.

— В този хотел. Наш брезниченин го държи. Виж, Дико, тук пише.

Един одърпан човек, небръснат, с каскет и нещо като самар на гърба, се приближи до нас. Поусмихна се и попита:

— Жени, де ще отивате?

— Ти кой си? Да не си от нашите села? — зарадвано попита мама.

— Не съм. Вие сте костурчани, нали? Познах ви по дрехите. Аз съм кукушанин. Тук работя, на гарата.

— Що работиш?

— Хамалин съм.

— Що е това?

— Нося товар, помагам на такива като вас.

— Ти ни трябваш. Де е този хотел? Ние отиваме в България.

Хамалинът изгледа мама, баба попадия, нас, поклати глава и каза:

— Да вървим. България... Имам син в България...

— Да не е в Пловдив? — прекъсна го мама с блеснали очи. — Там е моят Ильо. Може да се познават.

— Не, в София е моят син.

Той метна денка на попадията на самара си и продължи да говори:

— Лани гърците изгориха целия Кукуш. Пръснахме се... Жената умря, а синът със стрико си замина за България.

— А ти защо остана?

— А де! Да ме пита човек! — извика хамалинът. — Останах да видя какво ще стане. Е, какво излезе? — Той се позавъртя с денка, огледа се наоколо.

— Станах това, що гледате, хамалин...

Хора ни блъскаха, подминаваха ни. Долавяхме не само нашия език.

— На какъв език говорят тия люди?

— Всякакъв народ има в Солун — поизвърна се хамалинът към баба попадия. — Турци ли не щеш, гърци ли, цигани ли, евреи ли... По морето идват и французи, и англичани, и италианци. Всякакви... Голямо пристанище е Солун.

Той спря пред двукатна къща. Няколко чифта прозорци блестяха на слънцето. Улицата бе тиха, наблизно се счупваше и изчезваше.

— Ето вашия хотел.

Тозчас на отворената врата се показва висок слаб човек по жилетка, гологлав, с малки руси мустаци:

— Добре дошли, добре дошли!

— Ти ли си? — попита мама. — Брезниченинът...

— Аз съм, аз съм — усмихваше се хотелиерът.

— Да знаеш ние сме за България!

— Аа, така ли? Дордето тръгнете, при мене ще бъдете, де другаде, нали сме костурчани?

Почудих се. И хамалинът, сега и този човек ни познаха, че сме костурчани. По говора ли, по дрехите ли на мама и баба попадия? По-късно щях да разбера, че това става и по едното, и по другото. Дето и да е, македонецът се познава дали е костурчанин, охридчанин, скопянин, кукушанин... Ето, кукушанинът хамалин говореше български, ама не като нас, по-другояче звучаха думите му. А хотелиерът, нали беше от Брезница, изговаряше думите като нас.

Мама и баба попадия дадоха на хамалина по една пара и всички влязохме в хотела. Минахме през кръчмата. Около две-три маси седяха хора. Изгледаха ни любопитно. Изкачихме се по вита стълба. Хотелиерът ни отвори широка стая с пет-шест легла.

— Ако искате две стаи? — рече той все така усмихнат. — За всяка фамилия по стая?

Мама и баба попадия се спогледаха.

— Ами, ами — рече баба попадия. — Защо да се делим. Заедно да сме си, както в Лерин.

След като се разположихме, приказливият хотелиер попита:

— За България, казахте, че отивате, нали? Имате ли тескере, пашапорт?

— За България. Но да знаеш мъките ни — изстена мама.

И тя побърза да му разправи за теглата ни в Лерин, за гърците, за Гагачо, за гъркоманите...

— Решихме от Солун да извадиме тескере — завърши мама разказа.

— Как да го не знаем Гагачо от Върбник? Беше тука.

— Тука? — извикаха в един глас мама и баба попадия, като пребледняха.

— Беше, сега не знам. Не съм го виждал скоро.

— Има да патим и тука тогава...

Хотелиерът ни упъти де да отидем. Но за да не се лутаме в големия непознат град, повика от кръчмата един старичък човек. И без да се бавим, всички вкупом тръгнахме подир него.

И той беше като нас македонец, от град Воден. Не разбрахме работеше ли нейде този човек и какво. Беше по градски облечен, но бедно — вехто сетренце, смачкан каскет. Мама се опита да го заговори по пътя. Човекът отговаряше накъсо с „да“ или „не“. Все пак мама откопчи нещо. Човекът, който ни водеше, беше сам-самин в света, от дълги години живял в Солун, правел-струвал и някак поминувал...

Спря ни пред една висока ограда с преплетени жезла. Напред-назад се разхождаше гръцки стражар. Даде ни едно картонче и ни пропусна да влезем в двора. Минахме по тесен плочник един зад друг като войници. Пред вратата — друг стражар. Нашият човек, изглежда, знаеше какво да каже, защото ни пуснаха веднага. Озовахме се в дълъг коридор, врати... Спомнихме си за Лерин, спогледахме се, побиха ни тръпки. Работата като че се повтаряше... Отвори се една врата. В голяма стая седеше сам човек. Не беше военен. Вдигна глава, запита ни по гръцки.

Мама се извърна към нашия водач:

— Кажи му, че искаме да заминем за България. Кажи му, че ние сме две фамилии. Там ни са мъжете. Кажи му...

Старецът не дочака мама да продължи и преведе думите ѝ на гръцки. Гъркът пак каза нещо. Старецът преведе:

— Защо искате да идете в България?

Мама не беше от плахите жени, пък и след опита в Лерин нямаше какво да се колебае.

— Нали ти казах! — викна мама срещу гръцкия служител.

Той озадачено премигна, погледна към преводача.

А мама, без да остави старецът да преведе, започна разпалено:

— Отиваме в България, там са мъжете ни! Ние сме две фамилии... Отиваме в Пловдив...

Гъркът ни изгледа всички поред. Той беше млад човек, с черна, пригладена назад коса, с малък гърбав нос, без мустаци. Най-много в него ни направи впечатление яката му — бяла, висока и корава, — която подпираше долната му челюст и като че му пречеше свободно да движи шията си. Черна връзка като голям бръмбар бе закачена на яката. Сиви градски дрехи стояха прилепени на тънкото му тяло.

— Не е лесно да отидете в България — изрече най-послед той.

Мама и баба попадай си прехапах устни и издадоха едно „ах!“.

— Защо? — тихо попита баба попадай.

— Затворени са пътищата.

— Ти ни дай тескере, пашапорт — ние ще си намерим пътища!
— извика мама.

Гъркът помисли, после каза:

— Не е лесно, но ще видим, не може изведнъж. Елате за отговор след два дена.

— Ах! — плесна мама с ръце. — Досуц като в Лерин!

Още в коридора мама занарежда:

— И този няма да ни пусне. Гаче са си плюли в устата с леринските гъркомани. Изпуснаха ни в Лерин, сега този иска да ни оскубе... Ама как, как да си дадем парите? Та, попадийо, Ильо окъоре за тези пари!

Още два пъти вкупом минахме по пътя за гръцката полиция. Казаха ни открито — не можем да заминем. Защо? Защо? Полицейският началник все това отговаряше — няма път. Поглеждах милата мама. От вълнение гласът ѝ бе паднал, вече шъпнеше. Баба попадай се взираше със зачервени, изплакани очи.

— Пак ли ще се връщаме във Върбник? — хриптеше мама. — Не, не се връщаме! Ако ни е писано в Солун, в Солун ще мрем!

Вървахме по улиците без душа. А наоколо — гъмжи от народ. И какви ли не езици клокочеха навред. Ала и нашите жадни детски очи трябваше да бъдат смирени. Та може ли ние да бъдем други, когато нашите майки едва се тътреха, когато лицата им издаваха безкрайна мъка? Влачихме се по солунските улици, влизахме в чаршии, минавахме покрай дюкяни, и като че нищо не виждахме. Само веднъж извиках, като посочих в дъното на една улица, дето се зеленееше:

— Я, какво е това?

— Морето — отвърна брат ми равнодушно.

Повече не попитах. Гледах натам, дето голямото петно се разширяваше синьо-зелено и се губеше към хоризонта. И в моята глава витаеше един-единствен въпрос — сега накъде? Какво ще правим сами в този голям, непознат град? Мигар няма да идем при татко в България?

Всяка нощ насън пътувах за България. Беше същият, този влак, с който дойдохме в Солун. И същите хора бяха около нас. Нямаше я само мама, брат ми, баба попадия... Все сам пътувах за България. Ала влакът не вървеше. Уж се поклаща, а като погледнеш от прозореца, виждаш, че стои на едно място. Насреща седеше Гагачо, полицаите от Лерин, полицаите от Солун, тези, които не ни пускат за България. Те ме дебнеха с погледите си. Накъдето и да се обърна — все техните присвити, страшни очи. Когато най-после влакът потегли, те се спуснаха към мене, грабнаха ме и ме хвърлиха от прозореца. Извиках.

Мама скочи от постелята. Баба попадия вдигна глава. Цялата стая се разбуди. Запалиха газената ламба. Мама се надвесил над мен. Аз треперех. Мамината ръка се обля от потта ми.

— Що ти е, чендо?

Завъртях очи. Искях да видя, като ме изхвърлиха от прозореца на влака, де съм паднал. Чудно... Ето мама, Дико, насреща — баба попадия, Методий, Цана, Софа... Стаята на хотела... Въртя очи, мигам... Не, няма го Гагачо, полицаите...

— Сънувал е — рече от мястото си баба попадия.

— Мамо — промълвих, — видях Гагачо, другите...

— Къде?

— В трена.

Мама се усмихна, за да ме успокои. Ала вместо усмивка горчива гримаса се изписа по измъченото мамино лице.

— Няма нищо. При нас си. Ето, нали виждаш кои сме. Няма ги лошите хора...

ТОЙ ЩЕ НИ ИЗПРАТИ

Един ден хотелиерът се качи при нас в стаята. Изгледа ни загрижено и каза:

— Чувайте, костурчани, работата ви няма да стане така, току ето какво искам да ви посъветвам.

Впихме очи в този вече немлад човек с остри черти на лицето, ала с мек и благ поглед. Той ни жалеше. Всеки път, когато се прибирахме в хотела, ни посрещаше и ни питаше — дадоха ли ви тескере? Би трябвало той да се радва, че не можем да заминем, тъй като стояхме в хотела му и му плащахме за стаята. Не, и той беше загрижен за съдбата ни, искаше да заминем за България. Какво ли ще ни посъветва този човек?

— Я станете, че право у нашето консулство!

— Кое? — попита брат ми, не разбрал за кое консулство става дума.

— Българското консулство.

— Българското! — повтори мама и очите ѝ се разшириха.

— Там ще вървите! — уверено каза хотелиерът. — Ще разправите всичко. Кой друг ще ви помогне, ако не българският консул? Нищо, че не сте български поданици. Ставайте, хем аз ще ви водя!

Не знаех какво е това — българско консулство. Но нали имаше българско? Това беше България. И затуй радостно извиках:

— България!

Разшътахме се. Мама изправи снага, баба попадия... Ние, децата, се разскачахме. Щяхме най-послед да потеглим за България. Сега бяхме сигурни. Та как не сме знаели досега, че има българско консулство?

Излязохме. Летният ден блести. Слънцето гори отгоре. Ала от морето долита прохладен ветрец и не е тъй уморително. Крачехме подир хотелиера с ококорени очи. Отворила се бе душата ни. Чак сега виждахме големия град. Де да се обърнеш по-напред. Двамата с

Методий подтичвахме напред, връщяхме се, въртяхме се насам-натам... И все вървахме. През една улица, през друга, един площад, мярна се и морето. Един огромен параход бавно се отдалечаваше навътре, като бълваше към южното нажежено небе черни кълба дим. Да ме пусне мама, като стрела ще литна към брега! Хубаво ми е, ще заминем...

— Дойдохме — рече нашият водач.

От улицата направо влязохме в ниска, ала широка сграда. Един гологлав възрастен човек с дълга брада ни посрещна в салона.

— Консула го няма — рече той.

Видях как мама отново пребледня. Всички се умълчахме изтръпнали. Мигар и тук... Човекът с брадата се усмихна, подразбравя тревогата ни и побърза да ни успокои:

— Консула го няма в консулството, но той всяка минута ще дойде. Вие какво си помислихте? Я влезте тука! — И той отвори една врата. — Седнете.

После, като поприсви сиви очи, започна да ни разглежда:

— Познавате се, че сте костурчани. По каква работа търсите консула?

Мама погледна към баба попадия и отвърна:

— Отиваме в България.

— Тъй. А бяхте ли в гръцкото управление?

— Бяхме! — извика мама и изведнъж очите ѝ се напълниха със сълзи. — Да знаеш, човече, нашите мъки!

— Разкажи, жено.

Очите на мама пресъхнаха, ала тя все разправяше. Старият човек слушаше, понавеждаше се напред, кимаше с глава. После стана, излезе. Бави се, но се върна:

— Елате, консултът дойде.

Погледнахме се, побутахме се. Какъв ли ще е нашият консул? Напуснахме стаята плахо и влязохме в друга. Един висок човек стоеше прав сред стаята. Първо зърнахме бялата му брадичка и дебелиите черни мустаци, които закриваха съвсем устата му. Погледна ни бързо и ни покани да седнем. Сам той остана прав. Седнахме на тръни и зачакахме. Плътен глас изпълни стаята.

— Зная историята ви — рече консултът. — Защо не дойдохте направо тук?

Той мина пред нас и както ни се стори, с навъсено лице. Какво, нима ще ни се кара? Ние се посвихме на столовете. Добре, че срещу нас стоеше човекът с дългата брада, който меко и усмихнато ни наблюдаваше. Консултът още веднъж мина пред нас, отиде зад бюрото си и седна. Лицето му стана сериозно, очите му ни гледаха изпитателно:

— Ще ви оправим. Не берете ядове. Ще идете при мъжете си в България.

— Сполайти за думите — рече баба попадия и заплака от радост.

— А, плачове не искам! — извика консултът. — Де сте отседнали?

На всички тутакси ни олекна. Виж колко бил добър този уж навъсен консул! Ще заминем! Срещу нас човекът с дългата брада тихо се смееше. Мама се обърна към брат ми:

— Кой беше хотелът бре, синко?

— Добре — рече консултът, като погледна брат ми. — Стойте там, докато всичко се уреди. Ще ви изкарам паспорт. Няма да бъде лесно и веднага, защото с гърците не сме добре, но ще стане, бъдете уверени.

Той стана. Пак мина пред нас:

— Да не се тревожите. Щом паспортите са готови, ще ви повикаме. Стрико Димитър ще ви намери. — И той посочи с ръка брадатия човек.

Тръгна да ни изпрати. На вратата попита:

— Невести, как сте с парата? Колко плащате на хотела?... Не е скъпо. Казах — не се тревожете. Няма да ви оставим и да ви се свършат парите.

— Сбогом — рече мама. — Пари си имаме. Пари нямаме за гъркоманите.

— Така, върбниченка! — извика консултът зад нас.

На улицата всички се разприказвахме. Ще заминем най-сетне за България!

— Уплаших се — каза баба попадия. — Що намусен човек!

— Такива са по-добри — рече мама. — Надве думата си не скършват. Сега знаем, че ще идем в България. Тоя наш консул ще ни изпрати!

Повървахме и баба попадия се развива:

— Та знаем ли пътя?

Хотелиерът бе си отишъл, след като ни доведе до консулството.

Мама се огледа на вси страни, замисли се:

— Деца, не запомнихте ли пътя? Де беше нашият хотел?

Момичетата на баба попадия погледнаха срамливо, но брат ми, вече голямо момче, смело отвърна:

— Аз знам! Вървете, ще ви водя!

— Бре да не ни затулиш нейде! — предупреди го мама.

Тръгнахме подир брат ми. Не бяхме вече онези потиснати, уплашени хора. Вървахме изправени, гледахме на всички страни, сякаш тук сме били и пребили. Щяхме да заминем за България. Така каза българският консул.

ПРЕМЕНЕН

Мина ден, два. Стрико Димитър не идваше, ала това не ни тревожеше. Той щеше да дойде...

Големият пристанищен град се откри пред очите ни. С разведрени души гледахме на вси страни. Толкова хора по улиците и толкова дюкяни... И в тях какво ли не се продава! Продавачи стоят по вратите, хвалят стоката си и те подканят да влезеш:

— За гледане пари не взимаме!

Нито Лерин, нито Костур можеше да се сравнява със Солун. И не на един език те канят. Освен българския си ще чуеш еврейски, гръцки и турски, че и влашки. А от някой дюкян може и да те задърпат — влез, непременно влез, ще загубиш, ако не влезеш... Всякакви хора, и как не облечени, се блъскаха около нас, влизаха, излизаха от дюкяните, говореха високо.

Един ден хлътнахме в особена чаршия. Улицата беше натъпкана от двете страни с дюкянчета. Особеното беше, че цялата бе покрита със стъкло. Мека приглушена светлина се процеждаше от покрива и изпълваше улицата. Пред всяко почти дюкянче стърчеше по един продавач и предлагаше стоката си. Най-често той беше възрастен човек с брада, малка плоска шапка и дълга до петите черна дреха. Разпознаваше хората, които минаваха край дюкянчето му, и ги подканяше на родния им език. Както после узнахме, това беше тъй наречената еврейска покрита чаршия. Колко смешно ни звучаха думите, които изричаха евреите продавачи!

Един такъв евреин реши да не ни изпусне като купувачи. Подкупи ни първо с това, че ни назова костурчани.

— Земляци! Земляци! — завика той пред нас. — И аз съм костурчанин!

Спряхме се. Витрина и една врата. На витрината бяха изложени мостри от стоката му — готови дрехи. Двамата с Методий се залепихме на стъклата. Очите ни жадно опипваха изложените дрехи.

Ето едни като за нас. Стояхме занемели със сплеснати нослета в стъклата. А продавачът говореше ли, говореше:

— Само при мене ще влезете. Не искам алъш-вериш. Тъй само да се порадвате на стоката ми. При мене е морето на дрехите. За големи и малки, за мъже и жени, за баби и деца, скъпи и евтини.

Мама и баба попадия се колебаеха дали да влязат, но го слушаха.

Уморил се да хвали стоката си, евреинът обърна листото:

— А по каква работа в Солун, ако мога да зная?

Мама мислеше, че цял свят трябва да знае за де сме тръгнали, та веднага се похвали:

— Отиваме в България!

Изглежда, тъкмо това му трябваше на продавача.

— В България? В София! — развика се той от вратата и побеляващата му брада се развя. — А, няма да ви пусна, няма! София, София! — Той премрежи очи, скръсти ръце: — Бил съм в България!...

На мама и на баба попадия това им трябваше — зяпнаха в него:

— Бил си в България?

— О-о! Няма по-хубава страна от България!

— Ами в Пловдив бил ли си?

Мама се задъха. Ами ако е бил в Пловдив? Та той може да познава нейния Ильо?

— Как да не съм бил! Та каква търговия има там!

— В Пловдив живее моят човек — промълви мама и леко се изчерви.

— Трябва да го познавам тогава! — сериозно рече евреинът — Ама какво стоите отвън? Та ние излязохме познати, свои хора! — Той се отстрани, но веднага се спусна, грабна ни с Методий и ни вмъкна в дюкяна.

— Хайде да влезем — чух гласа на мама отвън.

— Тъй, значи, човекът ти бил в Пловдив?

Дюкянът се осветяваше от улицата и вътре беше здрачено. И в тая дрезгавина окачените по тавана и по стените дрехи изглеждаха като застинали хора.

Евреинът се усмихваше в брадата си, очите му лъщяха. Той бе напипал слабото място в тези костурчани...

— Трябва да го знам, толкова люди познавам в този хубав град.

Огледа ни всички поред. Мама, баба попадия и двете ѝ щерки бяха в селска носия. Той веднага разбра, че тези жени и моми за нищо на света няма да свалят своите шаяци и власеници и се пременят с неговите градски дрехи. Брат ми беше в новите си дрехи, купени в Билища. Очите му се спряха на нас с Методий. И не ни изпусна. Ние си бяхме с нашите селски доламки, под които се виждаха шарени вълнени чорапи, пъхнати в нещавени свински опинци.

Продавачът разпери ръце:

— И децките ви ще вървят в България така?

Той тъй ни изглежда изумено, че мама и баба попадия се стреснаха.

— А, няма да ги пусна така... Че как ще пътуват те чак до България в тия прости доламки? Та нали цял свят ще им се смее по пътя?... Ще засрамите мъжете си! Аз тъй ще ви ги пременя, че няма да ги познаете!

Той не дочака да чуе какво ще кажат майките ни. Обърна се, завъртя се живо в претъпканото си дюкянче. След малко на тезгяха се трупнаха няколко ката дрехи.

— Та и тескере няма да ви извадят с тези доламки!

Ние с Методий като че не бяхме тук, бяхме се възнесли нейде... Палто! Панталони! За нас бяха всичките тези приказки... А когато свали костюмите, дъхът ни спря.

— Я ти! — Евреинът посегна към мене. — Как ти е името? Да видим, Бони, сега ще те познае ли татко ти!

Понечих да му кажа, че татко не ме познава, че не съм виждал татко. Зинах, но глас не излезе от устата ми, само преглътнах суха слюнка. Той набързо ми свали доламката, останах по бяла дълга риза. Чух смях зад гърба си. Потънах от срам. Брат ми се хилеше, като ме гледаше разсъблечен. Мама и баба попадия, пъхнали ръце под престилките, мълчаливо гледаха как ме преобразяват...

След това продавачът се залови с Методий. И с него извърши същото действие.

— А ти? Вие май сте връстници. Как се казваш?... Методий! А, Кирил и Методий, знам ги, наши солунчани са, дето са ни научили да пишем и четем...

На бърза ръка двамата с Методий се оказахме предрешени. Аз треперех от вълнение. Ръцете ми плахо се спускаха по дрехите. А те —

едни меки и гладки! Светлокафяви на цвят. Палтото се закопчаваше догоре, с по две джобчета отстрани, с капачета. Панталонките бяха къси, до под коляното, и се закопчаваха с по едно копче.

Евреинът ни изтика по към вратата, наклони се назад и като се усмихна широко, рече:

— Е-е, по-хубави момчета от тези не съм стягал! Да ви са живи и здрави!

— Чул те господ — промълви набожно баба попадия, вдигна ръка да се прекръсти, но веднага я отпусна.

— На, гледайте! Като по мярка! Само при мене има такава стока!

Свърнах очи към мама. Милата мама! Лицето ѝ сияеше, в очите ѝ се събираха щастливи сълзи, които светеха. Спусна се, притисна ме в обятията си.

— Ах, отнейде да те види татко ти! Дали ще те види?

Продавачът вече беше сигурен — продажбата е станала. Той прие отново сериозен вид и извика на мама:

— Че как няма да го види? Аз ти подписвам — ще го види!

— От твоите уста в ушите на бога — въздъхна мама. — Ти не знаеш що сме претеглили!

— Как да не знам! — разпали се евреинът. — Аз всичко знам. На тоя свят само българин и евреин да не си! Турчолята и гърчолята само вас ли мразят? И нас, евреите, мразят! — Той сниши изведнъж глас: — Да знаете що пари сме дали ние, евреите, на революционната организация!...

Старият евреин с посивялата брада и малките хлътнали очи се преобрази. Той не беше вече търговецът. Един потиснат човек от двойното робство — турското и гръцкото. Нещо бе преляло в душата му и той бързаше да се наговори. Очите му светеха, брадата му трепереше:

— А ние колко сме патили?... Знаете ли този дюкян колко пъти е плячкосван? Колко пъти съм го пълнил и се е изпразвал?... Едни ни са мъките с българите, затуй и двата народа се обичаме.

Евреинът възбудено свали шапчицата си и я удари в тезгяха:

— И вие, българите, нямахте късмет, ама и ние, евреите не сме по-добре.

— Ох — изстена баба попадия, — тъй ни е било писано на нас.

Евреинът притихна, поглади брадата си, наложи шапчицата, усмихна се:

— Ама сгодихме с дрехите. Като излети стоят на момчетата. Да помнят стрико си Елазар.

— А сега — рече мама и погледна попадията...

Започна да се бърка в пазвата. Извади платнена кесия, стегната отгоре с връв. Но преди да я развърже, обърна се към брат ми:

— Ти защо мълчиш? Да купим ли дрехите?

На часа изстинах. Очите ми проплакаха към брат ми. Не можех да си представя, че пак ще надяна доламката.

— Та как няма да ги купим, мамо? Така ли ще го водим в България? И чели трябва, да му купим.

Нови дрехи, нови обуца! Бях готов да се хвърля на шията на Дико. Ето какво значи да заминаваш за България!

— На тие дрехи — намеси се продавачът — ще им отиват едни кафяви чели. Тъй децата ще бъдат докарани от горе до долу. Иначе с тия опинци де ще вървят... Ще ви кажа кой ще ви даде хубави чели. При наш Арон ще идете, през три дюкяна. А бе какво приказвам — аз сам ще ви отведа!

Колко били добри тези евреи продавачи! Стоях чинно в новите дрехи и чаках да свършим тук и да отидем при този стрико Арон за обуца.

— Няма да ви взема скъпо за дрехите — рече търговецът на мама и баба попадия. — Разбрах какви мъчени люди сте вие. За душата си ще го направя. Ще ви ги дам, колкото струват на мене, грош печалба няма да ви взема.

Той ни пипна с Методий по главичките.

— Да помните, дечки, кога сте били в Солун и кога ви е пременил стрико ви Елазар, евреинът.

През три стълбички излязохме на улицата. Озърнах се. Влязох в дюкяна като селянче с проста доламка, а виж сега! Струваше ми се, че всички, който минават, гледат в мен.

— Елате — рече стрико Елазар и затвори вратата на дюкяна си.

Мама тръгна. Чудих се на мама. Тя, която винаги сто пъти премерва и претегля нещо, сега лесно се съгласяваше с всичко. Забързахме подир веещото се дълго палто на стрико Елазар.

— Ето и наш Арон!

Един старец с бяла брада и телени очила на гърбав нос разтвори костеливи ръце да ни посрещне. Дюкянът също беше здрачен. Ала се

виждаха рафтовете с обуца.

— Тия са мои люди — представи ни стрико Елазар. — Ще нагласиш момчетата с кафяви чели, че такива им прилягат на новите им костюмчета. Ще им ги дадеш без печалба!

Живо се обърна към нас, изгледа ни с широка усмивка, която тутакси угасна в сивата му брада, и някак тъжно изрече:

— Сбогом, костурчани! Носете много здраве на България! — И излезе.

— Горкият човек — продума мама.

Не разбрах кога към новите си дрехи прибавих и нови обуца. За пръв път надявах обуца. Е, бях обувал братовите, но само така, да видя как ще изглеждат... Сега бях в обуца по мярка, бяха мои, аз ще ги нося. Вече все в обуца ще ходя... Стоях като закован. Закован стоеше и Методий до мене.

Брат ми се наведе, опипа обувката:

— Как ти са челите? Шават ли ти пръстите? Да не те стягат?

Че ме стягаха, стягаха. Та нали досега кракът ми си живееше на свобода, повече време бос, а само през зимата в опинък и при това и той широк, свободен?

И тъй, пременен от глава до пети, тръгнах по еврейската покрита чаршия, през солунските улици. Страните ми горяха, гледах направо и стъпвах като на тръни. Чувствувах на себе си очите на мама, която ме гледаше с възхищение. А ми се струваше, че ме гледат и всички хора, който срещахме.

Същия ден излязохме на крайбрежния булевард. Като че се отвори огромна порта и пред погледа ни се ширна синьо-зелен безкрай. Стояхме прехласнати. Събрани на купчина, очите ни се впиваха в морето, а дъхът ни замираше от вълнение. Първа проговори баба попадия:

— Бре, бре, що вода!

Булевардът беше широк. Зад нас се издигаха здания, виждаха се дюкяни, гостилници, хора се движеха по своя път, шум, говор... Отпред беше пристанището, а зад него — морето. Обхвана ни ново смайване. Гора от мачти и комини. Те затуляха не само морето, но и небето. Оттам идеха викове, сякаш мнозина се караха.

— Това са параходи — поясни брат ми, който като по-голям трябваше да знае всичко. — От цял свят плуват дотук.

— Бре, бре! — възклицаваше мама. — Що имало по тая дуня!

Приблжихме до самия кей. Опасваше го каменен зид. Той беше тъмнозелен, черен, мазен. Водата лениво трептене, едва се плакнеше в каменните блокове. Отдалеч водата изглеждаше синьо-зелена, а пред очите ни се разкриваше тъмна и мръсна. Люлееха се мазни петна, хартии, трески, изгнили водорасли и какво ли не. Бяло море... Та това ли е Бяло море? Мислех, че щом е Бяло, и водата му ще е бяла, чиста. Спомних си водите на Костурското езеро, на Преспанското. Те бяха сини и чисти, светли и бистри!

Като непристъпен скат се изпречи пред очите ни корпусът, на един голям кораб. Беше долепен почти до самия кей. Стените му бяха влажни, зеленияли до чертата, където се плискаше тежката мръсна вода. Един подвижен дървен мост свързваше палубата с брега. Слизаха натоварени носачи, а се качваха празни. Мостът се огъваше под тежестта им, скърцаше, стенеше. Хората работеха голи до кръста, плувнали в пот. Чорлави, брадясали, носачите не поглеждаха към никого, очите им бяха все в босите им огромни крака, и сновяха нагоре-надолу по моста.

— И туй не бяхме видели — въздъхна мама. — Що измъчени люди имало! За един хляб! — Гласът ѝ проплака. — И нашите мъже така се трепят по пуста чужбина...

Неусетно се приближихме до върволицата носачи. Една жива машина от човешки тела — наполовина голи, наполовина облечени — работеше пред очите ни. Изведнъж дрезгав вик ни стресна. После някой извика на български:

— Бягайте бре!

Докато се усетим, един сандък с трясък падна пред нозете ни. Носачът, който го изтърва, се просна на камъните. Живата машина завчас се разкъса, спря да работи. Носачите с викове се струпаха над падналия си другар, изтласкаха ни назад. Пребледнели от уплаха, ние бързо се отдалечавахме от това грозно място.

— Ами ако сандъкът беше паднал на главите ни? — уплашено промълви баба попадия и се прекръсти. — Или пък на главата на човека?

Поехме по нагорно, като се поспирахме и обръщахме назад. На кея купчината беше се разпръснала. Носачите бързаха надолу-нагоре по дървения мост. А той се огъваше и отдалеч изглеждаше, че ей сега

ще се свие и пречупи на две. Зад разтоварвания кораб и около него се виждаха други кораби, лодки. Разкриваше се и безбрежната шир на морето.

— Вижте там! — посочи брат ми нейде напред и встрани.

На самия бряг или на вдадена в морето суша се трупаха една до друга високи тъмни сгради с кули по краищата и с малки едва забележими прозорчета. Купчината се извиваше над околните къщи мрачно, заканително. Студ и страх навяваха посивелите каменни стени:

— Що е това?

— Беязкуле трябва да е, щом е на брега — рече Дико. — Тъй ни е казала учителката. Това е турска крепост.

Той се огледа.

— Има още една крепост — продължи брат ми. — Тя е по-стара, от римско време... Ето я и нея! Гледайте натам!...

Една тъмна каменна грамада се издигаше в далечината, опряла кулите си в пепеливото небе.

— Едикуле — промълви Дико. — На български значи Седемте кули.

Не беше необходимо да продължи. Та кой в Македония не бе слушал за Едикуле? И аз бях чувал за тази крепост-затвор. В него турците изпращаха заловените наши бащи и братя, които се бореха против потисниците. Какви ли не страхотии се разправяха за Едикуле, че ние, децата, не можехме да заспим! В тази крепост-затвор мъчели революционерите, държали ги дълги години без слънце, без жива душа наоколо. На колко бунтовници костите лежат в тези каменни дупки!

— Тодорка Сливенова ни каза — рече брат ми, — че Едикуле е Бастилията на македонската революция. — И прибави по-тихо: — И татко щеше да гние тук, ако го бяха хванали турците, когато пренасяше оръжие за въстанието...

Татко! Татко е бил тук! Ето на това пристанище е слязъл! Може би с някой от тези параходи, които ние виждаме? Потреперих, устните ми тутакси пресъхнаха. Преглътнах и неволно попитах брат си:

— С кой параход е пристигнал татко?

— А, това никой не знае, знае само татко.

— Ще го попитам, щом го видя!

След дълго лутане по шумните улици най-после се добрахме до хотела. Бяхме премалели от умора. А аз едва се тътрех. Краката ми, които за пръв път обуваха обуца, бяха отекли и пламнали. Дико ми развърза връзките, събу ме. Обърнах се завчас на леглото и застинах в приятна премала. Тъй и съм заспал, без да хапна нещо. Чух в просъница баба попадия да казва:

— Оставете го. Сънят е по-сладък от всичко.

ВСЕ ОЩЕ СМЕ ТУК

Минаха десетина дни. Мама и баба попадия почти не излизаха от хотела. Нийде не им се ходеше. Все крояха, премисляха кое как ще бъде. Напатена, мама вече очакваше да ни сполети пак лошото.

— Гагачо, Гагачо... И тук ни намери.

— Мамо, не чу ли какво каза консултът?

— Ти, Дико, не знаеш какви са гъркоманите! Човек да си остави рода...

— А ти знаеш ли какви са българите?

Ние, момчетата, малко се свъртахме в стаята. Прибирахме се само да хапнем — и пак навън. Нито веднъж не влязохме в гостилницата, която беше под хотела. Когато излизахме и влизахме, очите ни се залепваха за джамлъците. През стъклата се виждаха тенджерите с тлъсти и зачервени манджи. Сладка, дразнеща миризма ни удряше право в носа. Не смеехме да си поискаме от тези чудни яденета. Горе в стаята слушахме как майките ни правеха сметки:

— Та знаем ли докога ще висим тука?

— Ако почнем да разполагаме, току-виж за път не ни стигнали.

Веднъж брат ми се осмели да каже:

— Нали нашият консул рече да не берем грижа за пари?

Мама на часа го сряза:

— Да вземем чужди пари? Ти имаш ли ум? А как ще ги връщаме после и кога?

— Тъй, тъй — подкрепяше я баба попадия. — То да ти е срам да искаш пари за гостилница.

И поръчваха ни какво точно да купим:

— И да не ви излъжат, брей!

Купувахме хляб и това, което беше най-евтино — дребни зеленикави маслини, ситна солена и пресолена риба... От това солено ядене така ми се пиеше вода, че все бях жаден, и тръгнем ли по улиците, гледах къде има вода. А чешми рядко срещаме. Просто се чудехме къде намират вода тези хора. В някой час на деня така ми се

пиеше, че пред очите си нищо не виждах, освен струите на Барбура или водите на долната чешма в село...

Макар да беше краят на лятото, над главите ни печеше силно южно слънце. От каменните къщи, от калдъръма дъхтеше топлина. Само край морето беше по-прохладно. И ние, тримата, най-вече прекарвахме на брега. Веднъж дойдоха с нас двете щерки на баба попадия. Повече майка им не ги пусна.

— Ба — рече тя, — цели моми ще се шляят по улиците! Нямате ли срам!

Цана и Софа — момичета колкото брат ми, — учили до четвърто отделение, прочели не само читанките, копнееха и те като нас да ходят из града, да гледат. Ала те бяха женска челяд. Мястото им беше около майката, да помагат в работата. Улицата е за момчетата, за мъжете. Такива бяха нравите.

Мама не можа да свали на брат ми обущата, но моите свали. Свали ми и новите дрехи.

— Ти какво ги заноси? — рече мама. — Няма да изкарат до България! Да не идеш при татко ти с опинци и долама?

Аз си поплаках и какво да правя, тръгнах из Солун, както си ходех — по доламка и опинци. Баба попадия последва мама, а Методий — мене... Навлече доламката, обу опинците.

Пребродихме целия град. Не беше наравно, както ни изглеждаше отначало. Изтягаше се на полегат рид, който постепенно се спускаше към морето, отрупан с къщи и улици. Отвред градът бе заграден с високи и дебели стени. Те били — както каза брат ми — също от онова, римското време. През широки сводести врати се вливаха пътищата, които идеха от равнината с хора и товари.

Чудна гледка се разкриваше от височините. Виждаше се целият пъстър град, гъст от големи и малки къщи, често една върху друга, пресечен от прави и криви улици... А под него — дордето ти поглед стига — морето, което опира в маранята на хоризонта.

Морето... То се разстиляше безкрайно, изпълваше просторите със своите синьо-зелени води. Когато беше безоблачно и слънцето изливаше огнените си лъчи, морето блещукаше с безброй звезди, сякаш под него гореше огън и завираше. По-големи или по-малки точки, по-близо или по-далеч, браздяха сребрилата повърхност.

Корабите се приближаваха към пристанището, растяха или пък се смаляваха, смаляваха и се изгубваха по своя път отвъд хоризонта.

До кея спираха не само товарни параходи. Като огромни бели птици приближаваха и пътнически. По палубите, накичени с шарени спасителни пояси, като гроздове надвисваха пъстри пасажери. След кратък престой на палубите те започваха да се спущат по мостчето, като се държаха за тънкото перило. Мъже с бомбета, със завити мустачки и леки бастунчета. Жените просто плуваха под широкополите си окичени с цветя шапки, с високи дантелени яки, с дълги до лактите ръкавици.

Ние не откъсвахме очи от този нов, непознат народ, дошъл кой знае от коя точка на света. Хората шумяха на кея, събираха се на групички, файтонджии ги налитаха, мъчеха се да се разберат, някои се качваха, други поемаха пешком по хубавия крайбрежен булевард. Те ни напомняха за широкия свят, който ние не познавахме, за който нищо не знаехме.

Колко ни се щеше през тези дни да зърнем параход, който идва от България! Та сам брат ми каза още първия ден:

— Може да видим български параход.

— Има ли България параходи? — попита Методий и запримига в очакване.

— Как да няма! Нали съм учил? България има пристанища като това. Да ви ги изброя ли? Варна, Бургас...

Извиках радостно:

— Нали във Варна е бил татко?

Но колкото и да се взирахме и протягахме вратове, български параход не се приближи до кея.

— Дико, а как ще го познаем?

— Лесно. Та нали всеки параход си има име? Ще прочета името му, и това си е. Той само да дойде...

Ала той не дойде. Българският параход остана само една мечта. Както беше мечта всичко, което бе свързано с България.

И през цялото време чакахме стрико Димитър да потропа на вратата ни. И той потропа. Най-сетне дойде този забравим час.

Тъкмо мама тежко въздъхна и рече:

— Петнайсетият ден...

— Мамо, чука се! — извиках аз и скочих от леглото.

Стрико Димитър застана на прага. Цялото му обрасло с хубава мека брада лице се смееше. Разбрахме. Ще заминем за България.

— Е, люди, ставайте!

Това бяха думите. Зърнах мама. Бледа, с широко отворени очи. Мигар не ѝ се вярваше? Баба попадия три пъти се прекръсти, направи поклон и промълви:

— Боже, боже, чу молбата ни!

— Елате да си получите паспортите. Така се казват сега тескеретата.

Като че ли сега я налегна умората мама. Отстъпи назад, облегна се на първото легло. И кротки, мълчаливи сълзи на облекчение потекоха по изнурените ѝ страни. Свършиха ли мъките и неволите? С крайчеца на кърпата изтри сълзите, повдигна глава, огледа ни и на пребледнелите ѝ устни се плъзна усмивка.

Консулт ни посрещна, както го бяхме запомнили — със строго лице, със заплашително щръкнала побеляла брадичка. Само по искрящите дълбоки очи личеше колко и той се радва на нашето заминаване:

— Ето ви паспортите и със здраве!

И да не беше по-възрастен от тях, мама и баба попадия пак щяха да се наведат и грабнат ръката му. Ала той рязко се отдръпна, посмути се от този внезапен изблик на уважение и благодарност на двете измъчени жени:

— Какво правите, какво правите?...

Тогава ние, двамата с Методий, се шмугнахме между майките и намерихме ръцете му. Консулт не се отдръпна от нас. Разпери ръце, обгърна ни и рече:

— Деца, растете и учете, станете добри българи, не забравяйте Македония!

На два-три пъти се извъръцахме на улицата. Консулт стоеше на вратата. До него — стрико Димитър. Отдалечавахме се натъжени. Бяхме заобичали тези хора.

НАИСТИНА — ЗА БЪЛГАРИЯ!

Същата вечер се озовахме на гарата. Дико извади билети. Влакът беше на линията. Пренесохме багажа, настанихме се в едно купе и облекчено въздъхнахме. Чакахме да потегли влакът.

Вагонът беше здрачен. Оскъдна светлина проникваше от перона. Пътниците се мерзеляха като сенки. Чувахе се тих говор, проплакваше дете. Дико седеше до прозореца, а аз — между него и мама. Срещу нас заеха места баба попадия с двете момичета и Методий. Взирахме се едни в други, поглеждахме навън. А влакът все още не тръгваше.

— Да не се е развалил? — побоя се баба попадия.

— Дико, да не си сбъркал трена? — поуплаши се мама.

Но ето най-после ние се заклатихме и видяхме от прозореца, че перонът започна да се отмества назад. Влакът потегли. Във виделината светнаха очите ни. Тръгнахме... Скоро гарата вече не се виждаше. Изчезна и бледата светлина, която идваше оттам. Тъмно. Свих се до мама и застинах. Закъде пътуваме? За България. При татко. Мигар ще видя татко? Обля ме топлина, задъхах се, но продължавах да се гуша в мама. Тъмнината, която пречеше на хората да се виждат, пречеше им и да си говорят. Влакът летеше, вътре беше тихо, безмълвно, сякаш локомотивът теглеше празни вагони.

Ала тишината не тегна дълго. Посвикнали с тъмнината, пътниците първо започнаха да покашлюват, да шават на местата си, после се поотпуснаха и скоро вагонът забръмча от гласове.

Заговори и брат ми:

— Знаете ли през къде ще минем? Цяла Македония ще пресечем отдолу нагоре, докато стигнем България. Да има сега една карта, точно ще ви покажа през де хвърчи тренът.

— Каква карта? — попита отсреща Методий.

— Карта. На нея са отбелязани границите на държавите, пътищата, градовете... Ти не знаеш, не си ходил на училище.

— И Пловдив ли, Дико? — някак изумен се извърнах към брат си.

— То се знае.

„Пловдив... Трябва да е голям този град, щом го има на оная карта. Там е татко...“ — Гласът на баба попадия прекъсна мислите ми.

— Дико, ти ми кажи кога ще стигнем.

— Разпитах на гарата. Никой не може да ми каже. Но тая нощ ще стигнем границата.

— Коя граница?

— Ами гръцката. Нали сега пътуваме все в Гръцко?

А влакът летеше, спираше по гарите, бавеше се, вагонът се разкриваше от външната светлина, разглеждахме се... И пак потегляше влакът, вагоните се тресяха, ние се поклащахме, бутахме се едни в други. Слизаха пътници, качваха се други, търсеха места в тъмното. Люлеенето, потракването на колелата унасяше. Заспах в скута на мама...

Щом отворих очи, погледнах уплашено. Къде се намирам? Не бях у дома. Иначе първо щях да зърна малкото прозорче на стената като светло кръгче. Ала ето мама, брат ми, насреща — баба попадия... Сетих се — пътуваме за България. Повдигнах глава към брата:

— А де е тая... граница?

— Минахме я. Ти спеше.

Изправих се на седалката. Огледах вагона. Беше пълен. Ала повечето от пътниците бяха облечени в еднакви сиви дрехи, препасани с патрондаши, с пушки между коленете. Та това са войници! Гръцки ли?

— Дико...

— Сръбски войници — рече брат ми.

— Сръбски. Сръбско ли е сега?

— Сръбско.

— А тия войници?

— Доста! — ми кресна мама.

Вдигнах очи. Лицето на мама беше бледо, жълто, навъсено. Какво ѝ е на мама? Защо не е радостна? Та нали пътуваме за България? Мълчеше и баба попадия, момичетата, Методий още спеше, облегал глава на рамото на Софа. Пак се извърнах към брата и го попитах с очи.

— Война има — рече Дико. — Тези войници отиват да се бият.

— С кого?

— С австро-унгарците.

— С австр... — не можах да произнеса мъчната дума.

Мама пак извика ядосано:

— Що знае това дете, та му разправяш?

Не, все пак бях разбрал. Почнала бе нова война. Война!... Може би като оная, която ние видяхме с очите си — Балканската?... Ето защо мама е ядосана, неразговорлива. Ето защо вагонът е пълен е войници, навярно — целият влак.

Докато се люлеехме, баба попадия на няколко пъти, тревожно питаше братя:

— Дали ще стигнем някога до България?

Питаше, защото при всяка гара, щом спре влакът, все идваше някой, който искаше да ни свали. Викаше на някакъв познат и все пак не български език. Но разбихме, колкото трябваше — той искаше да слезем, да прекъснем пътуването си.

— Тренът е само за войници! — викаше непознатият.

Ние виждахме, че влакът е за войници. Пътници почти не се качваха вече. От всички гари се стичаха войници, само войници. Седалките бяха претъпкани, пътеките — препълнени с прави войници. Чувахме, че войниците се качвали и по покривите. Как ми се искаше да погледна? Някои войници седяха с наведени, клюмнали глави, с тежко превити рамене, мълчаха. Други говореха високо, пушеха, режеха сланина върху хляба си, надигаха като гръцките войници обвитите в кафяв шаяк манерки... Беше задушно, спарено... Да сме слезли... Ние не слизахме. Стискахме с ръце седалките и не се помръдвахме от купето.

— Не слизае! — отвърщаше мама. — Пари сме дали!

Влакът ни носеше през Македония. Често спираше, понякога на съвсем голо и пусто място, и се бавеше с часове. От прозореца се откриваше напечена земя с малки ниви, със застинали дръвчета, някоя къщурка, жена с черна забрадка... Три дни пътувахме, а българската граница не се виждаше.

Свърши ни се хлябът, солената риба. Дико слизаше на всяка гара, пълнеше двете шишета с вода, търсеше нещо да купи. Връщаше се с празни ръце. Нищо не се продаваше. Войниците около нас разтваряха

раници, режеха хляб и сланина... Двамата с Методий взехме по-често да се вглеждаме в ръцете, които така изкусно режеха тънки прозрачни парченца от сланината, и да преглъщаме.

И ето тези войници забелязаха, че ние не разтваряме торбички, нищо не ядем, а само вода пием... И ни протегнаха ръце с хляб и с това, което имат.

— Да сте живи, ченда! — отвърщаха насълзени мама и баба попадия.

Те не похапваха. Гледаха да има за нас. И най-много за мене и Методий. Двете майки си наквасваха с вода засъхналите устни и се взираха в прозореца. Понякога, тъй както се клатушкаха, прегладнели и уморени, затваряха очи и задрямваха. Това им беше цялото спане.

Беше непрогледна нощ, когато влакът спря на голяма гара. Горяха лампи и всичко наоколо лъщеше.

— Тук трябва да слезете — казаха ни няколко войници.

— Къде сме?

Бяхме стигнали до Ниш.

Перонът гъмжеше от народ. Най-много се виждаха войнишки шапки, дула на пушки, раници. Викове, говор, стъпки — всичко се сливаше в едно и като поток течеше край спрения влак.

— Какво ще правим? — проплакахме ние. — Как ще се оправим?

— Не е трудно — успокои ни един войник. — Този влак ще го оставите, той продължава за Белград. Ще вземете друг, който отива за София.

Огледахме се безпомощно.

— Хайде с мене — рече войникът и сам започна да сваля багажа ни.

Последвахме войника. Той с усилие си пробиваше път в навалищата, а ние гледахме да го не загубим, че всички войници си приличаха. След като попита веднъж-дваж, спря ни пред едни релси.

— Трена още го няма, но ще дойде. Оттука ще се качите. Сега сбогом.

— Нека да кердоса тая майка, що го е родила! — извика мама подир него.

— Да бяхме му взели името!

Дълго висяхме до линията. Двамата с Методий клюмахме на денковете. Мъчеше ни сънят. Стряскахме се от шума, скачахме, въртяхме сънени очи. Най-после се чу тътен. Влакът изскочи от тъмната нощ като огромно чудовище с двете си огнени очи. Спря на линията, обвит в дим и пара. Все пак този ли е влакът за София? Вагоните бяха тъмни, но празни, иначе по прозорците щяха да се трупат хора. Народът около нас започна да налита по вратите на влака. Какво да правим? Мина един железничар, който с чукче нещо почукваше под вагоните. Брат ми се спусна към него. Върна се със светнало лице:

— Това е тренът!

Грабнахме багажа и се насочихме към насрещния вагон. Имахме вече опит, та по-лесно се качихме и настанихме в първото още купе. Строполихме се на пейките и се отпуснахме. Дико смъкна стъклото на прозореца. Нахлу шумът от перона, но и пресен въздух облъхна лицата ни. С Методий скочихме и надвиснахме на прозореца. Сънят ни беше минал. А шумът и гълчавата продължаваха да изпълват нощта.

Най-сетне подът под нас се разтърси, ние се сбутахме. Влакът се отмести.

— Хайде за България! — високо рече мама.

— Чул те господ, Ильовице! — отвърна баба попадия, прекръсти се.

Влакът тракаше, пореше нощта, летеше... Към България. Към София. Към татко. Кога ще стигнем?...

На мястото на жаждата се яви гладът. Да има едно коматче хляб! Погледнах към мама. Нощната виделина очертаваше присвитите ѝ очи, стиснати устни. Мама усети погледа ми, може би разбра какво мисля, протегна ръка и нежно ме притисна.

— Я децата да полегнат — каза тя и се размърда. — Вижте колко място има?

Затворих очи. Мислите пропъждаха съня и дълго не можах да заспя. Та влакът летеше към България! Спираше, в прозорците нахлуваше бедна светлина, дочуваше се говор. И пак ни разтърсваше и поемаше своя луд бяг...

Слънцето биеше в лицето ми. Не бях на седалката. Мама ме държеше в скута като малко дете. Скочих засрамен. Всички бяха будни

и гледаха в прозореца. Ниски хълмове, още неомъжнати нивици, хора по къра, които бавно пълзяха заедно със земята.

— Дойдохме ли в България?

— Още не — отвърна брат ми, без да ме погледне.

Чак когато слънцето се завъртя над влака и блесна в насрещния прозорец, наближихме границата. Познахме по сръбските стражари, които минаха през вагона.

— Паспортите!

Мама подаде нашия, баба попадия — техния. Онези прибраха паспортите и отминаха. Мама скочи подир тях уплашено.

— Ами пашапортите?

Единият от стражарите се извърна, махна с ръка, усмихна се — да сме спокойни, ще ни ги върнат.

Двамата с Методий вече не се откъснахме от прозорците. Летяхме от единия на другия. Отде ли ще се покаже тая граница, от коя страна на влака? Не знаех какво е това граница, но все трябва да е нещо, което да се вижда. Нали разделя две държави една от друга?... И пак от двете страни на влака — познатата наша земя — нивици, мълчаливи дръвчета, рекичка с два реда редки върби, хълмче, купчина ниски къщурки, селяни с капи, селянки, забрадени с бели или черни кърпи.

И мама не се стърпя да не каже:

— Като да минаваме с трена от Лерин за Солун.

Пак се показва сръбският стражар и ни върна паспортите.

Навън земята започна да пълзи и спря. В прозореца се очерта гара, навес, жълта потъмняла сграда... Брат ми извика с пълен глас:

— Цариброд! Цариброд! — Сочеше на един надпис. — Та ние сме вече в България!

Подскачаше на прозореца от радост и не можеше да се задържи на едно място.

— Ние сме в България!

България!... Но де е границата? Мятахме се с Методий от прозорец на прозорец. Нищо особено не виждаме. Гара като много други гари, които срещнахме по нашия път дотук. Поне да имаше някаква голяма порта, през която да се провери влакът? Поискахме да слезем. Ала в същия миг пред нас се препречи едно цивилно лице и

зад него се изправи стражар в сини дрехи. Стражарят вдигна ръка до фуражката си.

— Закъде пътувате?

Попитаха ни на български! Замряхме. Та това бяха наши, българи, не можеше да бъде иначе! Ние бяхме в България! Гледахме се в очите. Онези ни се усмихнаха, а ние треперехме от вълнение. Най-после се обади брат ми:

— За София.

— Близко е — рече цивилният.

Млад, светъл, с мека шапка. Зад него внушително стоеше едро стражарско лице с дебели тъмни мустаци.

— Откъде идвате? Да видим паспортите ви.

— Ох, чендо! — рече мама с насълзени очи. — Отдалеко. Знаеш ли де е Костурско, Върбник?

Младият мъж рязко вдигна глава, очите му се разшириха:

— От Костурско?... И аз съм костурчанин.

— Отде бре, чендо? — Мама го сграбчи като син.

— От Загоричани, майко.

— Ой, вреден!

— Ами да... ето носията ви. Като на майка ми. При кого отивате в София?

— В Пловдив ми е човекът.

— В София ще вземете влака за Пловдив.

Чиновникът прелисти паспортите:

— Ще им ударя печата и ще ви ги върна.

— Чендо — извика мама с пресъхнали побелели устни, — децките ни са гладни. Има ли да купим нещо тука?

— Ще се намери — погледна към брат ми. — Я този юнак да дойде с мене!

Дико не се бави. Върна се с цял хляб и голямо парче сирене. И от вратата заговори възбудено:

— Той ми ги купи от дюкяна. Не даде да платя нищо.

— Сполайти, господи, — рече баба попадия и се прекръсти по навик, — все добри люди ни пращаш. Да са живи на майките им!

Влакът потегли от Цариброд. Младият човек стоеше на перона. Махна ни с ръка, изпрати ни с усмивка.

— И на това добро момче не знаем името му, та да го споменуваме...

БЪЛГАРИЯ

Пътувахме през България. Но защо нищо не ни се случва? Стоим в купето и гледаме спокойно от прозореца. Та една пощенска марка ме е вълнувала и с нея в ръка съм припкал из селото с викове: „България! България!“

Ето я тая страна на сънищата, на мечтите. А стоим спокойно на седалищата и още по-спокойно гледаме навън. Дали не изживяхме всичко мислено и когато стъпихме на тая свещена земя, бяха ни се свършили и сълзите, и думите, най-скъпите, които пазахме за тоя час?

Гледахме от прозореца, а ни се струваше, че прекосяваме Македония. Пред очите ни — същите тези познати баири от нашия край. Тези бедни нивици, дето жени се навеждат и изправят, тези прегорели от жегата стърнища, поръсени тук-таме с крушови дръвчета, джанки... Ей там купчинка овце като неразтопен сняг, овчарче, подпряло се на гегата, торбичката през рамо...

Зад прозореца падна здрач. На тавана мигна бледа лампичка. Вече не пътувахме в тъмно. Сега очаквахме да дойде най-важното — София. Брат ми вдигна глас като на изпит пред Тодорка Сливенова:

— София е най-големият град на България. Той е столицата на държавата. В него са министерствата...

— Я, я! — развика се Методий.

В далечината, накъдето летеше влакът, изплуваха куп светлини.

— Трябва да е София — важно каза Дико, като присвиваше срещу вятъра очи.

Светлините приближаваха, а заедно с това растяха, разстилаха се нашироко. А над тях по небето се разливаше синкаво сияние... Скоро светлините дойдоха съвсем близко, виждаха се как трепкат. Ето ги и първите къщи. Влакът ги задмина. От двете страни проблясваха осветени прозорци. Мълчахме и треперехме от вълнение. Нещо голямо се надигаше в нас, а не можехме да го изразим. Може би чак сега повярвахме, като влизахме в София, че сме в България. Никой не можеше да ни върне назад...

Брат ми отдалеч прочете голям напречен надпис:

— Со-фи-я!

— Попадийо, дойдохме! — изхлипа мама, краката ѝ се подкосиха и пак седна.

— Не бяха малко нашите мъки...

Влакът спря.

София. Голяма посивяла сграда, просторен тъмен навес пред нея. Гарата. Осветени прозорци, навсякъде светлини. Перонът зашумя от говор и стъпки. Свалихме багажа, огледахме купето, вагона, сякаш да се простим с това място, и слязохме на перона. От всички врати на вагоните слизаха пътници като нас. Образува се широк поток от хора, който се разля през широко отворените врати. Минахме и ние през тях. Сега накъде? Та ние не сме за София. Нали трябва да вземем друг влак, за Пловдив?

Вече не бяхме онези неопитни пътници, които влакът изсипа една вечер на гара Солун. Бяхме изминали дълъг път — Лерин-Солун-Ниш-Цариброд-София... Две граници, две държави. Тъй както бяхме натоварени с денкове и дисаги, завихме и влязохме в чакалнята. Много ни наподобиха на чакалнята в Солун. Просторна зала с големи прозорци, с пейки и по пейките — насядали пътници, заспали деца в skutите на майките си. Хората се сместиха и ние някак се настанихме на една пейка.

Наоколо ни попитаха закъде пътуваме.

— За Пловдив — отговори мама и каквато си беше приказлива, започна да разправя патилата ни. — Там са мъжете ни, ние сме от Македония...

— И ние сме за Пловдив — обади се млада жена с малко дете. — Но влак има чак утре. Изпуснали сме вечерния.

— Бре тоя наш късмет! — извика баба попадия. — Все по тия гари ли ще висим и дремем?

Мама въздъхна, погледа, погледа, па рече:

— Да сложим децата да спят.

„Децата“ — това бяхме ние с Методий. Задърпахме се, не ни се спеше. Та ние бяхме на софийската гара! Все гледахме да се откъснем от нашата пейка, от зорките очи на мама и баба попадия. Криввахме ту тук, ту там, зяпахме наоколо. Ала често предупредителни гласове ни догонваха:

— Методий, Бони! Де сте бре? Тука!...

Никой не дойде да ни пъди, както в Солун. Сврял се на купче между мама и брат ми, задряхах. И вслушвайки се в разговора на мама с непознатите около нас, заспах...

— Хайде, стига! — завика мама над мен. — Съмна се!

Отлепах очи. През прозорците нахлуваха потоци светлина. Наоколо хората бяха будни и на крак. Оттатък се чу тътен и един задимен влак се плъзна с грохот. Не попитахме — не е ли това нашият влак? Нашият беше към обед.

— Попадийо — рече мама, — ти имаш смърдешени в София, кои бяха?

— Та Каранджовите...

— Как да ги не знам!

— Голям дюкян имали, голяма търговия въртели — продължи баба попадия. — На центъра били.

Един възрастен човек стоеше на две-три крачки от нас и без да иска, се вслушваше в разговора. Види се, разбра, че идем отдалеч, та попита:

— Кои Каранджови? Аз познавам едни Каранджови. Държат голяма млекарница наред с столицата. Всеки софиянец знае тяхната млекарница, казва се „Швейцария“. Никола Каранджов е стопанинът.

— Той е! — извика баба попадия, та я чуа в цялата чакалня. — Познаваш ли ги тия люди? Те ми са свои. Ние сме от Смърдеш, от Костурско.

— Е тия са — потвърди усмихнат непознатият човек. — Македонци са. Едно мляко правят, една баница! Та там аз закусих ей преди половин час!

— Ти ги видя нашите Каранджовци? — попита мама удивена.

— Видях ги. Нали ви казах — там закусих тая сутрин.

Мама и баба попадия се спогледаха. Брат ми нещо тихо заговори с Цана и Софа. Долових думите на Динко:

— Ще отидем. Аз ще ви водя.

Разбрах какво предлагаше брат ми, та извиках:

— Хайде да отидем при тях!

— Закъде ще пътувате? — попита непознатият.

— За Пловдив... Там са мъжете ни...

— Имате време да идете до града.

— Попадийо, думай! — рече мама. — Да видим тези нашенци, а?

— Ще се оправим ли? — Баба попадия се огледа. — Ами тия денкове?

— Защо да не се оправите — каза непознатият човек, когото аз зяпах с умиление в устата. Колко добър ми се виждаше той! — Ще вземете трамвая, ей отвън насреща, и ще слезете на „Свети Крал“. Когото да попитате на спирката, ще ви посочи млекарница „Швейцария“, тя е там на двайсетина крачки. А багажа ще си оставите до това време на гардероб, там, дето стои онзи железничар. Като дойдете, ще си го вземете. Нищо няма да ви се загуби.

Мама и баба попадия огледаха багажа, премигнаха нерешително. Как да го оставят на непознат човек?

— Не бойте се — рече човекът, който ни упътваше. — Всички хора така правят и нищо не се губи. Та това е държавно там! Разписка ще ви дадат.

Скоро багажът бе отнесен на гардероб и ние за пръв път от толкова дни се видяхме свободни, с празни ръце. Излязохме пред гарата. Градина и също такива железни линии, по които върви влакът. Чу се звън, тътен и два червеникави вагона, споени заедно, спряха до нас. Нямаше пушек, нямаше дим. Това било трамваят. Един младеж със зелена фуражка ни гледаше от вратата.

— Качвайте се — рече брат ми, като първо бутна нас с Методий.

Трамваят скръцна и потегли. Ние се понесохме по широка улица.

— Билетчета, моля!

Мама, баба попадия развързаха платнените си кесийки.

— Не такива пари — каза кондукторът. — Нямате ли български пари?

— Ами сега? Други пари нямаме бре, чендо! Ние сме от Македония...

Хора постанаха от седалките, обърнаха се към нас, загледаха ни любопитно. Един се обади:

— И аз съм от Македония!

— Македонец съм и аз — рече друг. — Познах ви по носията, по говора.

— И аз!

— Та тука била цялата Македония! — извика мама и смущението ѝ тутакси изчезна от лицето ѝ.

— Ами, кажи-речи, така е. Половината София, да не и повече, е македонска... Аз ще платя билетите на тези нашенци.

— Няма нужда — каза кондукторът, като се усмихваше и с очи, и с уста. — И аз съм македонец.

— Ха-ха-ха! — разнесе се бурен смях в трамвая.

Мама се вкопчи в ръката на кондуктора. Той беше почти момче, като брат ми, голобрадо, със светли очи, с ниско кривната фуражка, по комитски.

— Отде си бре, чендо?

— От Прилеп.

— От Прилеп! — Мама ахна от изненада. — Ти трябва да познаваш тогава нашата учителка?

— Коя учителка?

— Тодорка Сливенова! Всички я знаят Тодорка!

Кондукторът се поколеба — как да отговори. Наведе глава и някак виновно отвърна:

— Не, не я познавам... Аз съм раждан тук, в София.

— Тогава татко ти и майка ти я познават...

Трамваят спря. Хората бързо заслизаха. Мнозина ни махнаха с ръка.

— Вие за де сте? — попита кондукторът.

— За млекарница „Швейцария“ — каза Дико.

— Сега ще ви я покажа. Слизайте.

— Да знаете — продължи кондукторът, като ни водеше, — тук е „Свети Крал“. Ето и самата черква. Такава голяма черква не сте виждали, нали? Но има и по-голяма, от тази — „Александър Невски“ се казва. Ето и млекарницата, която търсите. Сбогом!

Като се гледахме и побутвахме, влязохме един по един. Млекарницата беше широка и прохладна в тоя утринен час. Цялата бе изпълнена с кръгли мраморни маси, които приличаха на огромни гъби. На някои маси седяха и закусваха клиенти. Насреща се виждаше дълъг тезгях с витрина. Зад него стоеше възрастен човек с бяло пълно лице, руси мустаци и ниско остригана коса. Щом влязохме, той напусна мястото си и като се усмихваше, тръгна насреща ни.

— Костурчани, нали? Добре дошли!

— Никола, ти ли си? — извика баба попадия и разтвори ръце.

— Аз съм. Ти коя беше? — Той примигна, мъчейки се да познае жената в костурската носия.

— А бре, Никола, попадията на поп Дамо от Смърдеш!

— Ти ли си? Не можах изведнъж да те позная! Та колко години оттогава? Сега ли пристигате?

— Сега, сега... А това е Илица, на Ильо от Върбник жената...

— Ай, че среща! Седнете, седнете!

Никола Каранджов се заобърща, като търсеше свободни маси.

— Ето на тези. За Пловдив ли сте? Там са поп Дамо и Ильо... Ами че твоят Ильо наскоро беше в София заради окото... — Той не се доизказа, като видя как мама изведнъж смени цвета на лицето си. — Добре е, нищо му няма на Ильо. Така... Знам, че сте гладни. Христо! — извика той към тезгяха. — Я дайте на моите гости да закусят! Баница, мляко... А тези са децата ви? Бре, пораснали! Да ви са живи! Ето и моя Митко!

Едно високо момче, румено, по къси панталони, влизаше в млекарницата. Приблужи и започна любопитно да ни разглежда. После на всеки подаде ръка. Митко беше на годините на брат ми и се сближиха. Заговориха си, станаха, влязоха в една врата, пак се показаха.

— Татко — обърна се Митко към баща си, — ще изведе Дико да му покажа София.

— Покажи му. Вземи и братовчедките, децата.

Двамата с Методий скочихме и се залепихме до големите.

— Момите да си седят при мене — рече баба попадия. — Не е за тях вървенето по улиците. И дечките да си стоят при нас.

Двете момчета изхвъркнаха от вратата и докато видим, изчезнаха в навалищата. Дълго гледахме навън с намусени лица. Как ще се изгубим? Та ние не се изгубихме в Солун, по целия път, та тук ли, в България, в София? Все пак ядът ни мина. С Методий седяхме, ставахме, обикаляхме около масите, излизахме навън, зяпахме на всички страни, брояхме кубетата на „Свети Крал“... Цана и Софа скачаха да ни търсят.

— Тука сме, тука! — отвърщаше Методий на сестрите си. — Няма да се изгубим! Стига сте се плашили!

Ние не се изгубихме, но изглежда, че Дико и Митко се загубиха.

Минаха няколко часа, откак излязоха. Мама и баба попадия говореха, но все по-тревожно взеха да поглеждат към вратата. Времето вървеше, приближаваше часът за влака. Мама поставваше от стола, въртеше се, загуби охота да приказва.

— Ама какво се тревожите! — мъчеше се да ги успокои стрико Никола. — Наш Митко познава цяла София... Деца — там да отидат, това да видят... Ще си дойдат. Пък защо да не останете тая вечер у дома. За Пловдив ще ви изпратим утре.

— Не! Не! — завикаха в един глас мама и баба попадия. — Ще потегляме!

— Вие знаете, как да ви спра... Тогава вече е време за гарата.

— Ами Дико? — разшири мама смаяни очи.

— Ще дойдат с Митко, веднага ще ги изпратя на гарата. Те са момчета, бързо ще стигнат.

Стрико Никола ни даде един слуга, качихме се на трамвая. Мама не отлепи уста, въртеше глава, взираше се през прозорците, дано зърне брат ми по булеварда. Трамваят с трясък и звън летеше надолу и сякаш разделяше на две хора и коли, които изпълваха „Мария Луиза“. Къде в това движение ще открием брат ми? Мама стенеше, косеше се...

— А, да ми го видят очите!...

Влакът беше на линията. Добре, че бележката беше у Цана, та веднага освободихме багажа от гардероба. Качихме се в един вагон, слугата ни помогна за багажа и щом се настанихме, се залепихме на прозорците. Всички гледахме за брат ми. Де да е, той трябваше да пристигне.

Един железничар мина под прозорците, като предупреждаваше:

— Качвайте се! Влакът тръгва!

Мама зачупи ръце на прозореца.

— Дико! Дико!

Баба попадия се опита да я успокои:

— Търпо, не бери толкова гайле. Та Дико не е сам! Нали е при Каранджовци?

— Ще слезем! — извика мама. — Как ще вървя без чендото?

В същия момент вагоните се чукнаха, разтърсиха ни, влакът тръгна. Перонът се отместваше пред очите ни. Не можах да издържа и заплаках. Стиснах власеника на мама и заврях лице в него. Нямаше го брат ми. Сърцето ми заби силно.

Баба попадия се развика:

— Стойте, стойте!... Ето го Дико, тича заедно с Митко!

Още повече се надвесихме на прозореца. Зърнах Дико. Зад него тичаше Митко. Двамата бяха край засилващия се влак. Един железничар задържаше брат ми и не му позволяваше да се качи в движение.

— Дико! Дико! — крещяхме от прозореца.

— Мамо! Мамо! — дочухме гласа на брат ми.

Дико оставаше все повече и повече назад, по-дребен и по-дребен.

Скоро гарата изчезна от погледа ни. Дълго още стояхме на отворения прозорец. Вятърът брулеше лицата ни. Нямаше я гарата, нямаше го и Дико. Най-последно се отдръпнахме, седнахме и застинахме в мълчание. От време на време мама се вайкаше:

— Ах, Дико, какво ми направи... Ах, чендо на мама, де остана...
Какво ще река на татко ти.

Тъжни и мълчаливи пътувахме до Пловдив. Затворени бяха очите ни за Тракийското поле с нивите и хората по тях, за планините, които се синееха от двете страни близки и далечни, за Марица, която се виеше широка и ленива...

Мислехме за Дико. Какво бе станало с него? Защо изпусна влака? Ще може ли да дойде сам в Пловдив? Всичко това не ни даваше мира по целия път, докато влакът летеше през богатата равнина.

Напусто сме се тревожили. Дико пристигна в Пловдив със същия влак на другия ден. И ни разправи... Къде не го завел Митко, синът на стрико Никола. Стигнали и до Борисовата градина. Дивите кестени се пукали и покривали земята. Брат ми ги взел за сладки и започнал да си пълни джобовете, пазвата. Увлечли се и навлезли навътре в гората. Сетили се най-последно за влака, хукнали назад, на трамвая... Стигнали на гарата, когато влакът бил тръгнал. Дико поискал да се качи в движение, видял ни да висим на прозореца, викал ни... Не му позволили да се качи. Проронил няколко сълзи от яд и с Митко се върнали в млекарницата. Стрико Никола ги посмъррил, но всичко минало. На другия ден с един познат човек Дико потеглил за Пловдив. Така брат ми пристигна с двадесет и четири часа закъснение.

ТАТКО!

Слязохме унило, с подкосени крака на пловдивската гара. Лошото си настроение бяхме предали и на баба попадия и децата ѝ. Ето го Пловдив — края на нашето пътуване, нашата осъществена мечта. А бяхме тъжни и мрачни. Как ще се явим пред татко без брат ми?

Отвред ни блъскаха хора, пречеа ни да вървим и с мъка минахме оттатък високата жълта сграда на гарата. Слънцето жулеше, ветрец не полъхваше, лицата ни се обливаха в пот. Палтото ме стягаше, панталоните, обувката — всичко ме стягаше, задушаваше. Прищя ми се да бъда по вееща се доламка, с открита шия, бос... А мама, баба попадия, Цана и Софа в тия шаяци и власеници, тъмни, напечени от слънцето... Въртахме се под това безмилостно южно слънце и се чудехме кой път да хванем. Кой да ни подучи да телеграфираме! Ако бяхме телеграфирали, ей сега щяхме да сме пред татко, пред поп Дамо...

Площадът пред гарата се изпразваше. Хората заминаваха по своя път пешком или на файтон. Ние стояхме накуп до струпания багаж и се обливахме в пот. Сякаш не бяхме в Пловдив, а в непознатия Солун. Два файтона бавно се търкулнаха до нас. Конете бяха с черен косъм, силни, но кротки.

— Качвайте се! Закъде? — попита първият файтонджия, като се наведе от капрата.

Беше старец с бели рунтави мустаци и плосък калпак.

Мама се хвана за него като за спасител:

— Ние с детето сме за Пловдив. А това е баба попадия с щерките си, те отиват за Куклен, там е поп Дамо...

— А къде за Пловдив? Имаш ли адрес?

— Имам — поободрена отвърна мама и бръкна в пазвата си. — Цано, я прочети адреса!

— Качвайте се — рече файтонджията, — право там ще ви откарам. А вие — обърна се той към баба попадия и децата ѝ — на

втория файтон. Той ще ви откара до село Куклен, не е далече, час, час и половина.

Простихме се с баба попадия, с Цана, със Софа и Методий. Двете майки се прегърнаха и заплакаха. Пътят и неволите ги бяха сближили като сестри.

— Да ни дойдете на гости в Пловдив! — заръчваше мама и бършеше сълзите си.

— И вие да ни дойдете в Куклен! Да не ни забравите там, че сме си сами-самички!

Нашият файтон шумно се търкулна по едрия пловдивски калдъръм.

Най-после бяхме в Пловдив. Гъсти ширококлони дървета хвърляха дебела сянка по широката улица, която навлизаше в града. По плочниците се движеха хора. Мъже с черни шапки, с бастуни, жени в дълги до глезените рокли, с големи като тепсии шапки, деца тичаха... Големи къщи с балкони и железни огради очертаваха улицата. Мълчахме с мама на задното седалище. Файтонът се тресеше, подскачаше и ни отнасяше към татко... Мълчахме с мама. Мама ту бледнееше, ту розовееше от мислите и чувствата, които я изпълваха. Аз мислех за татко, бях вече забравил, че Дико не е между нас. Кога ще видя татко? Файтонът се търкаляше много бавно, като че все е на едно място. Къде е влакът да полети...

Файтонът забави хода. Започнахме да се изкачваме по нагорна улица. Файтонджията леко се извърна назад.

— Това е вашата улица — „Съборна“ се казва. Сега, като свием — и одма ще се види къщата, която търсите.

Стояхме и се поклащахме на седалката премалели. Сърцето ми тупаше ли, тупаше. Вече не виждах нищо наоколо. Мъчех се да си представя срещата с татко. Как ли изглежда татко? Ще ме познае ли?...

— Дойдохме — рече файтонджията и затегли поводите на силните си коне.

Каменна ограда с дървени перила, малко дворче, двукатна жълта къща зад него. Стърчахме на плочника занемели — без глас, без

дихание. Файтонджията бързо сваляше багажа ни и го внасяше в дворчето. Млада жена и едно момче изскочиха от къщата. Жената, види се, разбра кои сме, та се спусна към мама, хвана двете ѝ ръце.

— Аз съм хазайката! Влезте, влезте!

Мама се остави да я поведат и провлачи изтръпнали нозе.

— Ето стаята. Тук живее вашият мъж. Сега ще пратя да му съобщят. Че той не знае! Ах, боже, как ще се израдва човекът! А откога ви чака!

Стаята беше широчка с нисък дървен таван. Голямо легло, още едно, маса, долап в стената, два-три стола. Това се виждаше от пръв поглед. Два прозореца с железни пръчки гледаха към дворчето.

Мама мълчаливо се разшъта, намести багажа, подреди това-онова и застана права сред стаята. С мама бяхме в татковата стая. Тук щяхме да живеем. Ето го Пловдив. Стаята, двата прозореца, дворчето, улицата оттатък... Нямаше го Върбник, нашата родна къща, милите хора. Далеч остана и пътят, който с такава мъка изминахме, дордето дойдем дотук.

Гледахме от прозорците. Дворната врата се отвори. Един висок мъж с мека сива шапка и очила стремително се втурна вътре. Мама потрепери, улови ме за ръка и промълви задъхано:

— Татко ти!

И да не бях чул нейния задавен вик, аз пак щях да позная, че това е татко. Такъв си представях татко — висок, силен, светъл, с хубави руси мустаци.

Без да искаме, с мама се затулихме зад вратата.

Бързи стъпки оттатък и вратата се отвори. Влязъл бе татко. Нитоние го виждахме, нито той нас. Пречеше ни отворената врата. А ние защо се таяхме?

— Илище! — извика татко с разтреперан гърлен глас.

Мама излезе иззад вратата, силите я напуснаха и с рев се отпусна в ръцете на татко.

— А, защо със сълзи, защо?

Татко леко отстрани мама, огледа се:

— Това е Бонето! Боне на татко!

Изведнъж се намерих на гърдите на татко и едва-що не се чукнах в тавана. Татко ме притискаше, лудо ме целуваше, галеше ме с мустаците си и сълзите му мокреха страните ми.

— Татко, татко — мълвях аз и плачех от радост.
Тъй се закри една страница от моя живот и започна нова...

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.